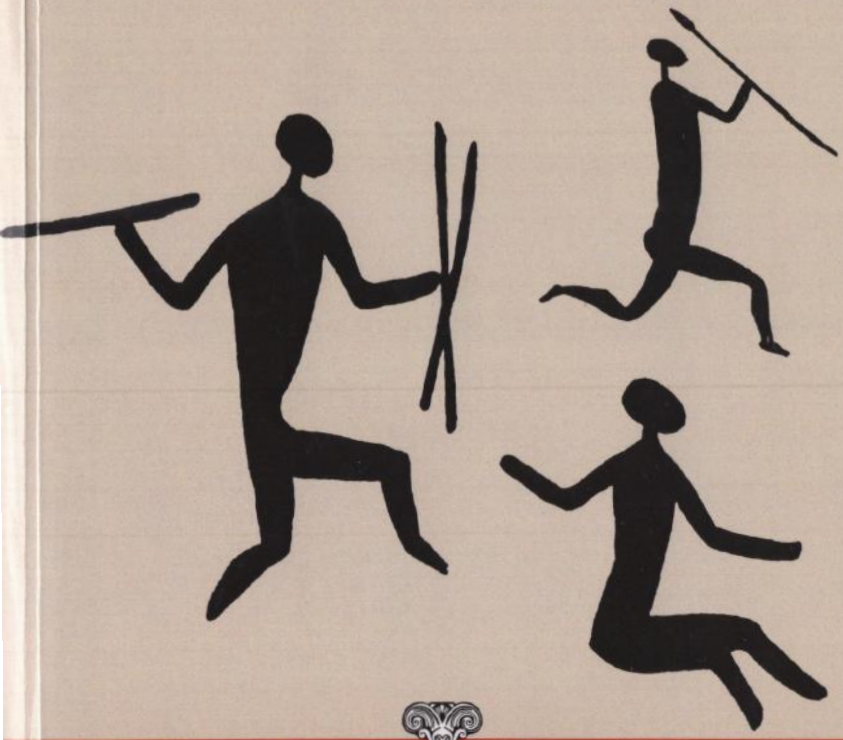
TARİHÖNCESİ İNSANLARI

Robert J. Braidwood

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

TARİHÖNCESİ İNSANLARI

Robert J. Braidwood

Çeviren: Bilgi Altınok

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

ARKEOLOJİ ve SANAT YAYINLARI
Deneme, Eleştiri ve Tarih Dizisi: 14

"Tarihöncesi İnsanları"
Robert J. BRAIDWOOD

Yayımlayan ve Yöneten
Nezih Başgelen

Düzenleme: *Serdar KIRAN*

Baskı: Express Basım
Bahçelievler Mahallesi Naci Kasım Caddesi
No: 1/B Bahçelievler - İstanbul
Tel.: (0212) 554 23 53 Faks: (0212) 554 23 57

ISBN: 975-7538-32-9

©2008 Arkeoloji ve Sanat Yayınları
Her türlü yayın hakkı saklıdır / All rights reserved.
Yayınevinin ve yazarın yazılı izni olmaksızın elektronik mekanik, fotokopi ve benzeri araçlarla ya da diğer kaydedici cihazlarla kopyalanamaz, aktarılamaz ve çoğaltılamaz.

Kitabevi/Satış Mağazası:

arkeopera www.arkeopera.com

Yeniçarşı Cad. No: 16/A, Galatasaray - İstanbul
Tel.: 0 212 249 92 26 Fax: 0 212 244 31 64
www.arkeolojisanat.com / info@arkeolojisanat.com

İÇİNDEKİLER

- Arkeolojide Yeni Bir Dönemi Başlatan İsim Braidwood'lar Mehmet Özdoğan VII
- Robert J. Braidwood: Yaşamı, Eserleri Nezih Başgelen XXIII
- Önsöz / Robert J. Braidwood XXXI

Bölüm 1: Tarihöncesi Geçmişimizi Nasıl Öğreniriz? 1

Bölüm 2: Tarihöncesi Atalarımızın Yaşadığı Değişen Dünya 13

Bölüm 3: Tarihöncesi İnsanları 19

Bölüm 4: Kültürün Başlangıcı 44

Bölüm 5: İlk Çağdaşlar 85

Bölüm 6: Son ve Başlangıç 114

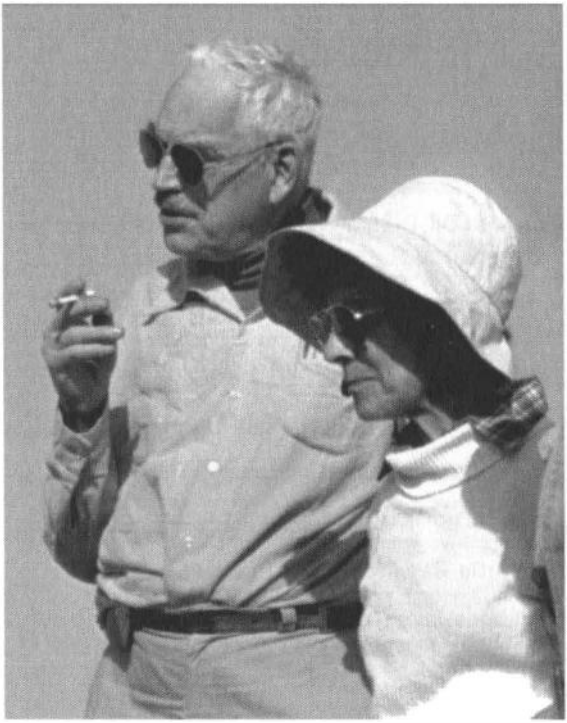
Bölüm 7: İlk Devrim 161

Bölüm 8: Uygarlığın Utkusu 198

Bölüm 9: Besin Üretimiyle Öteki Deneyler 221

Bölüm 10: Tarih Öncesinin Sonu 246

- Dipnotlar 267
- Kaynakça 272
- Dizin 279

1907-2003 / 1909-2003

Tarihöncesi İnsanları *adlı eserinin Türkçe yayınlanabilmesi için gerekli her türlü kolaylığı gösteren, değerli bilim adamı*
Prof. Robert J. Braidwood *'u,*
yaşamlarının son kırk yılı içinde, Türkiye Arkeolojisine yeni boyutlar kazandıran çalışmalarıyla, ülkemizde prehistorya alanında yeni yetişen bir kuşağın yönlenmesinde ve uluslararası alanda destek görmeleri açısından özverili katkılar sağlayan
Linda - Robert J. Braidwood *çiftini*
sevgi, saygı ve özlemle anıyoruz.

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

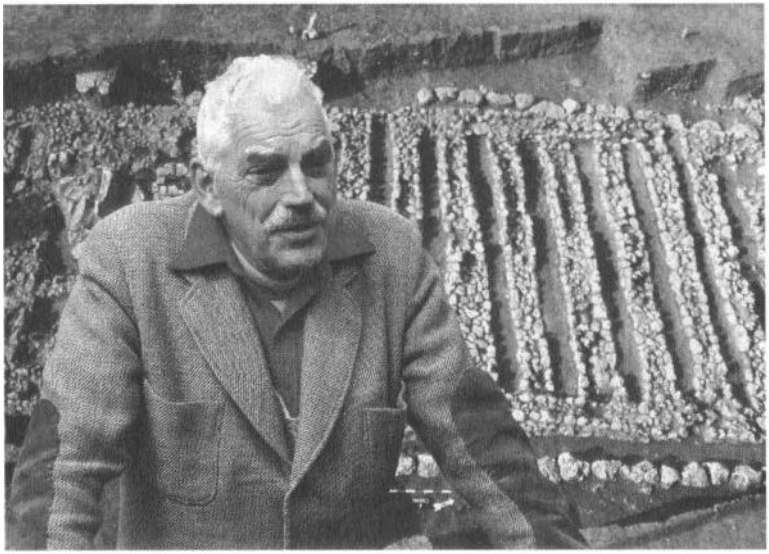
Arkeolojide Yeni Bir Dönemi Başlatan İsim BRAIDWOOD'LAR

Mehmet ÖZDOĞAN

Prof. Dr. Robert J. Braidwood, yalnızca tarihöncesi dönemler için değil, insanlığın uzun geçmişinin bir bütün olarak anlaşılarak doğru bir şekilde algılanmasında öne çıkan ender bilim insanlarından biridir. Geçmişi inceleyen bilim insanları her döneme ait bulguları ortaya çıkartmakta, bunları yorumlamakta, insanın ve doğal çevrenin farklı kesitlerini görmemizi sağlamaktadırlar. Tüm bu sürece bütünsel olarak bakabilen, sürecin mekanizmasını görmeye çalışarak kuram geliştirebilen ve geliştirdiği kuramları bilim dünyasına kabul ettirebilen bilim insanları ise sayıca çok azdır. Prof. Dr. Robert J. Braidwood bunlardan biridir. Gençlik yıllarını arkeolog, mimar, uygarlık tarihçisi olarak katıldığı ya da yaptığı kazılarda geçirdikten sonra, geçmişi doğru bir şekilde algılayabilmemiz için o yıllara kadar kullanılan bakış açısının dar boğazlarını görebilmiş, diğer meslektaşlarından farklı olarak, kullanılmakta olan düşünce sistemiyle oynamak yerine, köklü bir değişimin yolunu açmıştır. Kurguladığı bu yaklaşım, geçmişe bakış açısında köklü bir değişikliği gerektirdiği için yeni bir anlatım dilini, yeni terimleri de beraberinde getirmiştir.

Bu bağlamda kuramlarını ilk olarak 1940'lı yılların sonlarında geliştirmeye başlayan Braidwood, 1950'li yıllarda, o sıralarda gelişmekte olan Yeni Arkeoloji akımlarıyla birlikte, arkeoloji dünyasında açtığı çığırla büyük bir ün yapmış ve 1960'lı yılların başlarında bilim dünyasına kendini kabul ettirmiştir. Prof. Dr. Robert J. Braidwood'un 1963 yılında İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı ve o dönemdeki kürsü başkanı Prof. Dr. Halet Çambel ile kurduğu işbirliği, günümüze kadar gelen birçok araştırmanın da temel taşı olmuştur. Bu bağlamda 1964-1965 yıllarında Braidwood ve ekibinin hemen he-

men tüm zamanlı olarak İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı'na gelmesi, verdiği dersler ve yürüttüğü seminerler, Türkiye arkeolojisine yadsınmaz bir katkı yapmış ve bakış açısının değişmesini sağlamıştır. Bu birliktelikteliğin canlı, doğru ve sağlıklı bir şekilde yürümesinde, eşi Linda Braidwood'un önemli bir katkısı olmuştur. Yalnızca tarihöncesi alanında değil, arkeolojide, daha doğrusu bilim dünyasında anıt isim olarak yer alan Braidwood adı, esasen Robert J. Braidwood ile Linda Braidwood'un bütüncül bir sentezidir. İstanbul Üniversitesi'nin üyeleri için onlar her zaman, Braidwood Hoca ve Linda Hanım'dı. 15 Ocak 2003 tarihindeki kayıpları hepimizi derinden üzmüştür; ancak onları aramızda halen yaşatan, bizlere bıraktıkları ve canlı olarak sürdürmekte olduğumuz projeler, kazandırdıkları bakış açısıdır. Braidwood Hoca'nın anıt eserlerinden, Arkeoloji ve Sanat Yayınları'yla dilimize kazandırılmış olan kitabının, aradan geçen uzun zamana karşın yeniden basılmış olması bunun en iyi kanıtıdır.

Robert J. Braidwood Çayönü kazısında (Fotoğraf: Nezih Başgelen).

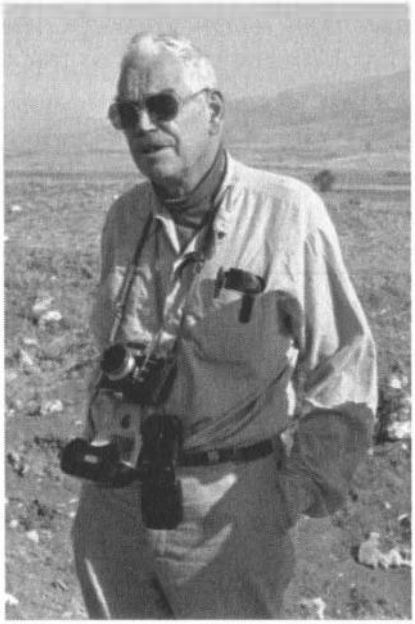
Her alanda isim yapan, yeni buluşlar gerçekleştiren, yeni kuşaklar yaratan birçok bilim insanı vardır. Kimilerinin adı yaptıkları buluşlara, geliştirdikleri kurumlara verilmiş, kimi ders kitaplarında, bilimsel yayınlarda bir ad olarak kalmış, kimileri ise ortaya attıkları yeni düşünceler, kavramlarla açılımlar sağlamıştır. Hepsi de değerli, saygın, bilimin ve uygarlığın gelişmesine az ya da çok katkı yapmış olan bu bilim insanlarının dışında, belli bir döneme damgasını vurabilen, düşünce sistemimizin tümüyle değişmesine neden olacak kadar önemli açılımlar getiren çok az sayıda bilim insanına da rastlanır. Böylesine açılım getirecek nitelikteki bilim insanlarının etkisi, yalnızca kendi uzmanlık alanlarıyla sınırlı değildir; bunlar bilginin algılanmasına yönelik düşünceler geliştirmiş, tüm bilim dünyasını etkilemiş olan kişilerdir. Her yüzyılda, ancak birkaç bilim insanı, böylesine kapsamlı iz bırakabilmiştir. Braidwood, bilimin bu tür anıt insanlarıydı.

Braidwood, herşeyden önce bir arkeologdu. Genel ilgi alanı Tarihöncesi Arkeolojisi, insanlığın, uygarlığın gelişim süreciydi. Bu geniş yelpaze içinde odaklandığı esas sorun ise, yerleşik yaşamın, besin üretiminin, başka bir deyişle köylerin ve çiftçiliğin ortaya çıkışıydı. Braidwood Hoca'nın kullanmaktan hiç hoşlanmadığı, "Neolitik" olarak tanımladığımız bu dönem, daha önceleri de birçok düşünürün, arkeoloğun üzerinde durduğu, çalıştığı, önemsediği bir konuydu. Braidwoodlar'dan önce de, Braidwoodlar'la aynı zamanda da birçok arkeolog Neolitik dönemi araştırmakta, kazılar yapmaktaydı. Braidwoodlar da, herhangi bir Neolitik merkezi kazıp, meslek yaşamlarını rahatlıkla sürdürebilirdi. Ancak Braidwood bunun yerine, Neolitik de dahil olmak üzere, geçmişe, arkeolojiye nasıl bakılması, daha doğrusu nasıl bakılmaması gerektiğini düşünmüş ve özellikle 1950'lerden sonraki uğraşısını bu yönde vermiştir.

Braidwood arkeolojiye yeni düşünsel bir temel getirirken, kuramsal arkeoloji yapan diğer meslektaşlarından farklı olarak, somut veri elde etmenin kaynağı olacak arazi çalışmalarını da

aksatmamış, başta Jarmo ve Çayönü gibi birçok Neolitik merkezin kazılmasını sağlamıştır. Braidwoodlar kadar yoğun arazi çalışması yapan arkeologlar, genellikle kazılarda çıkan malzemenin yoğunluğuna kapılarak, o kazıyı neden, niçin yaptıklarını unutup, ayrıntıların içinde kaybolurlar. Braidwoodlar arkeolojinin gelenekselleşmiş tuzaklarına kapılmamış, kazıyı neden yaptıkları sorusunu daima ön planda tutmuş ve arkeolojik malzeme ile kuramsal yaklaşımları birleştirerek çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Kanımca Braidwood adını "büyük" ve diğerlerinden "farklı" kılan temel etken bu olmuştur.

Braidwood'un çok uzun bir meslek yaşamı vardır, gençlik döneminde Suriye'de katıldığı ve yaptığı kazılardan sonra, Hatay'da Amik Ovası'ndaki Tell Kurdu, Dhab, Tell Tainat, Tell Cüdeyde, Çatal Höyük gibi merkezlerde 1932-1938 yılları arasında yaptıkları "Geleneksel Arkeoloji" türü kazı çalışmalarının 1960 yılında çıkan son yayını, bir bölgenin kültür tarihi içinde nasıl ele alınması gerektiğini gösteren bir kılavuz kitap olmuştur (Braidwood-Braidwood 1960). Yayınlandığı tarihten itibaren Levant, Suriye-Mezopotamya, Anadolu ve hemen hemen tüm Akdeniz arkeolojisinin temel başvuru kitabı durumuna gelen bu yayın, esas olarak "Geleneksel Arkeoloji"nin nasıl yapılması gerektiğini gösteren bir yapıttır. Ancak bilim dünyasına Braidwoodlar'ın en önemli katkılarından biri,

Robert J. Braidwood Çayönü kazısında (Fotoğraf: Nezih Başgelen).

yukarıda da kısaca değindiğimiz gibi, arkeolojinin düşünsel temeline getirmiş oldukları yeni açılımlardır. "Braidwood düşünce sistemi"nin ilk izleri, 1946 yılından itibaren yaptığı çalışmada görülür (Braidwood 1946, 1952). Braidwood, burada insanlığın gelişim sürecinin ele alınış şeklini sorgulamıştır. O yıllara kadar uygarlığın geçirdiği aşamalar, 1817 yılında Thomson'un kültürleri yararlandıkları teknolojiye dayalı olarak geliştirdiği adlamalara göre, Eski Taş Devri, Yeni Taş Devri, Bakır Çağı, Tunç Çağı gibi adlar ile anılmaktaydı. Braidwood, hammaddenin biçimlendirilmesini sağlayan teknolojinin sosyal ve kültürel gelişme için bir gösterge olamayacağını, teknolojinin toplumun yaşam biçiminin dolaylı bir sonucu olduğunu ileri sürmüştür. Bu nedenle toplumların yaşamlarını sürdürmek için gerekli olan besinin elde edilişi, yaşamın biçimlendirilişi esasından yola çıkarak yeni bir adlama, yeni bir bölümlendirmenin gerekli olduğunu ileri sürmüştür. Braidwood, bu konudaki ilk yayınından sonra düşünce sistemini daha da geliştirmiş ve bu şekilde yalnızca geçmiş dönemleri ayırmakta kullanılacak parametreleri yeniden adlandırmakla kalmamış, geçmişi anlamak için nelere bakmamızın gerekli olduğunu da, geleneksel yaklaşımlardan farklı olarak tanımlamıştır.

Paleolitik, Neolitik, Tunç Çağ gibi gelenekselleşmiş dönem adlamalarından daha çağdaş bir anlam içeren "avcılık dönemi", "besin üretiminin başlangıç aşaması", "ilk köy toplulukları dönemi", "kentleşme dönemi" gibi adlamaların kaynağı, tümüyle Braidwoodlar'dır. Bunu yaparken Braidwoodlar, mimari, çanak çömlek, çakmaktaşı, heykeller ve diğer aletler kadar doğal çevre ortamının da önemli olduğunu görmüşlerdir. Ayrıca, geçmişe günümüzdeki doğal çevre ile değil, incelemekte olduğumuz dönemdeki geçmiş doğal çevre ile bakılması gerekli olduğunu da ısrarla vurgulamışlardır. Böylelikle, bir arkeolojik kazının, hangi döneme ya da çağa yönelik olursa olsun, jeolog, iklimbilimci, coğrafyacı, zoolog, botanikçi desteği olmadan yapılamayacağı gerçeğini ortaya çıkarmışlardır. Bu bakış açısı ile arkeolojinin konusunu eserden insan odaklı bir alana taşımışlar,

insan ve yaşamının içinde bulunduğu doğal çevre ve bu çevrenin değişimi, çevrenin sağladığı olanaklar ve kısıtlamalarla birlikte bir bütün olarak ele alınması gerektiğini arkeolojinin düşünce sistemine kazandırmışlardır.

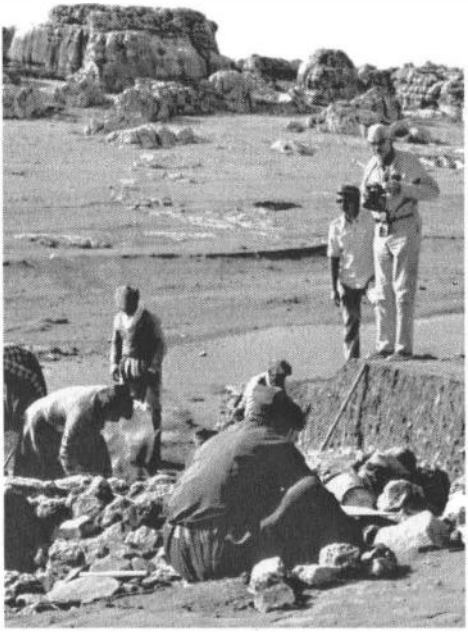
Braidwood'dan önceki yıllarda da, örneğin 1904 Pumpely Anav kazılarında olduğu gibi, arkeolojik kazılara doğa bilim dallarından uzmanlar zaman zaman katılmışlardı. Neolitik devrimin temel girdisi olarak görünen, bitkilerin tarıma alınması ve hayvan evcilleştirilmesi, arkeologların dışında bitki ve hayvan bilimcilerinin de ilgisini çeken konular arasındaydı. Braidwoodlar, arkeolojiyle diğer bilim dalları arasındaki bağlantının bütünleşerek kurumsallaşmasını sağlamış, karşılıklı bilgi alışverişini "bazen yararlanılan"dan, "olmazsa olmaz" konumuna getirmişlerdir. Bu bütüncül çalışmanın ilk somut örneğini de, Jarmo Projesi olarak bilinen, Kuzey Irak ve Batı İran'da 1947-1955 yılları arasında gerçekleştirdikleri kapsamlı ve arkeolojide devrim yaratan çalışmaları ile ortaya koymuşlardır (Braidwood-Howe 1960); Matarrah ile başlayan kazı çalışmalarının ağırlığı önce Karim Şahir'e, daha sonra da Jarmo'ya verilmiştir. Braidwoodlar'ın Kuzey Irak projesi, insanların besin üretimine dayalı yerleşik yaşama nasıl geçtiği sorusunun yanıtının kuramlar yerine somut arkeolojik verilerle tanımlanmasını ilk kez sağlamıştır.

Bu süreç içinde Braidwoodlar'ın Herbert Wright, Hans Halbaek, Charles Reed, Barbara Lawrence, Willem van Zeist, Frederick Zeuner, Karl Butzer gibi doğa bilimcilerle yakın ilişki kurması kadar, bu bilim insanlarını kazı ekibinin ayrılmaz birer parçası durumuna getirmesi bir geleneğin başlangıcı olmuştur. Burada özellikle vurgulanması gereken, doğa bilimcilerinin katkısının, arkeologların yaptığı kazılarda ortaya çıkan verileri tanımlamak olarak görülmeyip, kazıyı yönlendiren, arkeolog ile birlikte ne yapılması gerektiğine karar verici olarak kabul edilmeleridir. Günümüzde bile hâlâ birçok arkeolog, geçmişi araştırma stratejisini oluşturma hakkını diğer uzmanlarla pay-

laşmayı hazmedememekte, bu bilim adamlarını da bazen yardımcı eleman, maalesef çoğu kez de kazının daha bilimsel görünmesini sağlayacak "süs öğeleri" olarak algılamaktadır. Ancak gene de günümüzde "çağdaş arkeoloji" olarak tanımlanan anlayışın esasını Braidwoodlar'ın daha 1950'li yılların başında tanımlamış oldukları yaklaşım olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Kuşkusuz günümüzün çağdaş arkeolojisi, Braidwoodlar'ın düşündüğünden, uyguladığından çok daha gelişkin bir düzeye ve bunu uygulayabilecek birçok yeni yönteme de sahiptir; ancak bunların esası Braidwoodlar'ın atmış oldukları temele dayanmaktadır.

Braidwoodlar'ın arkeolojiye yaptıkları ve genellikle göz ardı edilen en önemli katkılarından biri, bugün "arkeometri" olarak tanımladığımız yolu açmalarıdır. W.F. Libby'nin 1946 yılında radyoaktif tarihleme yöntemini geliştirmesinde Braidwoodlar'ın yadsınamaz bir yeri vardır. Chicago Üniversitesi'nin biri fizikçi, diğeri arkeolog olan bu iki bilim insanı, düşüncelerini, güçlerini ve yöntemlerini birleştirmiş, nükleer fiziğin arkeolojiye yansımasını sağlamıştır. Başta C14 yöntemi olmak üzere, bugün kullanmakta olduğumuz arkeometrik tarihleme yöntemlerinin tümünün kaynağı, bu birliktelikten türemiş, gelişmiştir. Braidwoodlar, 1949 yılından sonraki tüm kazı çalışmalarında doğa ve fen bilim dallarını, arkeometriyi olanaklarının son çizgisine kadar sürekli zorlamış, teşvik etmiş ve kullanmışlardır. Kanımca bunun en güzel örneklerinden biri bugün, giderek yaygınlaşan ve geçmişi anlamamızın "mucize çözümü" olarak görülen DNA, genetik gibi bioyöntemlerin yolunu açmalarıdır. Bu bağlamda, Tom Loy tarafından geliştirilip, Andre Wood tarafından 1981 yılında Çayönü kazısında uygulanan DNA ve hemoglobin kristal analizleri, bunun ilk örneklerinden biridir (Loy-Wood 1989).

Çalışmaların ağırlığı Neolitik döneme yönelmiş olduğundan, Braidwoodlar'ın bu sürecin anlaşılması için yapmış oldukları katkı, genellikle bu alanın diğer anıt adı olan Gordon Childe ile

Robert J. Braidwood ve Mehmet Özdoğan Çayönü kazısında. (Fotoğraf: Nezih Başgelen)

sürekli olarak karşılaştırılır. Bu bağlamda burada göz ardı edilen, Gordon Childe'ın düşünsel ürünlerini ve en önemli yapıtlarını, Braidwoodlar'dan daha eski bir tarihte vermiş olduğudur. Bilim de, düşünce sistemleri de zaman içinde değişir ve bir önce yapılmışın üzerine eklenerek gelişir. Nasıl ki Gordon Childe, kendinden önceki birikimden yararlanarak "Neolitik Devrim" kavramını ortaya atmış ve bunu açıklayan kuramları geliştirmişse, Braidwoodlar da bu görüşü daha da ileriye götürerek açıklamaya yönelik yeni, farklı bir kuram geliştirmişlerdir. "Çekirdek Bölge" kuramı olarak bilinen Braidwood yaklaşımının temelinde Gordon Childe'ın vurgularının olduğu yadsınamaz. Ancak Braidwoodlar, Gordon Childe'ın döneminde olmayan doğa, fen ve arkeolojik verilerden yararlanarak, Childe'ın Fırat ve Dicle'ye akarsu boylarına yönelik, Mezopotamya odaklı yayılımcı kuramının doğru olamayacağını ortaya koymuş, sorunun çözümünü farklı bir boyuta taşımışlardır. Günümüzde, araştırmalar arttıkça Braidwood'un kuramının da doğru olmadığı görülmüştür. Ancak Child'ın kuramı da, Braidwood'un kuramı da, kendi dönemleri için, o dönemdeki verilere göre doğru, daha da önemlisi günümüzdeki düşünce sisteminin oluşumunun da olmazsa olmaz basamaklardır.

Braidwood'un düşünce sisteminin oluşmasında, Gordon Childe kadar Breasted'in görüşlerinin de çok önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Braidwood'un uzun yıllar çalıştığı Chicago Üniversitesi Oriental Institut'un kurucusu olan Breasted, aynı zamanda bugün hepimizin severek kullandığı Bereketli Hilal deyiminin de yaratıcısıdır. Braidwood, uzun yıllar birlikte çalıştığı Breasted'in Bereketli Hilal adlamasını almış ve bunu kendi geliştirdiği "çekirdek bölge" kavramıyla birleştirmiş ve sınırlarını kaydırarak yeniden tanımlamıştır. Breasted'ın "Bereketli Hilal" kavramı, eski kültürlere kaynaklık etmiş olan Yakındoğu'nun sulu tarıma elverişli akarsu boylarının olduğu güney kesimlerini içerir; Hilal adlaması bu coğrafyanın biçimi kadar, günümüzde Müslümanların oturduğu bölge olması ile de özdeşleşmiştir. Breasted'ın Bereketli Hilal adlamasını kullanan Braidwood ise, bundan farklı olarak kapsam alanını daha kuzeye, dağların eşiğine taşıyarak, Yakındoğu'nun hilal biçimindeki en zengin doğal çevre ortamına sahip olan bölgesini tanımlamıştır. Bu alan, Doğu Akdeniz'de Lübnan ve Avanoslar, Kuzey'de Güneydoğu Toroslar ile Doğu'da Zagros silsilesinin çizdiği yay biçimindedir. 1960'lardan 1990 yıllarına kadar Yakındoğu'daki arkeolojik çalışmaların büyük bir kısmı, Braidwood'un tanımladığı "Bereketli Hilal" alanı içinde yoğunlaşmıştır. Bu bakımdan İsrail, Lübnan, Ürdün, Suriye, Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak ve Batı İran'daki yüzlerce Neolitik dönem kazısının temelinde, Braidwood Hoca'nın görüşü yatmaktadır.

Amerikan Arkeolojisi açısından bakıldığında, Braidwood Hoca'nın ilginç bir konumu vardır. 1960'lı yıllardan itibaren Amerikan Arkeolojisi'nde tanıma dayalı, geleneksel arkeolojiye karşı çıkan ve genel olarak "Yeni Arkeoloji" olarak adlandırılan güçlü bir akım vardır. Her ne kadar bu akım, Braidwoodlar'ın 1950'li yıllardan itibaren ileri sürdüğü insanı ve geçmişi çevre ortamı ile birlikte bir bütün olarak ele almaya yönelik yaklaşımıyla özdeşleşmiş ise de, özellikle 1970 yıllarından itibaren, Braidwood ile "Yeni Arkeoloji"nin yollarının birbirlerinden ayrıldığı görülmektedir. Yeni Arkeoloji, eski kuşakların ka-

tı tutumuna bir karşı çıkma olarak da algılanabilecek bir şekilde soyutlama, model arama, analitik yöntemlerden olabildiğince fazla ölçüde yararlanma ve kuram geliştirmeye yönelmiş, hızla gelişen kendine özgü, karmaşık terminolojisi ile farklı bir çizgiye oturmuştur (Trigger 1989).

Günümüzde maddi kalıntıların yorumuna dayalı gelişim sürecini oluşturmaya karşı çıkan "*post processual*" yaklaşım da Yeni Arkeoloji'den kaynaklanan ve Braidwoodlar'ın hiçbir zaman kabullenmediği farklı bir bakış açısı olmuştur. Bu bağlamda, Braidwoodlar'ın somut gerçeklerden ve arkeolojinin tanımı olan "maddi kalıntı öğesinden" hiçbir zaman vazgeçmedikleri görülmektedir. Daha da ilginç olan, Braidwoodlar'ın Yeni Arkeoloji'nin terminolojisini kullanmamaya ve yazdıklarının açık seçik anlaşılabilir düzeyde olmasına göstermiş oldukları özendir. Bu durum, özellikle 1980'li yıllardan sonra, Amerikan Arkeolojisi'nde Braidwoodlar'a yönelik "gelenekselci", "tutucu" suçlamalarını beraberinde getirmişse de, Yeni Arkeoloji'nin daha sonra geçirdiği dönüşümler, ister istemez Braidwood adının her zaman gündemde kalmasını sağlamıştır. Doğa ve fen bilim dallarına, arkeometriye bu denli önem veren, tüm kazı ve projelerinde bu alanlar ile bütünleşen Braidwoodlar'ın, Yeni Arkeoloji'nin meslek olarak arkeolojiyi zorlayan ya da kendi çizgisinden bazen felsefe, bazen antropoloji, bazen de istatistik ve matematik alanlarına kaymaya zorlamalarıyla oluşan tuzaklara düşmemiş olmaları ilginçtir. Braidwoodlar arkeolojiyi her zaman sosyal bilimlerin bir parçası olan bir bilim dalı olarak görmüşler, matematiksel bir bilim olmamasından rahatsız olmamışlardır.

Braidwoodlar arkeolojinin geçmişe, herhangi birşey bulmak için değil, güzel şeyler ortaya çıkartmak için hiç değil, anlamamıza yarayacak, doğru sorular sorarak yönelinmesini savunmuşlardır. Bunu yaparken doğa ve fen bilim dallarından, arkeometriden yararlanmışlar, soruları bunlarla birlikte oluşturmuşlar, ancak sonuçta arkeolojiyi bu bilim dallarının kendile-

rine özgü metodlarına göre çarpıtmamışlardır. Bu nedenle Braidwoodlar'ın kazı raporlarında, o çağa ait birçok kazı raporunda görülen sayı ve istatistik kalabalığına rastlanmaz. Bu, matematik ya da istatistikten yararlanmadıkları anlamına gelmez; yalnızca bunlardan "aklıselim" ve arkeolojinin metodolojisi içinde yararlanmaya özen gösterildiğini gösterir.

Braidwoodlar'ın dünya ve Amerikan arkeolojisi için taşıdıkları önemin dışında, Türkiye arkeolojisinin ve özellikle İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı'nın gelişiminde çok ayrıcalıklı bir konumları vardır. 1963 yılında Braidwoodlar ile Halet Çambel'in birlikte oluşturduğu Güneydoğu Anadolu Karma Tarihöncesi Projesi, günümüze kadar 40 yıl boyunca hiçbir sorunla karşılaşmadan, içsel çekişme olmadan varlığını sürdürmüştür. Bu kapsamda başta Siirt, Diyarbakır ve Şanlıurfa illerinin ilk arkeolojik yüzey taraması, Yakındoğu arkeolojisinin en önemli merkezlerinden biri konumundaki Çayönü ile Biris Mezarlığı, Söğüt Tarlası, Griki Haciyan, Yayvantepe gibi kazıların yapılması, Anadolu platosundaki ilk kapsamlı obsidyen belgelemesi ve diğer birçok çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu, bilimsel kaygı, bilimsel etik ve iyi niyetin, kişisel çıkar düşüncesinin önünde gittiği, amacın ün kazanmak değil, bilim yapmak ve bilim insanı yetiştirmek olduğu bir anlayışın başarısıdır.

Chicago Oriental Institute ile İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı arasındaki 40 yıllık ortak çalışma, kanımızca bilim dünyasında en uzun ömürlü çalışma olmuş ve uluslararası proje olarak saygın bir yer edinmiştir (Çambel-Braidwood 1980; Özdoğan vd. 1995). Burada bu projenin herkes tarafından bilinen ve herhangi bir el kitabına bakıldığında bile kolaylıkla bulunabilecek bilimsel sonuçlarından söz etmek istemiyoruz. Bu projenin, Türk Arkeolojisi'nde önemli bir dönüm noktası oluşturan Keban Projesi ya da Prehistorya Anabilim Dalı'nın halen süregelen "Neolitik" kazı ve araştırmaları geleneğini başlatması gibi, bu projenin yan ürünlerinin de ötesinde ortaya çıkan, farklı nitelikli sonuçlar da vardır.

Arkeolojinin kitaplara, bilimsel yayınlara yansımayan, görülmeyen yüzünü oluşturan bu katkıların, en az bilimsel yayınlar kadar önemli olduğu düşüncesindeyiz. Robert J. Braidwood'un, 1963-1964 yıllarında İstanbul Üniversitesi'nde tüm arkeoloji bölümüne yönelik, "Dünya Arkeolojisi" adı altında vermiş olduğu ders ile, bu derse bağlı olarak sürdürülen "B Semineri", benim de dahil olduğum kuşağın yetişmesinde, düşünce yapımızın oluşmasında çığır açıcı bir etki yapmıştır.

Braidwoodlar'ın Prehistorya Anabilim Dalı eğitimine yaptıkları katkı, bu ders ve seminerlerle sınırlı değildir; daha ilk yıldan itibaren aralarında Robert Whallon, Peter Benedict, Arthur Jelinek, Bruce Howe, Patty Jo Watson gibi uzmanlarla ekip ha-

Çayönü kazı evinin önünde kazı ekibinin bir bölümü. (ayaktakiler, sağdan sola): Bayan Shirmer, Sevil Gülçur, Belin Aksoy, Prof. Robert J. Braidwood, Prof. Wulf Shirmer, Ruth Biniossek, Erhan Bıçakçı, Linda Braidwood, ahçı Hamit Usta, Halet Çambel, serbest fotoğrafçı Josephine E. Powell, (oturanlar sağdan sola): ahçı Sait Usta, kazı evi bekçisi, Mehmet Usta, Ayşe Baykal, Harriette Watrous, Werner Schmuchel, Sara Atabay, Nezih Başgelen, (öndekiler): Prof. Shirmer ekibinden.

linde gelmiş olmasının da etkileri büyüktür. B Seminerleri, Neolitik dönem ile ilgili her türlü verinin değerlendirildiği, yeni yorumların oluşmasını sağlayan, dünya çapında bir düşünce geliştirme toplantılarına dönüşmüş, uygulamaya yönelik dersler de, o zamana kadar eksikliği duyulan yontmataş bilgisinin Prehistorya Anabilim Dalı'nda oturmasını sağlamıştır. 1963 yılı Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması, yalnızca Türkiye'de değil, belki de Yakındoğu'nun tümündeki ilk kapsamlı ve geniş katılımlı arazi tarama çalışması örneğidir.

O tarihe kadar bireysel çabalarla sürdürülen yüzey taramalarının aksine bu çalışma, 30 kadar öğrenci ve uzmanın katılımıyla iki ay sürmüş ve geniş bir bölge önceden belirlenmiş bir so-

runa yanıt aramak amacıyla taranmıştır. Bildiğimiz kadarıyla bu çalışma, ülkemizde öğrencilerin yoğun olarak katıldığı ilk çalışmadır. Projenin ileri aşamalarında, Anabilim Dalımızda ve ülkemizde eksikliği hissedilen alanlarda uzman yetiştirmek, oluşan boşlukları doldurmak amacıyla birçok düzenlemenin yapılabilmiş olması, gene Braidwoodlar'ın eğitime ve bizlere verdiği önemin göstergesidir. Braidwoodlar, arkeozooloji, arkeobotani, deneysel arkeoloji, iz analizi gibi dallarda öğrencilerimizin uzmanlaşabilmesi için dışarıdan eğitici uzman getirmek, burs sağlamak da dahil olmak üzere her türlü olanağı 40 yıl boyunca zorlamışlardır. Bugün aramızda bu alanlarda uzmanlaşmış, adını bilim dünyasında duyurmaya başlamış genç meslektaşlarımız varsa, bunu Braidwoodlar'a borçluyuz.

Braidwoodlar, İstanbul Üniversitesi ile kurdukları birlikteliğin verdiği olumlu sonuçlardan, her zaman mutlu olmuşlardı. Ortaya çıkan somut işler, sonuçlar, genç ve dinamik bir kuşağın oluşması, başka bir deyişle, yapmış oldukları çabanın meyva vererek yeşermesi, onları her seferinde heyecanlandırmış ve daha fazla katkı yapma isteğini körüklemiştir. Çayönü kazıları bittikten, Braidwoodlar emekli olup köşelerine çekildikten sonra bile bu desteği sürdürmüş olmaları, hiçbir çıkar gözetmeyen kişisel beklentilerinin yalnızca "İstanbul'da iyi bir şeylerin olması" olduğunun en açık göstergesidir. Sanıyorum buraya yapmış oldukları katkı, Chicago'da kendi enstitülerine yaptıklarından çok daha fazla olmuştur.

Braidwoodlar'ın Amerika'da Chicago kentinin oldukça uzağında La Porte'de ormanın içindeki küçük bir evde son derece mütevazi bir yaşamları vardı. Kendi yetiştirdikleri sebze ve başta elma olmak üzere yemişlerden, kendi ekmeklerini hazırlayıp fırınlamaktan mutluluk ve kıvanç duyan, her türlü gösterişin ötesinde doğa ve birbirleriyle bütünleşmiş bir yaşama sahip olan Braidwoodlar'ın, haftanın belirli günlerinde ders vermek ya da çalışmak için geldikleri Oriental Institute'deki yerleri de bodrum katında, tesisat borularının arasında, yıllanmış dolap,

masalar ile bütünleşmiş, mütevazi fakat sıcak, duygu yüklü bir mekandı. Kendi özel ve kurumsal yaşamlarındaki bu mütevaziliğe karşılık, bizim gerek kazıda, gerek fakültede en iyi koşullara sahip olmamızı sağladılar.

Ergani yakınında Dicle Öğretmen Okulu içinde yaptırmış oldukları Çayönü Kazıevi, gerek boyutları, gerek mimari özellikleri ve gerekse de konforlu ve kapsamlı bir kazı için gerekli tüm donanımı ile, sanırım arkeoloji dünyasının kazıevi geleneğinin ilk güzel örneklerinden biridir. Bu yapının, olanakların çok daha sınırlı olduğu, ülkemizde her türlü malzemenin yokluğunun yaşandığı 1970 yıllarının başlarında ortaya çıktığını düşünmek gerekir. Çakmaktaşı ya da çanak çömlek ayırabilmek için en uygun masa, bunları depolayabilecek binlerce kutu ya da en pratik el arabası gibi buralarda bulunmayan malzemeyi, Amerika'dan buraya naklederek yollamak gibi zahmetli, güç ve masraflı bir olayı üstlenmiş olmaları, bugün bile bizi hayrete düşüren bir olaydır.

Benzer katkıyı, 40 yıl boyunca Prehistorya Anabilim Dalı için sürdürdüler; hiçbir olanağı sağlayamadıklarında bile, Amerika'dan buraya gelmekte olan gördükleri herkesin eline, buraya yollanmak üzere, işimize yarayacağını düşündükleri bir şeyler verdiler. Üstelik bunların çoğu kendi kurumlarında, kendi çalışma mekanlarında bulunmadığı, eksikliği hissedildiği halde. Bugün dönüp geriye baktığımızda, eğer Prehistorya Laboratuarı'nda çalışabiliyorsak, tabure ve iskemleler dışındaki donanımın hemen hemen tümünün, Braidwoodlar'ın şu ya da bu şekildeki katkısı ile gerçekleşmiş olduğunu görürüz. Bugün bu olanaklardan yararlanan genç kuşağın, bu olanakların sağlanmasında Braidwoodlar'ın katkısının ayırdında olmamalarına şaşmamak gerekir; genç kuşak için Braidwoodlar, kitaplarda bir isim, Prehistorya Laboratuarı'nın duvarında olan iki resim şeklindedir. Çünkü hiçbir zaman Braidwoodlar, Prehistorya Anabilim Dalı'na yapılan katkıda kendilerini ön plana çıkartmamaya çalıştılar, çoğu kez de bunu bilinmeyen bir kaynaktan gelen

destek olarak tanımladılar. Onlar için, İstanbul'da bu filizin yeşermesi yeterince sevindiriciydi, "aferin" beklentileri de yoktu.

Bu iki saygın insanın yokluğunun bıraktığı, büyük bir eksiklik duygusu, yaşadığımız, nefes aldığımız dünyadan bir şeyin eksilmiş olması. Ancak onların yeşertmek için uğraştığı filizin, yeni arayışlar içinde olan bakış açılarının, yeni yetişmekte olan genç kuşaklarda sürebilmesi, başlamış olan atılımın duraksamaması ve Türk arkeolojisinin bilim dünyasında elde etmiş olduğu yeri koruması, onlara yapmış oldukları katkının boşa gitmediğini gösterecek tek saygın yoldur.

KAYNAKÇA

Braidwood, R. J. 1946
"Terminology in Prehistory", R.J. Braidwood ve L. Braidwood (yay.) *Human Origins An Introductory Course in Anthropology II*: 127-143. University of Chicago Bookstore, Chicago.

Braidwood, R. J. 1952
The Near East and the Foundations of Civilization, Oregon: Eugene.

Braidwood R. J. ve L. S. Braidwood 1960
Excavations in the Plain of Antioch, O. I. P. LXL, Un. of Chicago Press.

Braidwood, R. J. ve B. Howe 1960 (yay.)
Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan. Studies in Ancient Oriental Civilization 31, Chicago.

Çambel, H. ve R. J. Braidwood 1980
İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2589, İstanbul.

Loy, T. H. ve A. Wood, 1989
"Blood Residue Analysis at Çayönü Tepesi, Turkey", *Journal of Field Archaeology* 16: 451-460.

Özdoğan, M. vd. 1995
"Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi: 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı* (1993) I: 103-122.

Trigger, B.G. 1989
A History of Archaeological Thought, University Press, Cambridge.

ROBERT J. BRAIDWOOD YAŞAMI, ESERLERİ

Nezih BAŞGELEN

Robert J. Braidwood 29 Temmuz 1907'de Detroit, Michigan'da doğmuş, Michigan Üniversitesinde önce mimarlık okumuş daha sonra Michigan ve Chicago Üniversitelerinde Eskiçağ Tarihi ve Antropoloji öğrenimi de görmüştür. Michigan Üniversitesinde 1933'te (M.A) yapmış, 1933-1938 arasında Oriental Institute'nin Suriye'deki araştırmalarına katılmış, 1937'de Linda hanımla evlenmiştir. 1938-1947'de Hatay'da Amik Ovası'nda yaptıkları kazıların prehistorik malzemesini yayına hazırlamıştır. 1943'te Chicago Üniversitesinde Ph. D.'sini yapmıştır.

Braidwood, 1947'de Irak'ta Carmo projesini başlatmış, kazılarında ilk kez arkeologların diğer uygulamalı bilim adamları ve doğa bilimcilerle birlikte çalışma ilkesini getirmiştir. İlk üretimciliğine geçişi, Berekli Hilal olarak tanımlayan ve Doğu Akdeniz kıyılarından Mezopotamya'ya kadar uzanan bölgede başladığını ileri süren görüşe karşı Braidwood, "çekirdek bölgeler" kuramını geliştirmiştir. Bereketli Hilal'in kuzeyindeki dağlık bölgelerde, Zagroslar'ın eteklerinde 1947-59'da Irak'ta, 1959-60'da İran'da kazı ve araştırmalar yapmıştır. Uzun yıllar Chicago Üniversitesi'nde Antropoloji Bölümü'nde ve Doğu Bilimler Enstitüsü'nde Eski Dünya Prehistoryası profesörü olarak pek çok genç bilim adamı yetiştirmiştir.

1962'de İstanbul ve Chicago Üniversitelerinin katılımıyla oluşturdukları Tarihöncesi Karma Projesi'ne Halet Çambel ile birlikte başkanlık etmiş, Siirt, Diyarbakır ve Urfa illerinde yapılan yüzey araştırmaları sırasında Ergani ilçesi yakınında saptanan Çayönü yerleşmesinde 1964'te başlattıkları kazılar farklı uzmanlık dallarından çeşitli ülkelerden uzmanların birlikte çalıştığı bu alandaki en kapsamlı ve başarılı araştırmalardan birisi olmuştur.

Braidwood'ların Türkiye'deki varlığı değerli hocamız Halet Çambel'in sağladığı dürüst işbirliği, uluslararası bilimsel anlayış, ve dostça meslekdaş dayanışmasıyla sağlanmıştır. Bu proje ile Türkiye Arkeolojisine kazandırdıkları yeni boyutlar, sağladıkları uluslararası ortamla ülkemizde prehistorya alanında yeni yetişen bir kuşağın doğru yönlenmesindeki etkileri ve bu kuşağın uluslararası alanda destek görmeleri açısından yaptıkları özverili katkılar için Robert J.-Linda Braidwood çiftine çok şeyler borçluyuz. Robert J. Braidwood'un başlıca yayınlarından seçtiğimiz bir bibliyografya ilişikte yer almaktadır. Birbiri ardına 2003'te kaybettiğimiz Braidwood'ların anısını saygıyla yadediyoruz.

1937 *Mounds in the Plain of Antioch.* Oriental Inst. Pub. 48. Chicago.

1939 "A Note on a Multiple-Brush Device Used by Near Eastern Potters of the 4th Millennium, B.C." *Man* 39, No. 187.

1940 "Test Diggings in Syria." *Asia* 40: 47.

1940 "Report on Two Sondages on the Coast of Syria, South of Tartous," Linda Braidwood on the flints of Tabbat al-Hammam, p. 222-226. *Syria* 210 183.

1941 "The Date of the Byblos Temples, Buildings II, XVII, and XL." *AJSL* 48: 254.

1943 In Paul S. Martin *et al. The Su Site, Excavation at a Mogollon Village, Western New Mexico.* F.M.N.H., Anthrop. Series, Vol. 32, No. 2, p. 135, 2nd season, 1941.

1943 "Comparative Archeology of Early Syria." *Dissertation*, University of Chicago.

1943 "Bibliography in Physical Anthoropology, from January 1, 1943." The section dealing with prehistory. *American Journal of Physical Anthropology* (AJPA) 10: 446.

1944 "New Chalcolithic Material of Samarran Type and Its Implication," with Tulane, Perkins, and Linda Braidwood, *JNES* 3: 47.

1945 "Tell Hassuna: Excavations by the Iraq Government Directorate General of Antiquties in 1943 and 1944," by Seton Lloyd and Fuad Safer. The first section titled "Prefatory Remarks." *JNES* 40 255.

1945 Human Origins *An Introductory General Course in Anthropology.* University of Chicago Book-store, 1945; 2nd., 1946.

1947 "Asiatic Prehistory and the Origin of Man." *JNES* 6: 30.

1948ff. *Prehistoric Men*, Chicago Natural History Museum, 1st. ed. 1948, 2nd ed. 1951, 3rd ed. 1957, 4th ed. 1959, 5th ed. 1961, 6th ed. 1964. (cf. under 1967).

1948 "Archeological News Near East," Joint editorship Ann L. Perkins ile birlikte. *AJA* 51.

1949 "On the Treatment of the Prehistoric Near Eastern...," Linda Braidwood ile birlikte. *American Anthropologist* 51: 665, re. Steward's paper, ibid, 51: 1-27.

1950 "The Beginings of Food Production." Letter. *Man* 50, No. 215.

1950 "Jarmo: a Village of Early Farmers in Iraq," Linda Braidwood ile birlikte. *Antiquity* 24: 189.

1951 "From Cave to Village in Prehistoric Iraq," *B.A.S.O.R.* 124: 12.

1951 "Ancient Syrian Coppers and Bronzes," Jos. E. Burke and Norman H. Nachtrieb ile birlikte. Journal of Chemical Education 29: 87.

1951 "Radiocarbon Dates and Their Implications... Near and Middle East," T. Jacobsen, R.A. Parker ve S. Weinberg ile birlikte. *American Antiquity* 17 (Memoir 8), p. 52.

1951 "Calvin Wells Mc Ewan," Thorkild Wacobsen ile birlikte. Necrology. *AJA* 55: 101.

1952 "Matarrah, a Southern Varient of the Hassunan ...," Linda Braidwood, J.G. Smith, ve Chas. Leslie ile birlikte. *JNES* 11: 1.

1952 "The Near East and the Foundations for Civilization," the Condon Lectures at the University of Oregon. Univ. of Oregon Press.

1952 "From Cave to Village in Iraq". *Iraq Petroleum*, April 1952.

1953 "The Earliest Village Communities of Southwestern Asia," International Commission for a Scientific and Cultural History of Mankird, UNESCO. *Jour: World Hist.* 1: 278, Linda Braidwood ile birlikte.

1954 "A Tentative Relative Chronology of Syria..." in *Relative Chronologies in the Old World* (editor Robert J. Ehrich), p. 34-41.

1954 "From Cave to Village in Iraq", *Agricultural History* 28: 41-43.

1954 "Archeology as a Carreer," mimeographed, Oriental Institute. Revised in 1957 1960, 1963, ff.

1955 "The Earliest Village Materials of Syro-Cilicia." *Proceed.* Prehist. Soc. 210 72.

1955 "Grant no. 1793." Year Book-*Am. Philos.* Soc. 1955, 311.

1955 "Early Man in Iraq." *Archaeology* 8: 281.

1956 "Reflections on the Origin of the Village-Farming Community," in *The Aegean and the Near East*, Saul S. Weinberg, ed., p. 22-31.

1956 "The World's First Farming Villages." Illustrated London News 2280 410,

1957 "Jericho and Its Setting in Near Eastern History." *Antiquity* 31: 73.

1957 "The Achievement and Early Consequences of Food-Productio n...," Charles A. Reed ile birlikte. *Cold Springs Harbor Symposium on Quantitative Biology* 22: 19.

1957 "Means Toward an Understanding of Human Behavior Before the Present," and "The Old World: Post-Paleolithic." *The Identification of Non-Artifactual Archaeological Materials* (edited by Walter Taylor). Natl. Acad. Sc., Natl. Res. Council, Pub. 565, p. 14-16 and 26-27.

1958 "V. Gordon Childe." Necrology. *American Anthropologist* 60: 733.

1958 Entry "Archeology" in *Colliers' Encyclopaedia.*

1958 "Near Eastern Prehistory." *Science* 127: 1419.

1959 "Uber die Anwendung der Radiokarbon-Chronologie für das Verstanlnis der ersten Dorfkultur-Geneinschaften in Sudwestasien." *Österr. Akad. Wissensch, phil. hist. Kl. Anzeiger*, 1958, 19, p. 249-259.

1960 "Preliminary Investigations Concerning the Origins of Food-Production in Iranian Kurdistan." *Advancement of Science*, Sept. 1960: 214-218.

1960 "Near Eastern Prehistory," Bruce Howe ve Ezat O. Negahban ile birlikte. *Science* 131: 1536.

1960 "Seeking the World's First Farmers... Near Kermanshah." Illustrated London News, October 22, 1960: 695-697.

1960 *Archeologists and What They Do.* New York, Franklin Watts.

1960 *Excavations in the Plain of Antioch.* I, Oriental Institute Publications 61, Linda Braidwood ile birlikte. Univ, of Chicago Press, Chicago.

1960 *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan*, Oriental Institute Stud. Anc. Or. Civiliz. 31, Bruce Howe ile birlikte et al. Univ. of Chicago Press, Chicago.

1960 "Prelude to Civilization," in *City Invincible* (edited by C.H. Kraeling and R. McC. Adams), p. 267-313. Chicago, Univ. of Chicago Press.

1960 "Levels in Prehistory...," in *Evolution After Darwin II: The Evolution of Man* (edited by Sol Tax, p. 143-151. Univ. of Chicago Press, Chicago.

1960 "The Agricultural Revolution." *Scientific American* 203: 130.

1961 "The Iranian Prehistoric Project." *Iranica Antiqua* 1: 1.

1961 "The Iranian Prehistoric Project." *Science* 133: 2008-2010.

1962 *Courses Toward Urban Life* (ed., Gordon R. Willey ile birlikte), Viking Fund Pub. Anthrop. 32, and trade ed. Aldine Press.

1962 "Southwestern Asia-East of Ca. the Euphrates Drainage-From about 15.000 B.C. to about 4.000 B.C.," Bruce Howe ile birlikte, 1960 Summer Symposia Program at Burg Wartenstein, Austria, Wenner-Gren Fdn. for Anthrop. Research. in *Courses Toward Urban Life.*

1962 "The Earliest Village Communities of Southwestern Asia Reconsidered," *Atti del VI Congresso Int. Sc.* Pre. e Proto., vol. I, 115. Florence.

1964 "Fruther Remarks on Radioactive Carbon Age Determination and the Chronology of the Late Prehistoric and Protohistoric Near East," *Vorderaschiatische Archaologie*, (Moortgat Festschrift, K. K. Bittel et al, eds.) Archaologie, Berlin.

1965 "The Biography of a Research Project," *Chicago Today*, Vol. 2, No. 2, Univ. of Chicago.

1967 *Prehistoric Men*, Soctt-Foresman, Glenview, Ill., 7. baskı.

1968 "A Note on the Present Status of Radioactive Carbon Age Determination," *Sumer*, 23: 39-44.

1968 "The Apoearance of an Effective Food-Producing Way of Life in Late Prehistoric Iran," *Archaeologia Viva*, Vol. 1: p. 15-17.

1968 "Radyoaktif Karbon Tarih Tesbit Metodu,"nun Bugünkü Durumu, ICOM Türkiye Milli Komitesi Haber Bülteni Sayı: VII-IX'dan ayrı basım.

1968 "The Food-Producing Revolution," *Int. Enc. of the Soc. Sci,* p. 245-250.

1968 "Neolithic," *Int. Enc. of the Soc. Sci.*

1969 "The Earliest Village Communities of Southwestern Asia Reconsidered," (Rome, 1962), Annotated for Stewart Struever Reading Volume.

1969 "Prehistoric Investigations in Southeastern Turkey," Halet Çambel, Patty Jo Watson ile birlikte *Science*, Vol. 164, p. 1275-1276.

1969 "Current Thoughts on the Beginings of Food Production in Southwestern Asia," Linda Braidwood ile birlikte *Dunand Festschrift*, (Melanges de l'Universite St. Joseph, XLV, 8), Beyrouth.

1970 "Prehistory into History in the Near East", p. 81-91 in Ingrid U. Olsson, ed., *Radiocarbon Variations and Absolute Chronology: The Nobel Symposium 12*, Uppsala, Sweden.

1970 "An Early Farming Village in Turkey," Halet Çambel ile birlikte *Scientific American*. 222, 3, p. 50-56.

1971 "Cultures Based on Plant and Animal Domestication," *Anthrop. Today*, CRM Books.

1971 "Beginnings of Village-Farming Communities in Southeastern Turkey," Proc. Nat. Acad. Sci. USA 68, 6, p. 1236-1240, Halet Çambel, Charles R. Redman ve Patty Jo Watson ile birlikte.

1972 "Archeology: View from Southwestern Asia," *Ann. Rep. Am. Anthrop. Assoc. 1971*, p. 43-52. Reprinted in Charles L. Redman, ed., *Research and Theory in Current Archeology*, Wiley, New York, 1973.

1972 "Prehistoric Investigations in Southwestern Asia," *Proc. Am. Phil. Soc.* 116, p. 310-320.

1973 "The Early Village in Southwestern Asia," *Journal of Near Eastern Studies* 32, p. 34-39.

1973 "Beginings of Village-Farming Communities in Southeastern Turkey-1972", *Proc. Nat. Acad. Sci.* USA. 71, 2, p. 568-572. H. Çambel, Barbara Lawrence, Charles L. Redman ve Robert S. Stewart ile birlikte.

1974 "The Iraq Jarmo Project" p. 61-83 Gordon R. Willey, ed., *Archaeological Researches in Perspective*, Cambridge, Mass.

1974 "Earliest Animal Domestications Date?" *Science* 182: 1161, Sandor Bokonyi ve Charles A. Reed ile birlikte.

1974 *Prehistoric Men*, 8. baskı, Scott-Foresman, Glenview.

1974 Halet Çambel, R.J. Lawrence, B., Redman, C.L., Stewart R.B. ile birlikte "Beginnings of Village-Farming Communities in Southeastern

Turkey-1972", *Proceedings of the National Academy of Sciences* (USA) 71, s. 568-572.

1976 "The Background for Sumerian Civilization in the Euprates-Tigris-Karun Drainage Basin", p. 41-49 in Denise Schmandt-Resserat, ed., *The Legacy of Sumer*, Undena Publications, Malibu.

1978 "Advice to Advisors", *Am. Anthrop. Soc.* Newsletter 19, 5 (May '78)-short comment.

1979 "Paleoenvironment and the Appearance of Village-Farming Communities in Southwestern Asia", *VIII Türk Tarih Kongressi*, T.T.K., Ankara, 47-53.

1980 "The Joint Istanbul-Chicago Universities' Prehistoric Research Project in Southeastern Anatolia, I: Comprehensive View: The Work to Date, 1963-1972", Halet Çambel ile birlikte for vol. I, *Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*, Halet Çambel, ed.

1981 "Archaeological Retrospect 2", *Antiquity* LV, 19-26.

1981 Halet Çambel ile birlikte "Çayönü Kazısı ve Hilar Mağaraları", *T.C. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (1980), s. 121-125, lev. XXXII-XXXIII.

1981 Halet Çambel ve Wulf Schirmer ile birlikte, "Beginnings of Village-Farming Communities in Southeastern Turkey: Çayönü Tepesi, 1978 and 1979", *Journal of Field Archaeology* 8: 249-258.

1982 *Prehistoric Village Archaeology in South-Eastern Turkey*, L.S.B. and R.J.B., eds., B.A.R. Intl. Series 138. Halet Çambel ile birlikte, Ch. I, "The Çayönü Excavations".

1982 Halet Çambel ile birlikte "Çayönü", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 18/19 s.3-8.

1982 Mehmet Özdoğan ile birlikte "Çayönü Kazısı 1981 Çalışmaları", *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, IV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (1982), s. 9-24.

1983 *Prehistoric Archeology Along the Zagros Flanks*, Oriental Institute Publications no. 105, Linda S. Braidwood, Robert J. Braidwood, Bruce Howe, Charles A. Reed and Patty Jo Watson, eds.

1983 "The Sub-Era of Incipient Cultivation and Animal Domestication in the Fertile Crescent", *Intl. Assoc. Study of Cultures of Central Asia*, Information Bulletin. Jour. of Central Asia VI, ... 1, p. 29-40.

1983 Halet Çambel ile birlikte "Çayönü Tepesi: Schritte zu neuen Lebensweisen", (R.M. Boehmer ve H. Hauptmann, eds.) *Beiträge zur Al-*

tertumskunde Kleinasiens. Festschrift für Kurt Bittel. Mainz, s. 155-166, lev. 27-30.

1984 H. Çambel ile birlikte "The Beginings of Village-Farming Communities in Southeastern Anatolia", *Scinece and Humanity*, 1984, p. 66-77.

1985 Halet Çambel, Mehmet Özdoğan-W. Schirmer ile birlikte "1984 Yılı Çayönü Kazısı" T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, VII. Kazı Sonuçları Toplantısı (1985), s. 37-52.

1985 "The First Great Change", in *Festschrift* for Prof. Salvatore M. Puglisi, Univ. of Rome.

1986 "Futher Thoughts Concerning the Appearence of Village-Farming Communities East of the Euphrates", IX Türk Tarih Kongresi, 1981, T.T.K., Ankara.

1986 Halet Çambel, Mehmet Özdoğan-W. Schirmer ile birlikte "1985 Yılı Çayönü Kazısı" T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Kazı Sonuçları Toplantısı VIII/I (1986) s. 51-66

1987 Halet Çambel, Mehmet Özdoğan-W. Schirmer ile birlikte "1986 Çayönü Kazısı", T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Kazı Sonuçları Toplantısı IX/I (1987) s. 39-63.

1988 Halet Çambel, Mehmet Özdoğan-W. Schirmer ile birlikte "1987 Çayönü Kazıları", T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Kazı Sonuçları Toplantısı X/I (1988), s. 37-56.

1989 Halet Çambel, Mehmet Özdoğan-W. Schirmer ile birlikte "1988 Çayönü Kazıları", T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Kazı Sonuçları Toplantısı XI/I (1989), s. 59-79.

1995 *Tarih Öncesi İnsan*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

1998 Linda Braidwood ile birlikte "A Highly Successful Collegiality" *Karatepe'deki Işık Halet Çambel'e sunulan yazılar, Light on Top of the Black Hill, Studies presented to Halet Çambel*, s. 189-194.

Not: Arkeoloji ve Sanat Dergisi'nin 113. sayısı (Mart-Nisan 2003) Braidwood'ların anısına ayrılmış: Ufuk Esin, Patty Jo Watson, David Webster, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Aslı Erim-Özdoğan'ın Braidwood'ların anısına kaleme aldıkları yazılara yer verilmiştir.

ÖNSÖZ

Tarihöncesi İnsanları (Prehistoric Man) adlı bu kitap ilk kez Chicago Field Museum'un çağrısı üzerine 1948'de yazıldı. Müzenin isteği, kitabın basit, anlaşılabilir bir düzeyde tutulmasıydı. Bunu tam olarak yerine getirebilmek için elimden geleni yaptım, 1948-1975 arasında ilk baskıyı izleyen 7 baskıda da bu tutumumu sürdürdüm. Bu dönemde Türkiye'de başladığımız son derecede ilginç kazı ve arazi çalışmalarına kendimi fazlasıyla kaptırdım ve daha kapsamlı yazılar yazmaya vakit bulamadım. Bunun ötesinde, insanlığın tarihöncesi çağları ile ilgili elde edilmeye başlanan bilgiler de giderek daha karmaşık hale gelmekteydi.

Eşim Linda ve ben daha II. Dünya Savaşı öncesinde Yakın Doğu'da arazi çalışmaları üzerinde yoğunlaşmayı seçmiştik. İlk yıllarımız çoğunlukla Chicago Üniversitesi Doğu Bilimleri Enstitüsü adına yapılan Amuk Ovası (Antakya) kazılarında geçti; bugün Enstitü adına bu eski kazı alanlarımızda yeniden çalışılması öngörülüyor. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, 1947'de ilkönce Irak'ın Zağros Dağları'ndaki Carmo'da işe başladık, 1950-51, 1954-55'de burada yeniden iki mevsim süresince çalıştık, 1959-60'ta Zağros Dağları'nın İran'da kalan kesiminde ilk kez bir ilk köy yerleşmesini kazdık, fakat amacımız hep Türkiye'de Torosların Yukarı Fırat-Dicle bölgesinde çalışabilmekti.

Amacımız, tarıma alınmaya ve ehlileştirilmeye elverişli bitki ve hayvan türlerinin, henüz yabanıl olan atalarının, doğadaki doğal yaşam ortamlarında nelerin olup bittiğini ortaya çıkarmaktı. Halet Çambel ile ilk kez 1950 yılında, Avrupa'daki bir tarihöncesi kongresinde tanıştık ve kanlarımız hemen kaynaştı. Birlikte çalışmayı istedik. Böylelikle Halet Çambel'in son derecede etkili girişimleriyle İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu

Anadolu Karma Projesi 1962'de oluşturuldu ve 1963 yılında Güneydoğu Anadolu'da araştırmalara başlandı.

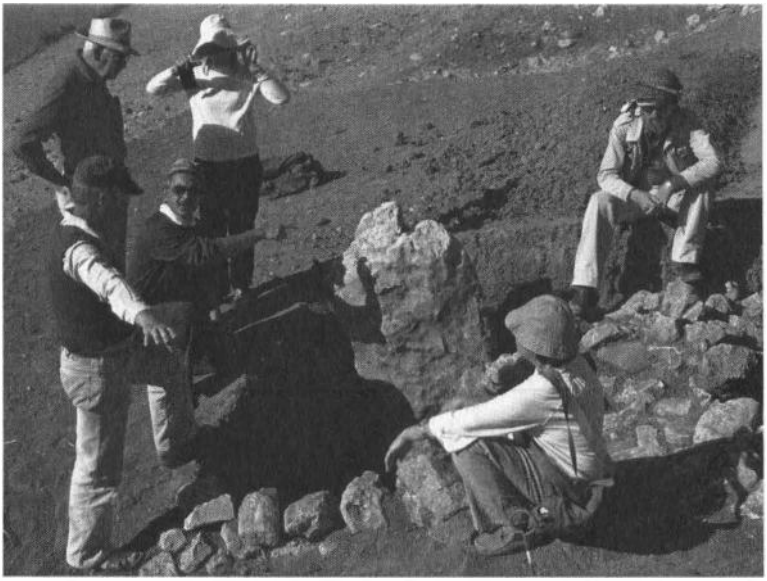
II. Dünya Savaşı'ndan sonra, 1947'de, Irak'ta arazi çalışmalarımıza ilk kez başladığımızda, insanoğlunun avcı-toplayıcı göçebe bir yaşam tarzından bitki ve hayvan ehlileştirilmesine yani besin üretimine dayalı yerleşik bir yaşam tarzına nasıl geçtiği konusunda bir süredir tartışmalar başlamış, fakat bunun fiilen nasıl başladığını incelemek için hiç kimse araziye çıkmamıştı.

Bugün artık bu sorunu arazide çözmeye yönelenlerin sayısı gerek Eski gerekse Yeni Dünya'da çok yaygınlaştı. Tarıma alınmaya ve ehlileştirmeye elverişli bitki ve hayvan türlerinin doğal olarak yaşadıkları bölgelerde yeni bir yaşam tarzının oluştuğu anlaşılmaya başladı: Son Buzul Çağı sona erdiğinde tarımcı köy toplulukları ortaya çıkmaktaydı.

1930 yılında Bağdat'ın güneyinde ilk arkeoloji deneyimimden sonra, 1931 yılının Şubat ayında Toros Ekspresi'yle Anadolu üzerinden kuzeye geldim. İstanbul'da üç güzel gün geçirdim,

Linda S. Braidwood, Bruce Howe, Robert J. Braidwood, Halet Çambel 1972 yılı Çayönü Kazılarında. (Halet Çambel Arşivi)

Robert J. Braidwood, Linda Braidwood, Halet Çambel, Wulf Schirmer, Mehmet Özdoğan ile Werner Schnuchel Çayönü kazısında bir bulgunun başında.

tramvay ile Bebek'e gittim, bol bol vapura bindim ve Sultanahmet'i dolaştım. O zamandan beri de Türkiye'de kendimi evimdeymiş gibi hissederim.

Prof. Dr. Halet Çambel ile İstanbul-Chicago Üniversiteleri'nin Tarihöncesi Ortak Projesi'ni oluşturduğumuz 1963 yılından itibaren Diyarbakır-Ergani yakınlarındaki eski bir köy olan Çayönü'nde çalıştık. Burada sözü geçen buluntu yerinin ne kadar önemli olduğunu okuyacaksınız. Benim için, Prof. Halet Çambel'in iyi öğrencilerinin bizim Çayönü'nde yaptığımız kazılar sonucu arkeolojiyi meslek edinmeleri de aynı derecede önemlidir.

Tarihöncesi İnsanları'nın Türkçe baskısının yapılacağını bilmek benim için büyük bir onur ve sevinç kaynağıdır. Bu çeviri Tarihöncesi İnsanları'nın en son İngilizce baskısından yapılmıştır. Çalışmalarım ve yazdığım raporlar zamanımın çoğunu aldığın-

Linda Braidwood, Robert J. Braidwood, Nezih Başgelen ile Halet Çambel Çayönü kazılarının 1981 yılı çalışmalarında kazı evinin önünde.

dan, yeni bilgiler eklemeye zamanım olmadı. Kitabın güncelleştirilmesi için bazı değişiklikler ve eklemeler yapılması gerektiğinden eminim. Kanımca bu kitapta anlatılan öykü temelde değişmemiştir. Öğretmenleriniz ders verdikleri sırada gerekli değişiklik ve eklemeleri yapacaklardır. İnsanlığın öyküsünün başlangıcını konu alan bu eseri seveceğinizi umarım.

Eşim Linda, ben ve sevgili meslekdaşımız Halet Çambel yaptığımız seçimden ve Güneybatı Asya'nın dağlık bölgelerinde birlikte çalışmaya başladığımızdan son derece memnunuz.

Bu kitaba gelince, onun Türkiye'deki meslekdaşlarımız ve öğrenciler yararına Türkçe yayınlanmasını uzun yıllardır istemekteydik. Chicago Üniversitesi'nde bizimle çok verimli yıllar geçiren Prof. Dr. Güven Arsebük Tarihöncesi İnsanları'nın son şeklinin Türkiye'de yayınlanabilmesi için gereğini sağladı. Yayın hazırlığının tüm zorluklarını Arkeoloji ve Sanat Yayınları üstlendi. İşte kitap! Bundan dolayı çok mutluyuz.

Robert J. Braidwood

Bölüm 1
TARİHÖNCESİ GEÇMİŞİMİZİ NASIL ÖĞRENİRİZ?

Tarihöncesi, yazılı tarihin başlangıcından önceki döneme verilen addır. Gerçekte, insanın öyküsünün yüzde 99'u tarihöncesine ilişkindir. İnsanoğlunun geçmişi 1 milyon yıldan daha eskiye dayanmasına karşın, insanlar 5.000 yıl öncesine kadar tarihlerini (ya da herhangi bir metin) yazmamışlardır.

Tarihöncesinde yaşayan insanlar bize tarih kitapları bırakmamalarına karşın, bilinçli olmasa da, varlıklarını ve yaşam biçimlerini gösteren belgeler bırakmışlardır. Bu belgeleri çeşitli bilim insanları inceler ve yorumlarlar.

Tarihöncesini Araştıran Bilim İnsanları

Tarihöncesi insanlarının kemiklerini, dişlerini ve gövdelerinin diğer bölümlerini inceleyen bilim insanlarına *fiziksel antropolog* adı verilir. Bu fiziksel antropologlar tıpkı doktorlar gibi, insan gövdesinin tüm ayrıntılarını bilmek üzere eğitilirler. Onlar günümüz insanını da incelerler ve insan "ırkları" konusundaki biyolojik gerçeklere ilişkin herkesten çok bilgi sahibidirler. Eğer polis, bir arabanın bagajında çürümüş bir insan cesedi bulursa, bu kişinin görünüşünü öğrenmek üzere bir fiziksel antropoloğa başvurur. Tarihöncesi konularında uzmanlaşmış fiziksel antropologlara, fosiller üzerinde çalıştıklarından, bazen *insan paleontologları* da denir.

Arkeologlar

Tarihöncesi insanlarının yaptığı ve oluşturduğu buluntuları inceleyen bilim insanlarına *arkeolog* adı verilir. Yazılı tarihin başlangıcından önce yaşamış insanların taş ve maden aletlerini, çanak çömleğini, gömütlerini ve mağaralarını ya da barınaklarını aramak arkeologların işidir.

Arkeoloji yalnızca buluntu aramak anlamına gelmez. Prof. Vere Gordon Childe'ın dediği gibi, arkeoloji, "her zaman somut sonuçlar oluşmuş ve görülebilir maddesel izler kalmış olması koşuluyla, insan etkinliklerinin bir tür tarihini ortaya çıkarır". Childe'ın bu sözlerinde en az üç önemli nokta olduğu açıktır:

1. Arkeolog eski insanların bıraktığı kalıntıları bulmak zorundadır, ve

2. Bunların çoğu olasılıkla günümüze ulaşamayacak kadar yumuşak maddelerden yapılmış ya da dayanıksız olduğu için yalnızca birkaç buluntu çıkarılabilir. Oysa,

3. Arkeolog, bir öyküyü anlatabilmek için bütün bulduklarını kullanmak zorundadır, çünkü günümüze kalabilen eşyadan, barınaklardan ve gömütlerden "bir tür tarih" oluşturacaktır.

Demek istediğim şudur: Örneğin, bir çöplükte gezinirken paslı bir buji bulduğunuzu varsayalım. Bujinin ne olduğunu düşünürseniz, otomobil motorunun bir parçası olduğunu hemen anımsarsınız. Bu size, bujiyi çöplüğe atan kişiye ilişkin bir upucu verir. O kişinin bir otomobili vardı ya da otomobili olan birini tanıyor ya da onun yakınında oturuyordu. Bu kişinin çok eskiden yaşamış olamayacağını düşünürsünüz, çünkü bujiler ve otomobiller ancak yüzyıl kadar önce bulundu.

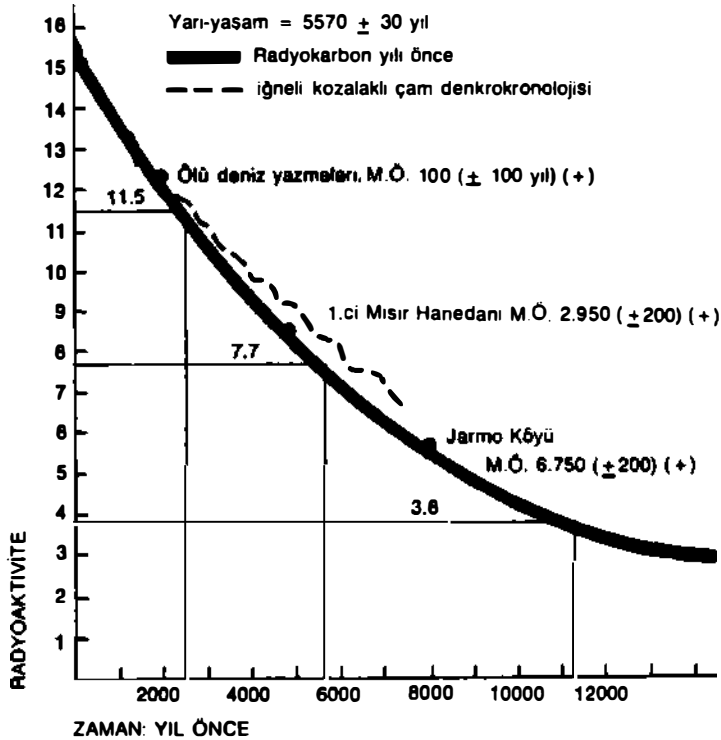
Konu edilen eski bujiye ilişkin böyle düşünmeye başladığınızda, bujinin öyküsünü oluşturduğunuz için arkeolojik *yorumlama* dediğimiz düşünce biçiminin başındasınız demektir. Biz arkeologların bulup müzelere koyduğu, insan yapısı buluntulara ilişkin durum da aynıdır. Çoğunlukla bu buluntulardan çok azı seyredilmeye değecek güzelliktedir; oysa her birinin anlatacak bir öyküsü vardır. Arkeoloğun işinin en önemli yönü, buluntularını yorumlamaktır. Arkeolojiden beklenen "insan etkinliklerinin bir tür tarihi" ancak bu yorumlarla oluşturulabilir.

Bazı Başka Bilim İnsanları

Tarihöncesi insanlarına ilişkin bilgileri ortaya çıkarmada arkeolog ve fiziksel antropologlara yardımcı olan başka bilim insanları da vardır. Jeologlar, insan kemiklerinin ya da insan yapısı buluntuların olduğu kayaların, mağaraların ve çakıl yataklarının yaşını saptamamıza yardımcı olurlar. Adları "paleo" (Yunanca "eski") sözüyle başlayan çeşitli bilim insanlarından biri olan *paleontologlar* fosil hayvanları incelerler. Eski bitkileri ve iklimleri inceleyen bilim insanlarınaysa, *paleobotanikçi* ve *paleoklimatolog* adları verilir.

Bütün bu bilim insanları tarihöncesinde bulunan hayvan ve bitki türlerini ve, dolayısıyla, eski insanların bunları besin olarak tüketip tüketmediklerini, havanın nasıl olduğunu ve buzullar olup olmadığını anlamamıza yardımcı olurlar. Ben de size tarihöncesi erkeklerinin ve kadınlarının büyük dinozorların yok olmasından çok sonra ortaya çıktığını söylerken, paleontologların verdiği bilgiye dayanıyorum. Onlar dinozor ile insan fosillerinin aynı jeolojik dönemde bulunmadığını bilirler. Dinozor fosilleri daha önceki dönemlere, insan fosilleriyse daha sonraki dönemlere ilişkindir.

2. Dünya Savaşı'ndan beri, atom bilimcileri de arkeologlara yardımcı olmaktadırlar. Arkeolojik alanlardan çıkarılan kömür, odun ve diğer bitkisel kalıntılardaki radyoaktivite ölçü-

Radyokarbon Çizelgesi- *Zaman geçtikçe radyoaktivitenin eksilme hızı**

**Radyoaktif karbon tarihleme yöntemi ile 'tarihlendirme'nin sınırlarını dikkate almak önemlidir. Yöntemde kullanılan istatistikler uygulandığında, verilen tarihin, artı ya da eksi işaretlerle sınırlanan sayı içinde kalması olasılığı üçte iki oranındadır. 2) C_{14}'ün yarı ömrünün 'şimdilik elde edilebilen' en iyi değeri 5730 yıldır. Ancak 'eski' ya da 'libby' değerine göre yapılmış çok fazla tarihleme olduğundan laboratuvarlar 5570 yıl değerini de terk etmemeyi kararlaştırmışlardır. 3) Yeryüzü atmosferinde kozmik ışınlar tarafından oluşturulan radyoaktif karbonun, önceleri sanıldığı gibi sabit olmadığını gösteren belgeler gittikçe çoğalmaktadı. Bu, radyokarbon yılı olarak verilmiş bir tarihin, gerçek takvimin karşılığı olmasının gerekmediği anlamına gelmektedir. Araştırmalar gerçek tarih ile radyokarbon tarihi arasındaki ilişkileri kurmak yolunda ilerlemektedir. 4) 'in situ' buluntulardan alınan örnekler kirlenme ve bulaşma sonucu değişime uğrayabilir ve alınan sonuçlardaki gerçek payını azaltabilir. Bu durumu ortadan kaldırmak için yapılan düzeltmeler bir sorun olarak kalmaktadır. Bu nedenden ötürü her bir radyoaktif karbon tarihlemesi gerçek bir tarih sayılamaz. Belirli bir arkeolojik kalıntı tipi için birkaç yerleşmeden elde edilen bir grup sürekli tarihlendirme daha güvenilir olmaktadır. Her olasılığa karşı, önerilen tarih sakınılarak dikkate alınmalıdır.*

lerek buraların yaklaşık tarihleri saptanabilmiştir. Bu yöntemde deniz kabukları ve hatta Mısır mumyalarının saçları bile kullanılır. Ayrıca jeolojik ve iklime bağlı olayların tarihleri de aynı yöntem ile saptanabildi. Bu çalışmalardan bazıları deniz diplerinde sondaj yapılarak gerçekleştirildi.

Bazı volkanik kayaların oluştuğu tarihlerin de radyoaktif yöntemler ile saptanabildiği artık kanıtlandı. Bu tür kaya yatakları, bir arkeolojik alanın ya da insan fosillerinin bulunduğu katmanın oluşmasından sonra oluşmuşsa (ve bu katmanlar arasında kilitlenmişse), bu buluntu yerinin en azından üzerini kaplayan kaya yatağının "tarihinden" daha önceye tarihlendiğini söyleyebiliriz. Ne yazık ki, bu tür volkanik kaya katmanlarını her zaman istediğimiz yerlerde, yerleşim alanlarımızı kilitlemiş olarak bulamıyoruz. Potasyum-argon değişiminin sonucunda kayada oluşan argon miktarının ölçülmesine dayanan bu yöntem ile yaklaşık 100.000 yıldan daha yakın tarihlerin ölçümlerinin yapılması güç olduğundan, söz konusu yöntem özellikle ilk insanların kalıntılarının tarihlenmesinde kullanılır.

Radyoaktiviteyle yapılan bu gibi tarihlemeler arkeologların şimdiye kadar kabul ettiği tarihlerin büyük ölçüde değişmesine yol açtı. Bu kitapta benim verdiğim tarihlerden bazılarının, tarihöncesine ilişkin başka kitaplardakilerden daha yeni (ya da daha eski) olması, benim yeni tarihleme yöntemlerinden birini kullanmamdan kaynaklanmaktadır.

Bilim İnsanları Buluşlarını Nasıl Gerçekleştirirler?

Buraya kadar bu bölüm, tarihöncesi insanıyla ilgili bilgileri bulup çıkaran kişilere ilişkindi. Biraz da bu bilgileri *nasıl* bulup çıkardıklarını anlatmalıyız.

Yaklaşık yüzyıl öncesine kadar buluntularımızın tümü rastlantı sonucu ortaya çıkarıldı. Kuyu açan ya da gübre çıkar-

mak için mağaraları kazan insanların birçoğu eski kılıç, çanak çömlek ve ok uçlarıyla karşılaşıyorlardı. İnsanlar doğal hiçbir biçime uymadığı gibi, bilinen hiçbir alete de benzemeyen garip taş parçaları da buluyorlardı. Bunun sonucunda, bunları bulanlar onlara "yıldırım" gibi garip adlar verdiler. İnsanlar bu garip taşların tıpkı yıldırımlar gibi dünyaya düştüğüne inanıyorlardı. Bizler ise artık bu taşların tarihöncesine ilişkin taş aletler olduğunu biliyoruz.

Önemli buluntulardan birçoğu hâlâ rastlantılar sonucu elimize geçmektedir. 1935'te A.T. Marston adında bir İngiliz dişçi, İngiltere'de Thames Nehri'nin çakıl yatağı olan Swanscombe'da çok önemli bir insan kafatası fosilinin iki parçasından birini buldu. İkinci parçanın bulunabilmesi için, çakıl yatağının 7-8 metre gerisinin kazılmasını 9 ay beklemek zorunda kaldı. Bulunan parçalar birbirine uyuyordu. Başka bir parçaysa bundan ancak 20 yıl sonra ortaya çıktı. 1928'de Hayfa Limanı'nda dalgakıran yapımı için kayaları parçalayan işçiler, bunların arasında çakmaktaşı aletler bulunduğunu fark ettiler. Böylece Filistin'de Karmel Dağı'ndaki kaya barınaklarında yaşamış olanların öyküsü öğrenilmeye başlandı.

Planlı arkeolojik kazıların geçmişi ancak yüzyıl öncesine dayanır. Buna karşın bazı kişiler topraktan çıkardıkları buluntuların önemini daha önceden kavramışlardı. Bu ilk arkeologlardan biri de Amerikalı Thomas Jefferson'dır. Höyükleri ilk olarak kazanlardan bir başkası da Alman bir bakkalın çırağı olan Heinrich Schliemann'dı. Schliemann bir tüccar olarak önce Avrupa'da ve daha sonra da 1849 yılındaki altına hücum döneminde California'da büyük bir servet yaparak, Amerikan uyruğuna geçti. Emekli olduğunda çok eski bir düşüncesini kanıtlamak için bol parasıyla birlikte bol zamanı da vardı. Eski Troya ve Miken kahramanlarının bir zamanların gerçek Troyalıları ve Yunanları olduğuna inanıyordu. Türkiye'ye ve Yunanistan'a gidip her iki kentin de kalıntılarını içeren höyükleri kazarak, bunu kanıtladı.

Schliemann, değerli ve görkemli hazineleri bulma açısından şanslı olduğu gibi, not tutup bulduklarının tanımlamasını yapacak kadar da sağduyu sahibiydi. Eski kentlerin oluşturduğu höyüklerin, hiç kuşkuya yer bırakmayacak bir biçimde, *katmanlaşmış* olabileceğini kanıtladı. Bu, tıpkı bir pastanın katları gibi, her höyükte birbirinin üzerinde birçok kentin kalıntısının bulunmasıdır. (Kendi deneyimlerime dayanarak bu benzetmenin çarpık yönünün, bir pastanın katlarının doğal olarak yatay olmasına karşın, bir höyükteki katmanların her zaman yatay olmadığı gerçeği olduğunu belirtmeliyim.)

Belki höyüklerin nasıl katmanlaşmış olduğuna ilişkin bilgi sahibi olmak istersiniz. Bir yöreye ilk yerleşenler, orayı belki su kaynakları ve yakında verimli arazi bulunduğu, belki bir yola, bir akarsuya ya da bir limana yakın olduğu için seçmiş olabilirlerdi. Bu insanlar yerleşmelerini taştan ya da dünyanın birçok yerinde olduğu gibi *güneşte kurutulmuş kerpiçten* yapmış olabilirlerdi. Sonunda bu yerleşme bir yıkıma uğrayabilirdi; sel basabilirdi; yangın çıkabilirdi ya da burayı düşmanlar ele geçirebilirlerdi. Konutların duvarları yıkılabileceği gibi, yağmurla eriyen kerpiç yeniden çamura dönüşebilirdi. Böylece çamur ve başka kalıntılardan oluşan *tek* katmanlık yassı bir höyük dışında geriye hiç birşey kalmazdı.

Aynı yere ikinci kez yerleşenler de orayı iyi suyun, arazinin ve yolların bulunması gibi benzer nedenlerle yeğlemiş olabilirlerdi. Konutlarını üzerine kurabilecekleri ve onları sellerden koruyacak güzel yassı bir höyük de hazır olurdu. Daha sonra bu ikinci yerleşmenin de başına bir olay gelebilir ve *oradaki* barınakların duvarları da yıkılabilirdi. Bu da *ikinci* katmanı oluştururdu. Bu süreç böylece sürer giderdi.

Bir zamanlar Suriye'de 15 kadar katman bulunan bir höyükte kazı yapma şansına sahip olmuştum. Katmanların çoğu kalın olduğu gibi, her katmanda yeniden yapım ve onarım

izleri vardı. Höyüğün yüksekliği 30 metreyi geçiyordu. Her katmanda kullanılan yapı malzemesi yumuşak ve pişirilmemiş kerpiçti. Kalıntıların çoğu da bu kerpiçlerin dökülmesi ve erimesiyle oluşan çamurdu.

Jeologlar için *katmanlaşma* kavramı Schliemann'ın zamanından beri biliniyordu. En altta bulunan kaya katmanının ilk ya da en eski katman olduğunu ve yukarı çıkıldıkça üstteki katmanların daha geç dönemlere ilişkin olduğunu kanıtlayabiliyorlardı. Schliemann'ın kazıları aynı gerçeğin Troya için de geçerli olduğunu gösterdi.

Birinci (en alttaki ve en eski) kentin üzerinde en az 9 katman vardı. Schliemann, II. katmanın Homeros'un Troya'sının kalıntılarını içerdiğini düşünmüştü. Şimdiyse biz Homeros'un Troya'sının, alttan üste doğru sayıldığında, VIIa katmanı olduğunu ve Troya'da toplam 11 katman ya da alt katman bulunduğunu biliyoruz.

Schliemann'ın çalışmaları, güneybatı Asya'da çağdaş arkeolojinin başlangıcını oluşturur. Bilim insanları kısa bir süre sonra Mısır'dan Orta Amerika'ya kadar eski yerleşim alanlarını kazmaya başladılar.

Arkeolojik Bilgi

Zaman geçtikçe, rastlantı sonucu bulunan ya da bilinçli kazılar ile açığa çıkarılan arkeolojik buluntuların incelenmesi, belirli niteliklerin ortaya çıkmasına yol açtı. Arkeologlar aynı grupta toplanabilecek buluntulara ilişkin bilgiler edinmeye başladılar. Eğer siz postayla sipariş verilebilecek eşyayı kapsayan 1890 yılının bir kataloğuyla bugünkünü karşılaştıracak olursanız, arada büyük ayrımlar olduğunu görürsünüz. At nalları, çift kişilik arabalar için madenden yapılmış tekerlekler ve koşum takımlarıyla birlikte belli türde kömür sobaları, mobilya, Çin porselenleri ve gaz lambaları belli bir grubun birer parçasını oluşturur. Bizim bulduğumuz buji,

radyolar, elektrikli soğutucular ve ampüller ise değişik tür mobilya, porselen ve aygıtlarla başka bir gruba ilişkindir. Sizler 1890'larda kadınların giydiği şapkaları anımsayamayacak kadar genç olmanıza karşın, olasılıkla resimlerini görmüşsünüzdür ve bugün aynı tür şapkaların giyilemeyeceğini de bilirsiniz.

Arkeologların buluntuları incelemeye başlamalarının bir yolu da budur. Çeşitli aletler, silahlar, takılar, çanak çömlek, konut türleri ve ölülerin gömülme biçimleri bile belli bir olguyu tümler. Bazı arkeologlar böyle belirli bir olguyu tümlemek üzere bir araya getirilebilen her öğeye *buluntu topluluğu* adını verirler. Schliemann'ın Troya'sının I. katmanından çıkan buluntular ile VII. katmanın buluntuları arasında, bizim 1890'ların mektupla sipariş kataloğumuz ile bugünkü kataloğumuz arasındakinden daha çok ayrım vardır.

Schliemann'dan sonra gelen arkeologlar, değişik öğeleri algılamaya ve onları çağımızdaki olgularla karşılaştırmaya başladılar. İnsanların, kendilerine sunulursa, herşeyin daha iyisini alacağı görüşü çok eskilere dayanır. Eğer bizler nitelikli otomobil ya da radyo üretirsek, bunların bazılarını Siyam'a (ç.n. günümüzde Tayland) ve hatta Timbuktu'ya satabiliriz. Bu da Amerikan otomobillerinin ya da radyolarının bugün üretilen türlerinin, hem Siyam'da hem de Timbuktu'da bugün oluşmakta olan "buluntu topluluklarının" birer parçası olması demektir. Oysa Siyam'daki çağdaş "buluntu topluluğuyla" (özellikle kırsal bölgelerdeki) Timbuktu'daki ve Amerika'daki buluntu topluluğu arasında büyük bir ayrım görülür. Ortak yönleriyse, en azından tümünün, bazı tür otomobil ve radyoları içermesidir.

Bu otomobil ve radyolar zamanla eskiyecektir. Şimdi Siyam'ın ya da Timbuktu'nun uzak bir yöresine düşümüzde gittiğimizi varsayalım. Düşümüzdeki tarihi bilmiyoruz, oysa her iki yerde de her tür garip buluntu ve yaşam biçimle-

riyle karşılaşıyoruz. Hiç kimse bize tarihi söylemiyor. Biz ise, birdenbire 1960 modeli bir Ford otomobil görüyoruz. Böylece düşümüzdeki yılın en azından 1960 olabileceğini ve bir Ford kaç yıl çalışabilirse ancak o kadar yıl geçmiş olabileceğini anlıyoruz. Bir Ford belki 20 yılda hurda haline gelir. Demek ki, Siyamlıların ya da Timbuktuluların bizim düşümüzde gördüğümüz "buluntu topluluğu" ancak İ.S. 1960-1980 yıllarına ilişkin olabilir.

Arkeologlar buluntularını bu yöntemle yalnızca "tarihlemekle" kalmaz, aynı zamanda da hangi uzaklıklar ve hangi halklar arasında alışveriş yapıldığını da değerlendirirler. Eski çağlarda, belki tümü takas ve değiş tokuş yoluyla olmak üzere, geniş çapta ticaret yapıldığı ortaya çıkmıştır.

Tüm Öğeler Birbirine Uymaya Başlar

Şimdi tüm bu düşünceleri bir araya toplayıp, arkeologların ellerinde olan buluntular ile oluşturabilecekleri karmaşık yapıyı görelim.

Kısa bir süre sonra ilk arkeologlar bile çok basit buluntuların elde edilebildiği çok uzun bir tarihöncesi dönemin olduğunu anladılar. Tarihöncesinin bu çok uzun ilk bölümüne ilişkin göçebe, avcı ve toplayıcı insanların yaptıkları çakmaktaşı aletler ile yediği yabanıl hayvanların kemiklerinin dışında pek de başka buluntu yoktur. Tarihöncesi çağların sonuna doğru yerleşmeye karşı büyük bir eğilim başgöstermiş ve özellikle tarımın ortaya çıkışıyla bu eğilim daha da güçlenince, değişik türlerde yeni nesneler oluşturulmaya başlanmıştı. Kısa bir süre sonra arkeologlar, hangi buluntuların bir arada bulunabileceğine ilişkin genel bir kanı edindiler. Bunun sonucu olarak da, bir Fransız arkeoloğunu kazdığı çok eski döneme ilişkin mağaralardan birinin en dibinde bronz bir kılıç ile karşılaşmak, bir bira şişesi bulmak kadar tedirgin eder. Mağaranın bu çok eskiye ilişkin katmanında yaşamış olan insanlar, tıpkı bira şişesi gibi, daha sonra ortaya çıkmış olan

bu kılıcı da yapmış olamazlar. Yani, mağaranın katmanları bir kaza sonucu karışmıştır.

Arkeologlar, eğer şanslılar ise, kazılarını katmanlaşmış alanlarda yaparlar. Birçok değişik katmanda, zamana karşı dirençli kalıntıları bulurlar. En alt katmandaki buluntuların, bir üst katmandakilerden daha eskiye tarihlendiğini ve en sona tarihlenecek en üst katmana kadar böyle sürüp gittiğini bilirler. Başka "kazıların" sonuçlarına bakıp, 300 kilometre uzakta başka bir arkeoloğun da kazı yaptığı en alt katmanda, kendilerinin 5. katmanda bulduğu balta uçlarıyla aynı balta uçlarını bulduğunu saptarlar. Bu da, söz konusu 5. katman ile 300 kilometre uzaktaki 1. katmana aynı zamanda yerleşildiğini gösterir; ya da bu iki katmanda yaşayan insanların birbirlerini bildiklerinin ve alışveriş yaptıklarının bir kanıtı olabileceği gibi, birbirlerini hiç tanımayan her iki topluluğun üçüncü bir topluluk ile aynı zamanda alışveriş yapmış olabileceğini de gösterebilir.

Gördüğünüz gibi daha çok kazı yapılıp buluntularımız çoğaldıkça, temel gerçekler daha belirgin bir biçimde ortaya çıkıyor. Hangi halkların çağdaş olduğunu, hangilerinin önce ya da sonra yaşadığını daha iyi anlıyoruz. Kimlerin aralarında alışveriş yaptığını ve hangi halkların kendi başına yaşadığını öğrenmeye başlıyoruz. Gömütlüklerde, fiziksel antropologların bize bu insanların görüntülerini tanımlamalarına yetecek iskelet kalıntıları bulabiliyoruz. Paleontologlar, bulduğumuz hayvan kemiklerinin tümünün yabanıl hayvanlara ilişkin olduğunu ya da kemiklerden bazılarının ya da çoğunun, örneğin koyun ve büyükbaş hayvan gibi, evcilleştirilmiş türlere ilişkin olduğunu ve, dolayısıyla da, insanların hayvanları sürüler halinde barındırdıklarını söyleyebiliyorlar.

Bu tür bulguların elimize geçmesinin yararları çok büyüktür. Jargonumuzla söylersek, ilgilendiğimiz genel bir yörenin,

"zaman-yer dizgesini (sistematiğini)" oluşturmaya başladık. Arkeologlar olarak bu aşamayı atlayamayız. Nerede olduğumuzu, ne yaptığımızı ve elimizdeki kanıtların zaman ve yer içinde birbirleriyle bağlantılarını bilmeliyiz. Zaman-yer dizgesi düzeyinde araştırma olanağı bulunmadığında, süreçsel çalışma adı verilen, nasıl ve niçin sorularını içeren yönteme yönelebiliriz. Burada, insan-doğa ilişkisi, belki de değişen çevre ve teknolojiyle bu ilişkinin değişimi, yerleşmelerin türleri ve nüfustaki değişikliklere ilişkin elimizdeki kanıtların bize verdiği küçük ipuçlarıyla ilgileniriz. En önemlisi, elimizdeki yapı karmaşıklaştıkça ve buluntularımız çoğaldıkça "insan etkinliklerinin bir tür tarihinin" ortaya çıkmaya başlamasıdır.

Bütün bunları, bize yardımcı olacak tek bir sözcüklük bile yazılı tarih olmadan yapmak durumundayız. Bizim ilgilendiğimiz her öğe, insanın yazmayı öğrendiği dönemden *önceye* ilişkindir. Prehistoryacının işi de, yazılı tarih başlamadan önce olanları bulup ortaya çıkarmaktır.

Bölüm 2

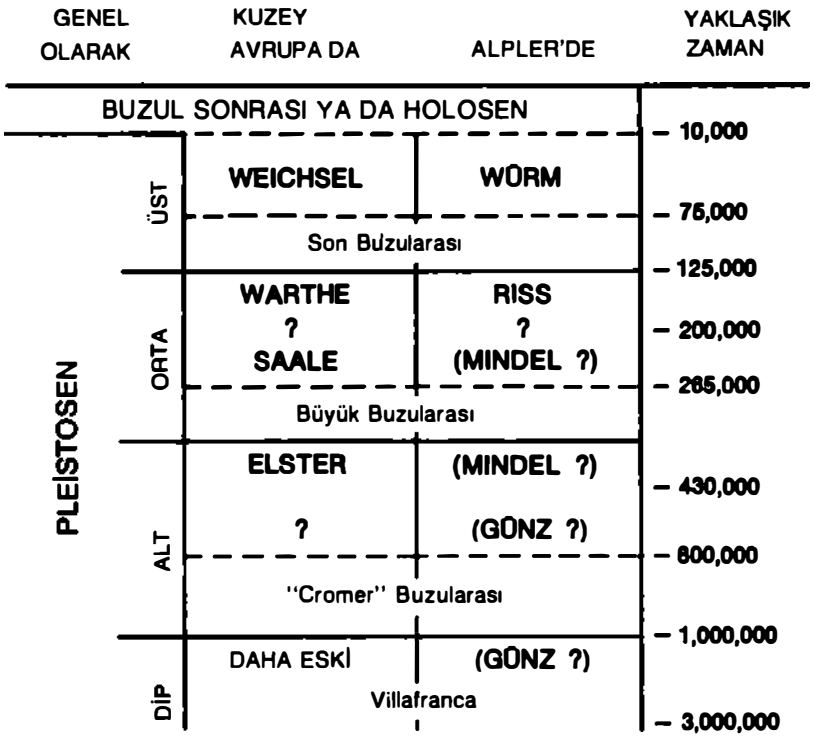
TARİHÖNCESİ ATALARIMIZIN YAŞADIĞI DEĞİŞEN DÜNYA

İnsanlar ya da en azından insansı canlılar yaklaşık 3 milyon yıldır yeryüzünde yaşıyorlar. Daha önce sözünü ettiğimiz potasyum-argon yöntemleri, daha alt insansı ailesinden canlıların fosillerinin, 5 milyon yıl gibi daha da eskiye tarihlenebileceğini ortaya çıkardı. Buna karşın, henüz tam anlamıyla insanın nasıl tanımlanması gerektiği konusunda bazı sorunlar bulunduğu gerekçesiyle, yuvarlak bir sayı olan 3 milyon yıl öncesini başlangıç olarak alalım. 3 milyon yıllık bir sürenin ne kadar uzun olduğunu anlamak güçtür. Eğer 3 milyon yıllık bir süreyi bir gün olarak varsayarsak, şöyle bir görünüm ortaya çıkar: Şimdiki zaman geceyarısıdır ve İsa 57 saniye önce doğmuştur. İlk yazılı tarih 2 dakika 20 saniye önce başlamıştır. 23:57'den önceki her olay da tarihöncesindeydi.

Zamanın uzunluğunu kuşak bağlamında ele aldığımızda belki daha iyi kavrayabiliriz. Bildiğiniz gibi ilkel insanlar erken evlenip, çocuk sahibi olma eğilimindedirler. 20 yılın ortalama bir kuşak olduğunu düşünelim. Böyle bir oranlamada, 3 milyon yılda 150.000 kuşak olacaktır. Oysa Amerika Birleşik Devletleri kurulduğundan beri yalnızca 10 kuşak geçti. 20 kuşak öncesi bizi Kristof Kolomb'tan önceki döneme götürür; 100 kuşak önce Jül Sezar yaşıyordu; 150 kuşaktan daha kısa bir süre önce Davut İsrail kralıydı; 250 kuşak öncesi bizi yazılı tarihin başına götürür. Yazılı tarih başlamadan önce 149.750 kuşak geçmişti. Siz Australopithecus atalarınızdan yalnızca yaklaşık 150.000 kuşak sonrasınız.

Çevresel Değişimler

Olasılıkla yeryüzü son 5.000 yıldır pek değişmedi (250 kuşak). Erkekler ve kadınlar dünyanın üzerinde çeşitli nesneler oluşturdular, onu kazdılar ve dünya haritaları üzerinde sınırlar çizdiler. Oysa nehirlerin, göllerin, denizlerin ve dağların bugün bulunduğu yerler, son zamanlarda buldozerler ile büyük çapta oynanmadan önce, çok az değişti. Bu oynama o kadar yaygınlaştı ki, son 5.000 yılda olan değişikliklerin çoğu belki de doğadan olduğu kadar insan etkinliklerinden de kaynaklanıyor.

Pleistosen Silsilesi
Buzulllar ve en eski (Villafranca) fosil hayvanlar gösterilmiştir.

Eski dönemlerde yeryüzünün görünümü çok değişikti. Jeologlar son ana jeolojik dönemi *Pleistosen* diye adlandırırlar. Potasyum-argon yaş saptama yöntemiyle elde edilen en son sonuçlara göre, Pleistosen yaklaşık 3 milyon yıl önce başladı. Bu dönem iklimde, karaların biçimlerinde ve çevrede büyük dalgalanmaların ve değişimlerin yer aldığı dönemdir. Bu döneme bazen Buzul Çağı da deriz, çünkü bu süre içinde yeryüzünün büyük bölümleri en azından üç-dört kez buzullarla kaplanmıştı. Kesin bir sayı verememin nedeni, başlıca dört dağ ya da Alp Buzul'u evresi olmasına karşın, Eski Dünya'da kıtaları kaplayan üç genel buzul evresi olmasıdır. Kıtalarda da dört buzul evresi olmuşsa bile, bunlar ile Alp evreleri arasındaki ilişkiyi saptamak çok güçtür.[1]

Buzullar, kalınlıkları bazen 300 metreyi bulan ve şimdi yalnız Grönland'ta, Antarktika'da ve yüksek dağlarda bulunan büyük buz kitleleridir. Buzul dönemlerinin bazılarında buzullar, Kanada'nın büyük bir bölümünü ve Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzeyini kaplamış, Avrupa'da daha aşağıya, İngiltere'ye ve Almanya'nın kuzeyine kadar inmişti. Daha küçük buz kitleleri, Rocky Dağları'nın, Alpler'in ve Himalayalar'ın tepesinde birer şapka gibi duruyordu. Pleistosen'de kıtaları kaplayan buzullar, Antarktika'nın dışında yalnızca Ekvator'un kuzeyinde oluştuğundan, "Buzul Çağı"nın evrensel açıdan bir yarı gerçek olduğunu da unutmayın.

Bildiğiniz gibi, dünyada ve çevresinde bulunan su miktarı değişmez. Bu büyük buzullar donarak buz olmuş milyonlarca ton su içeriyordu. Bu kadar çok su donduğundan ve buzula dönüştüğünden, göllerin ve okyanusların su düzeyleri alçalmıştı. Suyla kaplı alanlardan sular çekilmiş ve bu yerler kuru toprak görünümünü almıştı. Buzul Çağı'nın dönemlerinden birinde Manş Denizi olmadığından, İngiltere ada değildi ve belki de Çanakkale'deki bir kara köprüsü Akdeniz'i Karadeniz'den ayırıyordu.

Buzul döneminde yaşayan insanlar için buzulun hemen bitişiğindeki yöreler çok önemliydi. Doğal olarak insanlar buzun üzerinde yaşayamıyorlardı. Burada önemli olan buzulun ne kadar yakınında yaşayabildikleri ve bunu başarabilmek için yaşamlarında yapmak zorunluluğunda oldukları değişikliklerdi.

Buzullar İklimi Değiştirir

Büyük buzul kitleleri iklimi değiştirir. Buzulun bir ucu Milwaukee'deyken, Chicago'da hava çok soğuk olmalıydı. Hiç kuşkusuz o dönemlerde bütün dünyada iklim çok değişik olduğundan, insan ve hayvanların yiyecek ve sıcak bir yer bulmak için sürekli yer değiştirmek zorunluluğunda kaldıklarını anlayabilirsiniz.

Öte yandan, dünyanın yalnızca Buzul Çağı'nın yarısından biraz daha uzun bir süre için buzullarla kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Arada *buzularası (interglasiyal)* dönemler yer almıştır. Bu dönemlerde Chicago'da hava şimdiki kadar, hatta zaman zaman şimdikinden bile daha sıcaktı. Bu buzularası evrelerde buzullar eridikçe, deniz ve göllerin düzeyleri yükseldi. Jeologlar şimdi kara olan kıyılarda, deniz ve göllerin Pleistosen'de yükselen su düzeylerini saptayabiliyorlar. Son buzulun yaklaşık 10.000 bin yıl önceden daha kısa bir süre önce eridiğini bilmek ilginizi çekebilir. Bazı jeologlar bir buzularası dönemde yaşadığımız ve Buzul Çağı'nın şimdilik sona ermediği kanısındalar. Yüzlerce kuşak sonraki torunlarınız için çok kazançlı bir yatırım yapmak istiyorsanız, şimdiden Arizona Çölü'nün ya da Büyük Sahra'nın ortasında arazi satın alabilirsiniz.

Buzulların oluşma ve yok olma nedenlerini bilmiyoruz. Yağmur ve kar yağışının artması ve ısıdaki düşüş ile ilgili oldukları kesindir. Pleistosen'in başında karaların yükselme eğilimiyle de bağlantılı olabilir. O dönemde bazı dağların oluştuğunu biliyoruz. Böylece, yağmur taşıyan rüzgarlar, yükselen ve soğuyan tepeleri kar ile beslemiş olabilir. Eğer tümü de

aynı anda oluştuysa, bu üç öğedeki artış çok az olmalıdır. Oysa bunların oluş nedenini kesin olarak bilemiyoruz.

Pleistosen'deki buzul ve buzularası dönemlerden söz etmemin nedeni, tarihöncesi insanının yaşadığı dünyadaki değişimleri vurgulamaktır. Çevre koşulları, ve sonuç olarak da yedikleri hayvan ve bitkiler ile kendilerini korumaları gereken iklim, sürekli değişiyordu. Öte yandan, bu değişim o kadar uzun bir sürede ve yavaş oluyordu ki, insanlar bunun ayırdına varmıyorlardı. Olasılıkla, hakkında hiçbir fikre sahip olmadıkları buzullar, onlardan yüzlerce kilometre kuzeyde hareket ediyordu. İnsanlar yalnızca yaşamlarının bağlı olduğu hayvan ve bitkileri bulmak için daha da güneye doğru iniyor olmalıydılar; bazılarıysa olduğu yerde kalıyorlar, değişik hayvanları avlamayı öğrenip, değişik besinler yiyorlardı. Tarihöncesinin erkeği ve kadını yeni çevre koşullarına sürekli uyum sağlamak zorunluluğundaydı ve en iyi uyumu sağlayanlar da en başarılı olanlardı.

Uzun tarihöncesi boyunca gerçekten yalnızca insana özgü olan öğe, yaptığı aletler ve sosyal topluluklar olarak davranış biçimleri sayesinde, çevreye ve çevresel değişimlere, aşamalar ile uyum sağlamayı başarmasıdır. İnsanın ayırıcı niteliği, uzun tarihöncesi boyunca *biyolojik evrimin* yerini, aşamalar ile *kültürel evrimin* almasıdır.

Öteki Değişiklikler

Doğal olarak yaşam biçimlerinde olduğu kadar, insanın kendisinde de değişiklikler oldu. Önemli biyolojik değişiklikler Pleistosen'in ilk başlarında yer almış gibi görünmektedir. Zaman geçtikçe, insanların yaptığı daha iyi alet ve silahların izlerini buluyoruz. Ayrıca, yiyeceklerinin ve bunları elde etmek için kullandıkları aletlerin dışında, başka şeyler düşünmeye başladıklarının belirtilerine de rastlıyoruz. Mağaraların duvarlarına resim yaptıklarını, aletlerini bezediklerini ve ölülerini gömdüklerini anlıyoruz.

Daha kuzeydeki bölgelerde, sonunda son büyük buzul erirken, Yakındoğu'daki insanlar ekonomide köklü bir değişiklik yapıyorlardı. Tahıl ekmeyi, bazı hayvanları evcilleştirmeyi ve sürüler halinde barındırmayı öğreniyorlardı. Bu da, yılın kötü zamanları için ambarlarda tahıl saklamaları ve "canlı" hayvana sahip olmaları demekti. İnsanoğlunun yaşam biçimindeki bu gerçekten köklü değişim, *besin üretim devrimi* olarak adlandırılır. Yeni Dünya'da da (Orta Amerika'da) aynı büyük buluş, hayvanlar evcilleştirilmeksizin, besin olarak tüketilen oldukça değişik bitki türleriyle bağımsız olarak gerçekleştiriliyordu. Aynı tür bir kıpırdanmanın, güney ve doğu Asya ile Afrika'da da başladığı görülüyor. Bu değişimler yer alana kadar, günümüzdeki iklim oluşmaya başladı. Yine de konunun uzmanlarından birçoğu, Yakındoğu'da ve Orta Amerika'da ortaya çıkan olaylarda, iklimdeki değişikliğin belirleyici olmadığı kanısındalar. Artık insan tıpkı bugünkü görünümünü alacak kadar gelişmişti. Yaşam biçimlerinde özel üretim yöntemleri yavaş da olsa güvenle gelişti ve belli bir noktaya kadar ilerledi. İnsanlar yalnızca avlanıp, balık tutup, yabanıl yiyecekleri toplasalardı, o noktadan öteye gitmeleri olanaksızdı. Bir kez temel değişiklik yapıldıktan ve besin üretim devrimi etkinleştikten sonra, teknoloji büyük bir aşama gösterdi; onu uygarlık izledi ve çok uzun tarihöncesiyle karşılaştırıldığında çok kısa bir süre içinde de (5.000 yıl denebilir) yazılı tarih ortaya çıktı.

Bu kitapta size anlatacaklarımla ilgili olarak sergilediğimiz görünümün, bulunan her yeni bulguyla sürekli değiştiğini unutmayın. Daha önce konunun uzmanlarının *çoğunun*, besin üretiminin ortaya çıkmasında, iklimin etkilerinin ve çevresel etkilerin belirleyiciliğini reddettiklerini söyledim. Ancak, son yıllarda, birlikte çalıştığım Prof. H.E. Wright, yeni kanıtlar ile birlikte, bu görüşü bir kez daha ele aldı. İleride bundan daha çok söz edeceğiz.

Bölüm 3
TARİH ÖNCESİ İNSANLARI

Meslektaşım ve eski dostum olan Prof. Sherwood L. Washburn bu bölüme yeni bir önsöz yazdığı için hem ben hem okuyucularım gerçekten şanslılar:

İnsanın evrimine ilişkin bilgi çok çabuk gelişmektedir. Darwin'in kuramının önemi ve ona karşıt düşüncelerden dolayı, insanlar bu konuların yıllar boyu hep aynı kaldığı kanısındadırlar. Oysa, bu kitabın ilk basılışından bugüne kadar, fosil insanların sayısı yaklaşık iki katına çıktı! 20 yıl önce, içlerinde fosil olan kayaların yaşları yalnızca jeologların görüşlerine dayanıyordu. Bunlar, bilgiye dayanan görüşler olmasına karşın, yine de insanın görüşüydü. Şimdi, belli kayalarda radyoaktivitenin eksilmesine dayanan yaş ölçüm yöntemleri bulunuyor. Elde edilen yaşlar da daha önce kabul edilenlerden çok eskidir. Yalnızca birkaç yıl önce, uzmanlar insanın gerçek maymun ile soydaşlığı üzerinde tartıştılar. Oysa son yıllarda, yeni teknikler çeşitli canlıların genetik temellerinin (DNA) doğrudan doğruya karşılaştırılmasına olanak sağladı. Aynı Darwin'in ve Huxley'in düşündüğü gibi, Afrika maymunları (şempanzeler ve goriller) bizim yaşayan en yakın soydaşlarımızdır. Ayrım sonuçta değil, yöntemlerdedir. Bugün bu ayrım laboratuarlarda, deneyleri yapanların görüşlerinden oldukça bağımsız yollarla ölçülür. Hiç kuşkusuz bu yöntemler gelişecek ve genetik yakınlıkların ölçümleri daha kolay ve doğru olarak yapılabilecektir. Benim bunları yazdığım şu sıralarda bile, gazeteler 3 milyon yıldan önceye ilişkin olan insan kemikleri ve Afrika'da Rudolf Gölü'nün doğusunda da insan kafatasları bulunduğunu yazdı. İnsanın

evrimine ilişkin kanıtların çabucak arttığını ve bu konuda böyle kısa bir bölüm yazarken bile, daha bitirmeden değiştirilmesi gerekebileceğini unutmamalıyız. Uzmanlar, insanlar ile gerçek maymunların birbirlerinden tam olarak ayrıldıkları zamanı, eski insanların türlerinin sayısını ya da insan evriminin nedenlerine ilişkin konuları düşünüp tartışarak olasılıkla uzlaşamazken, temel gerçeklerin değişmediğini de unutmamalıyız. Tüm kanıtlar, insanların çok değişik tür canlılardan evrim sonucu türediğini göstermektedir. Yine tüm kanıtlar insanın bir evrim geçirmiş olduğunu sergilerken, yeni yöntemler, çok kısa bir süre öncesine kadar hiç kimsenin düşleyemeyeceği bir biçimde tarihleri saptayıp, genetik uzaklıkları ölçmektedir. Bu kitabın ilk basılışından bugüne kadar moleküler biyoloji, radyometrik tarihleme ve kıtalararası akımların yer aldığı çağa girdik. İnsan evriminin anlaşılabilmesinin ilkeleri 5-6 yıl öncesine göre bugün çok daha nesneldir. Bu sürede gerçekleşen teknik ilerlemeler düşünüldüğünde, Darwin'in ve Huxley'nin ne kadar haklı olduğunu görmek de oldukça şaşırtıcıdır.

İnsanların Kökenini Biliyor muyuz?

Bazı bilim insanları uzun süre "insanlığın beşiği"nin orta Asya'da olduğunu düşünüyordu. Bazı başka bilim insanlarıysa, Afrika'da olduğunda direniyor ve daha başkaları da Avrupa'da olabileceğini söylüyorlardı. Bugün biz "insanlığın beşiği"nin Eski Dünya'da geniş bir tropikal kuşakta var olduğunu ileri sürecek kadar yeterli bilgiye sahibiz. Yaşayan en yakın soydaşlarımız olan büyük gerçek maymunlar, Afrika'daki ve Uzakdoğu'daki tropikal bölgelerde bulunan ormanlarda yaşarlar. İnsan ile gerçek maymunların yine bu bölgelerde birbirlerinden sapmış olmaları geçerli bir varsayımdır. İlk *Hominidler* (insan benzeri canlılar) açık savana gibi yerlerde beslenen orman-kenarı canlıları olarak, burada evrim geçirmişlerdir.

Elde olan ilk Hominid fosilleri ve aletleri Afrika'da *Pliosen* (Pleistosen'den hemen önceki dönem) çökeltileri içinde bulundu. Pleistosen'in ilk dönemlerine ilişkin aletlerin ve fosil Hominidlerin bulunduğu bölgeler güney Afrika'da (Taung, Starkfontein, Swartkranz, Kromdraai, Makapansgat) ve doğu Afrika'dadır (Olduvai, Rudolf'un doğusu, Omo, Lothagam, Kanapoi). Bu alanlarda 1 buçuk ile 2 milyon yıl öncesine ilişkin aletler ve 5 milyon yıl öncesine tarihlenen fosiller bulundu.

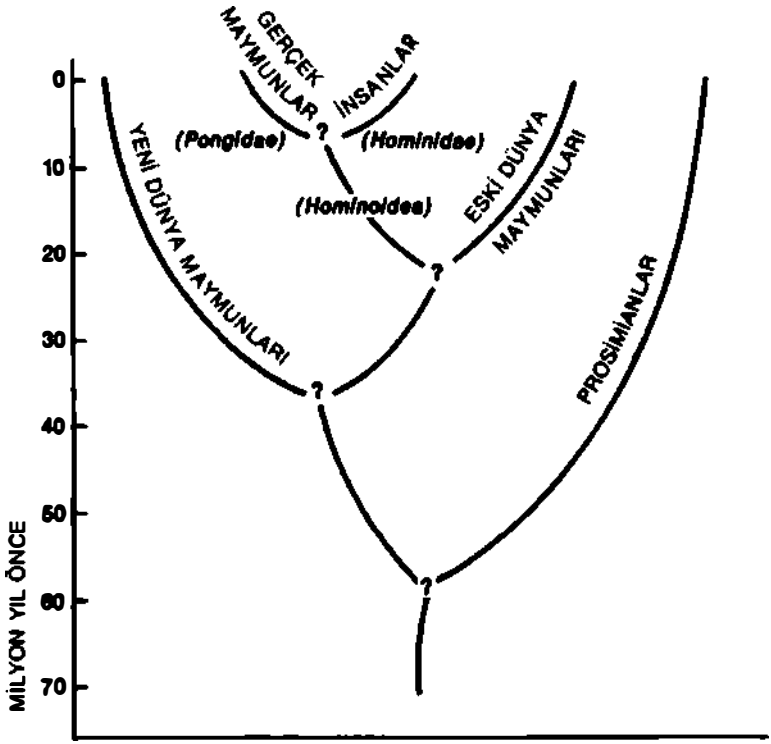
Şimdilik bu alanlarda bulunan en az üç belirgin türdeki ilk Hominidlerden söz edeceğiz. Bunlar ufak tefek bir *Australopithecus*, yapılı bir *Australopithecus* ve şimdilik Homo "habilis"[2] diyeceğimiz bir türdür. Uzakdoğu'da da bir Au*stralopithecus (Meganthropus)* bulundu ve en erken 1,9 milyon yıl öncesine tarihlendi.

Tüm bunları başka bir biçimde anlatayım. Şimdi elimizde olan insan benzeri diye nitelenebilecek canlıların ilk izleri ne kadar eskiye tarihlenir? Yaklaşık 5 milyon yıl öncesine. Elimizde olan en iyi kanıtlar şimdilik Afrika'dan elde edilmektedir. Bu, insan konusundaki paleontolojik araştırmaların orada yoğunlaştırılmasından da kaynaklanabilir.

İnsanlar ve Gerçek Maymunlar

Çoğu kimse, yanlış oluşan "insanların maymundan geldiği" düşüncesinden çok tedirgin olmaktaydı. Bu gibi sözcükler, insanları da içermek üzere, bugün yaşayan bütün hayvanların yüz milyonlarca yıl önceki çok eski denizlerde yaşamış olan tek hücreli organizmaların evrimiyle oluştukları ya da onların soyundan geldikleri gibi doğru bir düşünce yerine, tartışmalara ya da "maymun davaları"na yol açıyordu.

İnsanların kökenini tartışmaya, çağdaş insan ile bugün yaşayan başka hayvan türleri arasındaki ilişkiyi anlamakla başlamak en gerçekçi yol olur. İnsanlar, göreli olarak oldukça bü-

Primatların dallara ayrılmalarının zaman silsilesi.

yük olan beyinleri, çok gelişkin görme duyuları, küçülmüş olan yüz ve burunları ve iyi gelişmiş elleri gibi yapısal (morfolojik) açıdan benzerlikleriyle, büyük gerçek maymunlar, Eski Dünya maymunları, Yeni Dünya maymunları ve ön maymunlar ile birlikte, primat olarak sınıflandırılırlar. İnsanlar, öteki primatlardan çok, gerçek maymunlara yakındırlar. Aynı zamanda da bu ikisi olasılıkla geçmişte ortak bir atayı (her ikisinin bir üst ailesi olan *Hominoidea*) paylaşmış olmalılar.

Moleküler ve anatomik araştırmalar ile primatlar üzerinde yapılan araştırmalar gibi değişik yollardan elde edilen kanıtlardan anlaşıldığı gibi, bizim yaşayan en yakın soydaşlarımız şempanzelerdir.

İnsanlar ile şempanzeleri karşılaştırmak için sayısız moleküler araştırma yapıldı. Genetik temel olan DNA incelendiğinde, insan ve şempanze köklerinin yalnızca yüzde 2,5'luk bir ayrım ile aynı olduğu ortaya çıktı. Şempanzelerin ve insanların kan hücrelerindeki hemoglobin aynıdır. Son olarak da, bağışıklık kimyasına ilişkin kanıtlar, insana en yakın primatların şempanzeler olduğunu gösteriyor. Onları sırasıyla goril, orangutan, gibon, Eski Dünya maymunları, Yeni Dünya maymunları ve ön-maymunlar izlerler.

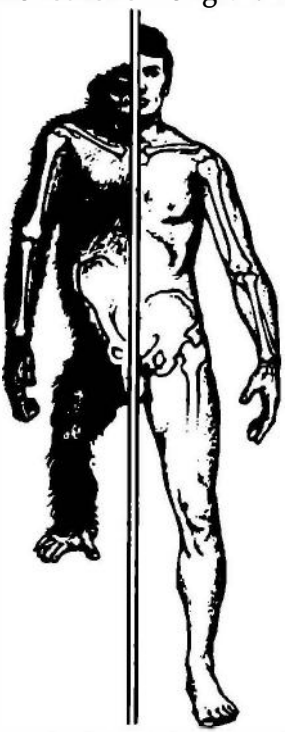
Prof. Vincent Sarich, bağışıklık kimyasının albüminlerindeki ayrımları inceledikten sonra, bu ayrımların gelişmesi için gerekli olan sürenin saptanabileceği bir evrim saati oluşturmayı başardı. Onun değerlendirmelerine göre, Afrika'daki gerçek maymunların, maymunlardan ayrılması için gerekli süre olasılıkla 20-30 milyon yıldır. İnsanların gerçek maymunlardan ayrılması için ise, 6-10 milyon yıllık bir süre gerektiğini önermiştir.

Hareket yöntemleri, kasların, leğen kemiğinin, bacakların, ellerin, ayakların ve yüzün kullanılması konularında yapılan anatomik araştırmaların sonuçları, yine şempanzenin insana en yakın gerçek maymun olarak sınıflandırıldığını ortaya koydu. İnsan ve gerçek maymunların gövdeleri ve kolları birbiriyle aynıdır. Özellikle omuz bölgesi birbirine çok benzer ve özgündür; çünkü insanın ve gerçek maymunların dışında hiçbir hayvan kolunu başının üzerine dik olarak kaldıramaz. İnsan ve gerçek maymunlar arasında en büyük ayrım bacaklarda ve leğen kemiğinde görülür. Gerçek maymunlar insanlar gibi dik yürüyemezler ve yürürken ayaklarıyla birlikte ellerinin eklemlerini kullanırlar. Bu ayrım kafatasında ve yüzde de görülür. Doğal olarak da en büyük ayrım beyindedir. Bir gerçek maymunun beyninin üç katı olan insan beyni, konuşmayı, el becerilerinin gelişimini ve daha fazla zekâyı olanaklı kılar.

Jane van Lawick-Goodall'ın, George Schaller'in ve başka bilim insanlarının gerçek maymunların davranışları üzerine yaptığı alan araştırmaları, insan ile gerçek maymunların karşılaştırılabilmesini sağladı. Toplumsal grupların ve bireylerin ilişkilerinde benzerlikler görülür. Gerçek maymunlardaki anne-çocuk gruplarıyla, yeniyetmelerin oyun grupları, insanlarınkine çok benzer. Basit aletlerin şempanzelerce kullanılabilmesi başlangıçta düşünüldüğünden çok daha geniş çaplıdır ve bizim ortak atalarımızın davranışlarına ilişkin ipuçları verebilir.

Hominidler Ailesi

Bundan sonra bizim konumuzu Pongid ailesinden (gerçek

Şempanze ile insanın yapısal (morfolojik) karşılaştırılması.

maymunlar) ayrı olan Hominid ailesine giren canlılar oluşturacaktır. Basit maymun-insanın, gerçek insan diye tanımlanabilecek canlıya dönüşebilmesi için bazı anatomik değişikliklerin gelişmesi gerekmiştir. Bunlar, 1. İki ayak üzerinde etkin bir biçimde hareket edebilme, 2. Beynin büyümesi ve 3. Yüz ve dişlerde bazı değişimlerdir.

Bilinen ilk Hominid'i temsil eden fosilin *Ramapithecus* olduğu kabul edilir. Tartışmalı olan bu maymun-Hominid'in tek tük fosil kalıntıları 14 milyon ile 10 milyon yıl öncesine tarihlenmiştir. Batı Avrupa'da, doğu Afrika'da Hindistan'da ve güney Çin'de buluntular çıkarılmıştır. Yalnızca çene kemiği parçaları bulunmasına karşın, yüz-diş bileşiminin parçaları daha sonraki Hominidlerin öncüsü olabileceğini gösterir. Bazı bilim insanları *Ramapithecus*'u gerçek maymun olarak sınıflandırırken, bazıları da *Australopithecus* soyunun doğrudan bir kolu, yani bir Hominid, olarak sınıflandırır. Bu durumda da, insanın biyolojik evriminin en önemli dönemi gerçek maymunlardan insana dönüş aşamasıdır. Bu köprünün ne zaman aşıldığı da tartışmalıdır. Gerçekte 14 milyon yıl öncesine ilişkin *Ramapithecus* buluntularıyla 4-5 milyon yıl öncesine ilişkin ilk *Australopithecus*'un kalıntıları arasında Hominidlere ilişkin bir fosil kanıtın bulunmadığı uzun bir boşluk vardır.

Yukarıda tanımlanan biyo-moleküler kanıtlar kabul edilirse, o zaman insanlar ile gerçek maymunların 5 milyon yıl kadar önce birbirinden ayrılmış olması gerekir. Eğer yalnızca paleontolojik kanıtlara dayanılacak olursa, bu sapmanın en azından 10 milyon yıl önce gerçekleştiği kabul edilmelidir. Bu konuda çok çabuk daha fazla kanıta gerek vardır. Prof. Clark Howell elde olan çeşitli kanıtlara dayanarak, Hominidlerin kökeninin 10 milyon yıl önceye dayandığı varsayımında bulunmaktadır.

Beyinler, Eller ve Aletler

Tüm Australopithecuslar bizim atalarımız olsa da olmasa da, gerçek atalarımızın dik durup, iki ayak üzerinde yürüdükleri kesindir. Olasılıkla, onlar gerçek insan olmadan önce dört önemli öğe söz konusuydu. Bunlar,

1. Dik durduktan sonra özellikle başparmak ve elin giderek işlevselleşmesi (uzmanlaşması),

2. Aletlerin yapılması ve besinlerin sağlanmasında kullanılması,

3. Beynin boyutlarının büyümesi ve gelişimi,

4. Basit bir dilin gelişmesi.

Bunlardan hangisinin öncelikle önem taşıdığını ya da önce gerçekleştiğini hiç kimse bilmemektedir. Büyük bir olasılıkla dördü de aynı anda birbirine koşut gelişti. Bunların her biri üzerinde ayrı ayrı düşünürseniz, sanırım ne demek istediğimi daha iyi anlarsınız. Eğer eliniz bir pençeden daha esnek değilse ve başparmağınız elinize karşı çalışıyorsa (ya da onu engelliyorsa) bir aleti pek iyi tutamazsınız. Buna karşın, neden-sonuç ilişkisini görmeye yetecek kadar beyniniz yoksa, alet kullanmayı da düşünemezsiniz. Beynin boyutlarının büyümesi ve iç yapısındaki değişim, olasılıkla davranışlardaki temel değişimler ile bağıntılıdır. Bu değişiklikler belki de dilin oluşumu ve alet yapımıyla sonuçlandı. Alet gibi bir şeyle deney yapma olanağı bulunmadan, el ve beynin nasıl geliştiğini anlamak da güçtür. Prof. W. M. Krogman'ın dediği gibi, "El, göz ve beynin sadık bir hizmetkârı olmalıdır." Önemli olan bunların *eşgüdümüdür*. Etkin bir biçimde iki ayağın kullanılması, alet yapımı için ellerin özgür kalmasını sağlamış ve sonunda avcılık daha yararlı bir yaşam biçimi olmuştur. Avcılık insanlık tarihine egemen olmuş, toplumsal ve teknik uyarlamalarda ve işbirliğindeki davranışlarda değ-

şikliklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Tarım ise Hominid tarihinin yüzde 1'inden daha azına egemendir.

İnsanların ataları olan canlıların yapılarında başka değişiklikler de yer almış olmalıydı. Atalarımız bir dil geliştirmek zorundaydılar. *Belli seslerin belli anlamlar* taşıması gerektiği ve dolayısıyla da sesler için bir simgeler dizisi geliştirme düşüncesini de kavramak zorundaydılar. Dilin gelişmesi, beynin giderek gelişmesine bağlıydı. Ses çıkarmak ve bu sesler ile iletişim kurmak için anatomik gereksinmeler hazırdı. Oysa yalnızca insana özgü olan "seslerin simgesel dizisi"ni geliştirebilmek için, beynin dış zarının (korteks) gelişmesi gerekliydi.

Tüm bunlar çok yavaş gelişmiş olmalıdır. Olasılıkla, her biri azar azar ama aynı anda gerçekleşiyordu. İnsanlar, çok yavaş insan olmuşlardır.

İnsanlara Ne Zaman İnsan Demeliyiz?

"İnsanlar" dediğimde ne demek istiyorum? Bize oldukça benzeyen ve değişik işler yapmak için değişik aletlerden yararlananlar, bana göre insandır. İlk insanların konuşup konuşmadıkların hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz. Ses çıkarabilmelerine karşın, bu sesleri anlam taşıyan simgelere dönüştürebiliyorlar mıydı? Eğer fosil kemikler bizim iskeletlerimize benziyorsa ve doğa ya da hayvanlar tarafından yapılamayacağını düşündüğümüz aletleri buluyorsak, o zaman *insanın* iziyle karşı karşıyayız demektir.

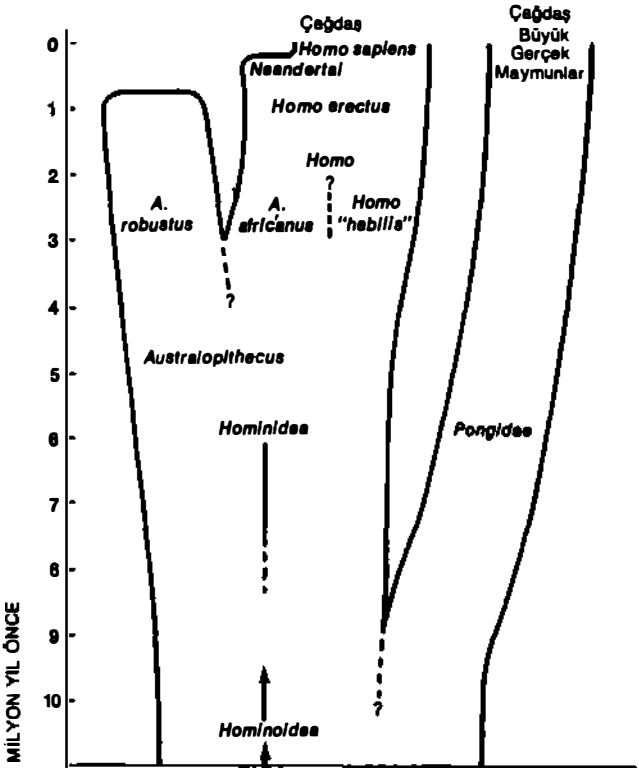
Afrika'nın doğusunda ve güneyinde bulunan ve biraz sonra tanımlayacağımız *Australopithecus-homo* türü fosil kemikler tartışma konularımız arasındadır. Çünkü bunlar atalarımızın görünüşüne ilişkin bilgi veren ve şimdilik elimizde olan en iyi verilerdir. Gerçek maymunlardan çok insana yakın oldukları kesindir. Beyinlerinin boyutları çağdaşımız gerçek maymunlarınkinden büyük olmamasına karşın, gövde bo-

yutları ve yapıları oldukça küçük olduğundan, beyinleri bu küçük boyutlarıyla karşılaştırıldığında, göreceli olarak büyüktü.

Bu noktada, fosillerin temsil ettiği bu özgün canlılardan bize çoğunlukla çok küçük ve önemsiz fosil parçacıkları kalmış olduğunu size anımsatmalıyım. Meslektaşlarım olan insan paleontologları, bu küçücük parçalardan tümleme yapmaya çalışmaktadırlar. Paleontologlar, bizim bugün yaşayan tek türümüz olan *Homo sapiens*'in birbirinden değişik örneklerinin arasında gördüğümüz çeşitlemelerini unutmamalıdırlar. Fosil kemiklerin boyut ve yapıları, özgün canlının yaş ve cinsiyetine ilişkin bilgi verdiğinden, önemlidir. Ayrıca, bütün bunların tarihlenmesi ve gerçek zamandaşlığın saptanabilmesi için kesin bir yöntem de yoktur. Sonuç olarak, insan paleontologlarının tümünün bize her zaman aynı adları, sınıflandırmaları ve özgün canlılar ile yakınlıklarına ilişkin bilgileri vermemeleri şaşırtıcı değildir. Meslektaşlarımızdan bazıları, parçalara ayırıcıyken, bazıları da kümeleyicidirler. Bu kitapta verdiğimiz ad ve ilişkiler konusunda değişik öneriler ile karşılaştığınızda şaşırmayın.

Bildiğimiz İlk İnsanlar

Australopithecus'a ilişkin ilk kalıntılar, en ilki 1924'te Raymond Dart'ın Taung'da bulduğu olmak üzere, güney Afrika'daki kireçtaşı ocaklarında bulundu. Bir çocuk kafatası olan bu kalıntıya *Australopithecus africanus* adı verildi. O günden beri, Güney Afrika'da beş ayrı yerde yüzlerce insan kalıntısı saptandı. Yine buralarda, tarihleri 2 milyon ile 3 milyon yıl arasında değişen sayısız alet bulundu. İki tür *Australopithecus* vardır - kısa boylu ve ufak tefek yapılı *Australopithecus* ve uzun boylu, iri yapılı *Australopithecus*. Leğen kemikleri ve omurgalarından, iki ayak üzerinde yürüdükleri anlaşılmaktadır. Kafatasları, beyinlerinin boyut açısından olduk-

İnsanlar ile Büyük Gerçek Maymunların gelişmesi.

ça büyüdüğünü ve artık çıkık köpek dişleri olmadığını gösterir. Sonuç olarak onlara Pongid denemeyeceğinden, Hominid'dirler. Her iki tür de 1.5 metre boyunda olmalarına karşın, iri yapılı olan, büyük bir alt çene kemiği, çok büyük azı dişleri ve küçük köpek dişleriyle, daha güçlüydü. Kas bağlantıları da ufak tefek olana göre çok daha gelişmişti.

Australopithecus'un yanı sıra, *Homo* türünün fosillerinin bulunduğu başka önemli yerlerden biri de Afrika'nın doğusundaki Rift Vadisi'dir. Burada bulunan üç yerleşim yerinden, Hominid'in ilk gelişim dönemlerine ilişkin çok önemli bilgi-

ler elde edildi. Bunlar Olduvai Boğazı, Omo Havzası ve Rudolf Gölü'nün doğusundaki bölgedir.

Şimdi yaşamayan Louis Leakey'nin ve eşi Mary'nin yoğun çalışmalar yaptıkları Tanzanya'daki Olduvai Boğazı'ndan çıkarılan Hominidlerden, birden çok türün aynı zamanda yaşadığına ilişkin kanıtlar elde edildi. Olduvai'de sayısız yerleşim alanı vardır. 1959'da bir yerleşmede yapılı bir *Australopithecus*'un bütün kafatası, taş aletler ve yongalar ile birlikte aynı katmandan çıkarıldı. Önceleri *Zinjanthropus* diye adlandırılan bu türe şimdi *Australopithecus boisei* denmektedir. Aletler ise, aynı zamanda yaşamış olan bir *Homo* türüne ilişkin olabilir. Olduvai'den elde edilen çeşitli türler 2 milyon yıl öncesiyle yarım milyon yıl öncesi arasında yaşamışlardır. Bulunan *Homo* türü fosil, Olduvai'de genelde *Homo "habilis"* diye adlandırılan türdür. Aynı zamanda çok sayıda alet de bulunmuştur.

Richard Leakey ve Glynn Isaac, Kenya'da Rudolf Gölü'nün doğusundaki alanda çok sayıda iyi korunmuş Hominid ile birlikte, burada insanların bir yerleşim alanı oluğunu gösteren aletleri ve başka kalıntıları ortaya çıkardılar. Rudolf Gölü'nün kıyılarında şimdilik bilinen en eski yerleşim alanı olan Koobi Fora'yı buldular. Burası, potasyum-argon tarihleme yöntemiyle 2,6±26 milyon yıl öncesine tarihlendi.

Bu değişik alanlarda hem ufak tefek hem yapılı *Australopithecus* türlerinin yanı sıra, *Australopithecus*'tan ayrı olarak sınıflandırdığımız *Homo* türü de bulundu. 2 milyon yıl önceye tarihlenen bu son tür, şimdilik *"Homo* sp. E.R. 1470" adıyla bilinir. Bu fosilin Rudolf Gölü'nün kıyısında bulunduğu ortam, Koobi Fora yerleşmesinden daha alt düzeyde ve daha eskiye ilişkindir. Omo Havzası'nda da bu türe ilişkin kanıtlar bulunduğu gibi, son zamanlarda güney Afrika'da ortaya çıkarılan daha eskiye ilişkin bir buluntu, aynı türün başka örneklerinin de olduğunu ortaya koydu. Bu türün *Australo-*

pithecus'tan daha büyük bir beyni olduğu ve yetkin bir iki ayaklı olduğu anlaşılmaktadır. Daha eski bir tarihte ortaya çıkmış ve *Australopithecus*lar ile çağdaş olarak da yaşamını sürdürmüştür.

Rift Vadisi yöresinde yeni ortaya çıkarılan alanlarda, olasılıkla *Australopithecus* olan, fosil Hominid'in çene kemiğinin küçük parçaları bulundu ve 3 ile 5 milyon yıl öncesine tarihlendi. Bu da Hominidlerin ilk ortaya çıkış tarihlerinin daha eskiye gidebileceğini gösterir.

Daha önce de belirtildiği gibi, Java'da da yine genelde aynı döneme ve 1,9 milyon yıl öncelerine tarihlenen başka bir *Australopithecus (Meganthropus)* fosili bulunmuştu. Bu buluntu *Australopithecus*'un 2 milyon yıl öncesi gibi çok eski zamanlarda yeryüzünde, belki de tropikal bölgede, oldukça yaygın olduğunu gösterir.

*Australopilhecus*ların bir türünün, olasılıkla ufak tefek yapılı olanın, evrimini sürdürüp gelişerek *Homo "habilis"*e dönüştüğünü ve belki bu iki türün bir süre birlikte yaşadığını düşünmekteyiz. Sonraları bu *Homo* hiç kuşkusuz *Homo erectus*'a dönüştü. Öteki (yapılı) *Australopithecus* türünün de soyu yok oldu. Doğal olarak *Australopithecus-Homo "habilis"*in öyküsünü tümleyebilmek için daha çok kanıta gereksinim vardır.

İnsan gelişiminin *Australopithecus* evresi, 5 milyon yıl önceden 1,5 milyon yıl önceye kadar bir süreyi kapsar. Ancak 1,5 milyon yıl kadar önce *Australopithecus*'tan çok ileri olan *Homo erectus* ilk kez ortaya çıkmıştır.

Belki bu aşamada, yani 1,5 milyon yıl önce, Hominidler dil yeteneklerini geliştirmeye başladılar. Dilin de gelişmiş aletlerin kullanımıyla koşut olarak yavaş yavaş oluşmuş olması olasıdır. *Australopithecus* uzun bir süre basit çaytaşı aletlerini kullandı. El baltalarıyla daha gelişkin ve tekbiçimsel aletler, ancak 1,4 milyon yıl önceleri ortaya çıktı. *Homo erectus* türü

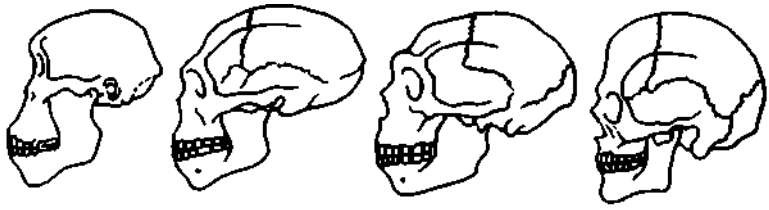
*Australopithecus*lardan daha uzun boylu olduğu gibi, beyni de daha büyük, yüzü ve dişleriyse küçüktü. Aletlerin geliştiğini ve avcılıkta işbirliği yapıldığını gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Bu olgular daha karmaşık bir iletişim yöntemini gerektirdiğinden, bu dönem dilin gerçekten önem kazanmaya başladığı dönem olabilir.

Homo erectus fosilleri Afrika'da, Asya'da ve Avrupa'da 1,5 milyon yıl öncesiyle yarım milyon yıl öncesi arasında değişik dönemlere ilişkin olarak bulundu. Başta *Pitekanthropus* diye adlandırılan ve şimdi *Homo erectus erectus* denen ilk buluntular, kolonilerde görevli Hollandalı bir doktor olan Eugene Dubois tarafından, 1891-1892 yıllarında Java'da bulundu. Zaman geçtikçe buluntular çoğaldı. Şimdi sekiz kafatasının, gerçeğe uygun olarak, tümlenebilmesine yetecek buluntu vardır. Aynı zamanda dört çene kemiği ve bazı dişler de ele geçti. Bir genelleme yapılacak olursa, *Homo erectus*'un yaklaşık 170cm boyunda olduğu ve başını pek de dik tutamadığı söylenebilir. Kafatası kemikleri çok kalın ve ağırdı ve çağdaş insan beyninin üçte ikisinden biraz büyük bir beyni olacak kadar oylumluydu. *Homo erectus*'un dişleriyle çenesi büyük, kaş kemerleri çıkıktı. 1937-1938 yıllarında Java'da von Koenigswald'ın yaptığı kazılarda iki tane daha kafatası bulundu. Tenku Jacob bu çalışmaları sürdürmektedir.

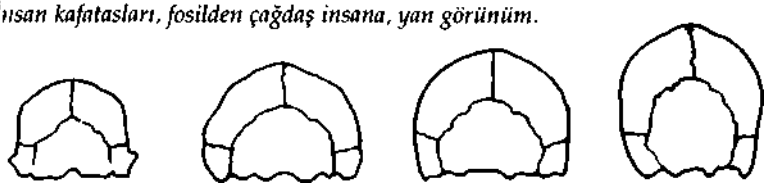
Homo erectus kemiklerinin bulunduğu jeolojik birikintilerde hiçbir alet bulunmamış ise de, aynı bölgede bazı aletlere rastlandı. Java'da bulunan fosiller 1,5 milyon yıl ile yarım milyon yıl önceleri arasına tarihlenir.

Pekin İnsanı ve Bazı İlk Batılılar

1963-1964'te Lantian kafatasının üst kafa kemiği bulunana kadar bilinen ilk Çinli, başta *Sinanthropus* ya da "Pekin insanı" diye adlandırılan buluntulardı. Böyle adlandırılmasının nedeniyse, kalıntıların Pekin'e yakın bir yerde bulunmuş olmasıydı. Artık bunlara *Homo erectus pekinesis* adı verilmekte-

İnsan kafatasları, fosilden çağdaş insana, yan görünüm.

Fosil ve çağdaş kafataslarının karşılaştırmalı boyutları, arkadan görünüm.

dir. 2. Dünya Savaşı sırasında özgün kemikler kayboldu. Bütün kemiklerin kalıplarının bulunması iyi bir rastlantıdır ve Çinli bilim insanları bu türe ilişkin daha başka kemikler de buldular.

Pekin insanları, kireçtaşı oluşumlu bir tepedeki mağarada yaşayıp, alet yapıyor, iliğini çıkarmak için hayvan kemiklerini kırıyor ve ateşi kullanıyorlardı. Bu mağaranın, 800.000 yıl öncesinden 500.000 yıl öncesine kadar, çok uzun bir süre kullanıldığı açıkça anlaşılır. Tüm iskeletler ile birlikte, 12 taneden çok kafatası ve yaklaşık 150 tane de diş bulundu.

Pekin insanları Java insanları kadar uzun boylu değillerdi. Kafatasları Java insanınınkilere çok benzerken, beyinleri biraz daha büyüktü. Yüzlerinin Java insanınınkiler kadar kaba olmadığı anlaşılmasına karşın, bu bilgi pek fazla ipucu vermemektedir.

Afrika'nın kuzeybatısındaki Mauritanya kıyılarının yakınında (Ternifine, Sidi Abderrahman, Rabat) *Homo erectus*'a iliş-

kin çok sayıda çene kemiği ve kafatası parçası bulundu. Bu parçalar da Orta Pleistosen'e tarihlenir. Afrika'nın doğusunda bulunan Olduvai Boğazı'nda *Homo erectus* kafataslarıyla, bir kalça ve bir de baldır kemiği ("Hominid 9" diye adlandırılır) ele geçirildi. Bunların, *Australopithecus* düzeyindeki ilk *Homo "habilis"*ten hemen sonra ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu fosiller en az 750.000 yıl öncesine ilişkindir. Bunların yanında *Australopithecus* ile bulunan eski aletlerden (Olduvai) oldukça değişik biçimler sergileyen taş aletler (Acheul) bulundu. (Bu aletlerden bundan sonraki bölümde söz edeceğiz.)

Almanya'da Heidelberg'in yakınlarında bulunan çok iri çene kemiği, Avrupa'da bulunmuş en eski Hominid'dir. Bu örnek çok güçlü ve yapılı çenesiyle *Homo erectus*'u andırmakla birlikte, çene çıkıntısı olmadığı gibi dişleri de oldukça küçüktür. Yaklaşık 450.000 yıl önceye tarihlenir. Macaristan'daki Vértesszöllös yerleşmesinde, küçük aletler ve ateş izlerinin yanı sıra, *Homo erectus*'un niteliklerini taşıyan kafatası parçaları bulunmuştur.

Yunanistan'da (Petralona) bir kafatasının bulunması, bazılarınca bir *Homo erectus* türünün Avrupa'daki varlığının bir başka örneği sayılmalıdır. Kısa bir süre önce, Fransa'da, Tautavel'in yakınlarındaki La Caune de l'Arago mağarasında Henry de Lumley'in ortaya çıkardığı yeni bir buluntu, 200.000 yıl önceye ilişkin bir kafatasıyla çeşitli aletleri içeriyordu. Bu kafatasının da *Homo erectus* gibi belirgin çizgileri ve yassı bir alnı olmasına karşın, bundan sonraki aşamada Avrupa'da ortaya çıkan bir sonraki insan fosili türünün, yani *Neandertal* insanının da izlerini taşıyordu.

Yani Avrupa'da da *Homo erectus*'un izlerine rastlanmakta, ancak bunlar Uzakdoğu'da ve Afrika'da bulunan bu tür insan örneklerine sayıca ulaşamamaktadır. Belki Avrupa'da çok sayıda *Homo erectus* yaşamadı ya da çok kısa bir süre boyunca yaşadı.

Geçiş Türleri

Avrupa'da *Homo erectus*'un niteliklerini taşımalarına karşın daha çağdaş olan ve ara türler gibi görünen birkaç kafatası bulundu. Bunlardan biri Almanya'da, Steinheim'dan çıkarılan buluntudur. Bu bir erkeğin kafatasının parçalarıdır. Kemiğin kalın olmasına karşın, ardkafa kemiği çok aşağıda olmadığı gibi, ilkel bir yapıda da değildir. Aynı zamanda yüzde de ilkellik belirtileri yoktur. Oysa alında, gözün üzerinde, belirgin kaş kemerleri vardır. İngiltere'de Swanscombe'da bulunan kafatası parçaları dikkatle incelenmiştir. Bu kafatasının yalnızca üst ve arkası bulunmuştur. Bu parçalar uyumlu bir yuvarlak oluşturduğu için, yüz ve alnın da oldukça "modern" olduğu sonucu çıkarıldı.

Avrupa'da evrimin, Heidelberg fosilinden, Swanscombe ve Steinheim aracılığıyla, bir grup ön-*Neandertal insanının* (*Neandertalimsi insan*) türlerine dönüşerek oluştuğu bir gerçektir. Üçüncü buzularası evrede, yani yaklaşık 100.000 yıl önce, Avrupa'nın her yerinde bu ön-*Neandertal insanlarının* var olduklarına ilişkin izler vardır. Almanya'da Ehringsdorf'ta ve İtalya'da Saccopastore'de ön-*Neandertal insanı* bulundu. Hem *Homo erectus*'un hem de son evrenin ilk aşamasının niteliklerini taşıyan başka fosiller Fransa'da bulunan Montmaurin alt çenesi, Abri Suard, Lazaret ve Fontèchevade fosilleridir. Bunlar yaklaşık 100.000-70.000 yıl öncesine ilişkindir. Birçok kimse bu türün daha sonraki *Neandertal* insanlarının ataları olduğu ve *Homo erectus*'tan *Neandertal* insanına geçişi gösterdiği kanısındadır. Nitelikleri *Neandertalimsi* insanlardan daha az abartılı olduğu ve bilinen *Neandertal* insanıyla Steinheim arasında yer aldığı için burada ben bir tanımlama yapmayacağım.

Özgün "Mağara İnsanları"

Bundan sonra değinmemiz gereken insanların tümü, birbiriyle ilişkili bir grubun bireyleridirler ve bu da şimdiki tanımlamaya göre son taksonomik grubun ilki olan *Homo sapiens*'tir. İlk *Homo sapiens neandertalensis*, yani gerçek *"Neandertal insanı"* Almanya'da Düsseldorf'un yakınlarındaki Neander (ç.n. Neanderthal, Neandertal) Vadisi'nde 1856'da bulundu. O, bu adla tanımlanan ilk insan fosiliydi. Bazılarımız, gerçek *Neandertalimsi* insanların yalnızca batı Avrupa'ya özgü oldukları ve son büyük Buzul Çağı'nın başlangıcından önce buradan çıkmadıkları, çünkü Alpler'deki ve kuzey Avrupa'daki buzullar sonucu burada hapis kaldıkları inancındadırlar. Prof. Howell, son büyük buzul döneminin başlamasıyla Avrupa'nın güneybatısında hapis kalan ön-*Neandertalimsi* insanların gerçek *Neandertal* insanlarına dönüştüğü kanısındadır. Howell'e göre, Yakındoğu'da ön-*Neandertal* insanı türünden tümüyle çağdaş türlere dönüşen insanların izine rastlamak olasıdır. Gerçekten de, batı Avrupa'nın dışında aşırı *"Neandertalimsileşme"* belirtilerine rastlamıyoruz.

Avrupa'daki asıl ya da gerçek *Neandertal* insanı grubunun bir düzineye yakın iyi örneği vardır. Bunlar son büyük Buzul Çağı'nın hemen öncesine ve başlarına (85.000-40.000 yıl öncesine) tarihlenir. Buluntulardan çoğu mağaralardan elde edilmiştir. Filmcilerin ve karikatürcülerin sizlere sunduğu "mağara adamı", büyük bir olasılıkla *Neandertal* insanlarıdır. Ben yine de kadınlarını saçlarından tutup sürüklediklerini pek sanmıyorum, çünkü kadınlar da oldukça güçlüydüler.

Neandertal insanlarının büyük ve kalın kemikli kafatasları olmasına karşın, beyinleri için de bolca yer vardı. Bazılarının beyin oylumları çağdaş insanlar için ortalama sayılan boyuttan bile büyüktü. Yüzleri yapılı ve kemikten kaş kemerleri olmasına karşın, bunlar *Homo erectus* grubundakiler kadar belirgin değildi. Alınları çok basıktı ve çene çıkıntıları yoktu.

Yaklaşık 1.60 m boyunda, yapılı ve çıkık göğüs kafesliydiler.

Neandertal insanı grubuna ilişkin önemli bir nokta, inceleme yapmak için bu türlerden yeterli sayıda örnek bulunmasıdır. Yaşam biçimlerine ve yaptıkları aletlerden bazılarına ilişkin oldukça bilgimiz olması da önemlidir. Gerçek *Neandertal* insanları Spy'da, Engis'te, Cebel-i Tarık'ta, La Ferrasie'de, Le Moustier'de ve daha başka birçok yerde bulunmuştur. Yukarıda da gördüğümüz gibi, taksonomik sınıflandırmada bu tür, şimdi *Homo sapiens Neandertalensis* sayılmaktadır (bu da onları bizim daha sonra dönüştüğümüz tür olan *Homo sapiens sapiens*'ten ayırır).

Neandertal İnsanlarıyla Çağdaş Öteki İnsanlar

Neandertal insanları, Avrupa'nın bir köşesinde yaşayan, özelleşmiş bir tür gibi görünürler. Başka yerlerde neler oluyordu? Ön-*Neandertalimsi* insan türünün oldukça yaygın bir tür olduğunu düşünüyoruz. Az çok başka aşırı uçlarda, ancak çoğunlukla birbirine benzeyen insan türleri de, bu türün evrimiyle ortaya çıkmıştır.

Avrupa'daki *Neandertal* insanlarına ne olduğu sorusu sık sık sorulur. *Neandertal* insanları birdenbire ortadan yok olmuşlar, ancak hiç kuşkusuz çağdaş *Homo sapiens* türünce de özümsenmişlerdir. Bu türün bütün yapısal özellikleri ve izleri bugün Akdeniz yöresindeki insanlarda görülür. 30.000 yıl önce özümsenip yok olmuşlar ve çağdaş insanlar *Neandertal* insanlarının yerini almışlardır.

Neandertal insanlarının ve *Neandertal* insanlarının benzerlerinin fosilleri Avrupa'da, Asya'da ve Afrika'da geniş bir alanda bulunmuştur. Bunların birçoğunda evrim geçirerek çağdaş insana dönüşme eğilimi görülür. Gerçek *Neandertal* insanlarının yalnızca Avrupa'da bulunmalarına karşın, dünyanın başka bölgelerinde de bu insan türünün çeşitlemeleri yaşıyordu. Geçiş dönemi grupları, Yakındoğu'da Filistin'deki

mağaralarda bulundu. Gerçekte de, insanların çağdaş insana dönüşmeden önce görünümlerine ilişkin en iyi bilgileri Filistin'deki bazı mağaralardan elde ediyoruz.

İlk Çağdaşlar

Karmel Dağı'ndan çıkan kemikleri inceleyen Prof. T. D. McCown ve şimdi yaşamayan Sir Arthur Keith, burada karşılaşıp inceledikleri iki gruptan birinin yüzde 70 oranında çağdaş denilebilecek izler taşıdığını ortaya koydular. Daha az çağdaş görünümlü olan ikinci grupta bu oran o kadar yüksek değildi. Filistin'de Karmel Dağı buluntularıyla yaklaşık çağdaş olan en azından bir mağarada daha böyle iki benzer grup ya da insan çeşitlemeleri bulundu. Bu mağaralar, daha soğuk bir havanın egemen olduğu ve son Buzul Çağı'nın kuzeyde başladığı yaklaşık 75.000 yıl öncelerine tarihlenir.

Karmel Dağı'nda sayısız mağara olmasına karşın, bu çağdaş grup yalnızca Mugharet es-Skhul'da ("çocukların mağarası") bulunmuştur. Bu gruba aynı zamanda Galilee'deki Kafzeh Mağarası'nda da rastlandı. Filistin'deki birçok mağarada bulunan öteki grup, Avrupa'da ve başka yerlerde yaygın olduğunu belirttiğimiz ve ön-*Neandertalimsi* diye adlandırdığımız insan türünün kemiklerini içeriyordu. Bu buluntuların herbiriyle çıkarılan aletler çoğunlukla benzeşiyordu; McCown ve Keith ile başka bilim insanları araştırmalarından beri hem Skhul grubunun hem ön-*Neandertalimsi* insan grubunun tam aynı zamanda ortaya çıktıklarını varsayma eğilimindeydiler. Bu sonuç oldukça doğaldı; iki ayrı yönde evrim geçiren insanlardan oluşan bir nüfus vardı. Oysa bunlar zaman bakımından tümüyle çağdaş olmayabilirler. Yaklaşık 75.000 yıl öncesine ilişkin bir dönemde 10.000 yıl içinde kesin bir tarih vermek güçtür.

Çağdaş insanların ilk geliştiği yer ile ilgilenen kişiler için güneybatı Asya ilginç bir yerdir. Tümünden daha çağdaş olan

Skhul ve Kafzeh buluntularıyla, Tabun buluntuları ve Filistin'den çıkarılan başka buluntular ile Kuzey Irak'ta Şanidar'dan elde edilen buluntular birbirlerine hiç benzemezler. Bu sonuncular daha yaygınlaşmış bir *Neandertalimsi* insan türüdür.

Afrika'da birçok *Neandertalimsi* insan fosili bulunmuştur. Kuzeyde bulunan Fas'ta Cebel Irhoud'tan ve Haua Fteah'tan elde edilen kalıntılar da yaklaşık 40.000 yıl önceye tarihlenir. Güney Afrika'da ise *"Rodezya insanı" Neandertal* insanının özelliklerinin çeşitlemelerini taşır. Doğu Afrika'daki Omo Havzası boyunca *Neandertal* insanının benzerinin fosilleri bulunmuştur.

Çin'in güneyindeki Mapa'da *Neandertal* insanının benzerinin bir fosili bulundu. Elde edilen 11 tane Solo türü kafatasının gösterdiği gibi, Java'da *Neandertal* insanı bulunuyordu ama bunlar *Homo erectus*'un niteliklerini de taşıyorlardı.

Son buzul döneminin ilk aşırı soğuk evresinin hemen ardından, Avrupa'da tümüyle çağdaş erkek ve kadına ilişkin kemiklere rastlıyoruz. Yaptıkları aletlerden ve mağaralardaki barınaklarından çok sayıda buluyoruz. Son buzul döneminin ikinci evresinin başlangıcı olan 40.000 yıl öncesine tarihlenen mağaralarda tümüyle çağdaş iskeletler ortaya çıkmaya başladı. Bu iskeletler, bugün gördüğümüz birçok kişiden değişik olmayan insanlarındır. Bugünkü insanlar gibi, herkes birbirine benzemiyordu.

İlk Çağdaşlardaki Ayrımlar

İlk Avrupalı çağdaşlar başlıca iki gruba ayrılır. Bunlar Cro-Magnon ve Combe Capelle-Brünn gruplarıdır. Cro-Magnon insanları büyük, uzun ve kaba yapılı başlarıyla, uzun boylu ve iri kemikliydiler. Çoğu, bugünkü İskandinavların gövde yapısına sahip olmalıydılar. Combe Capelle-Brunn insanları daha kısa boyluydu ve dar kafaları ve yüzleriyle büyük kaş

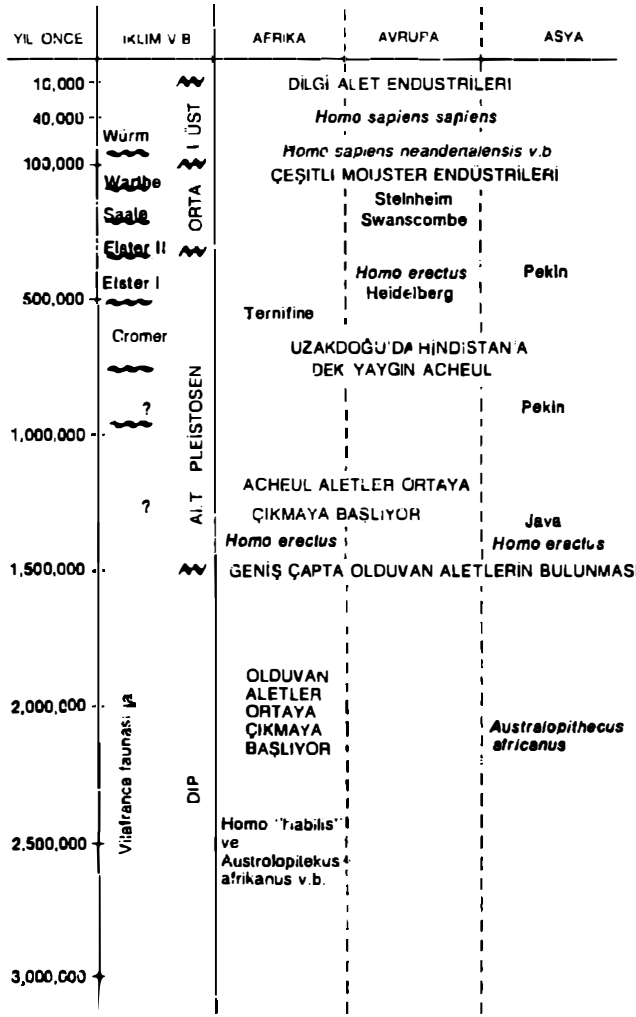
kemerleri vardı. Doğal olarak bu insanların derilerini ve saçlarını bulamıyoruz. Çoğunlukla Kafkas adı verilen türden oldukları kuşkusuzdur.

Çağdaş insanların çeşitlemeleri bugün dünyanın her yerinde görülür ve olasılıkla geçmişte de yerel ayrım olarak bunlara rastlanıyordu. Java'da Wadjak adı verilen bir yerden, çağdaş Avusturalya yerlilerine benzeyen "proto-Australimsi" kafatasları çıkarıldı. Güney Afrika'dan, özellikle Boskop'tan çıkarılan kafatasları tümüyle çağdaş Buşmenlerinkine benzemekle birlikte, daha büyüktür. Buşmenlerin atalarının bir zamanlar Büyük Sahra'nın güneyinde çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Konunun uzmanları şimdilik elde olan kanıtlara dayanarak, Afrika zencilerinin binlerce yıl önce Afrika'nın orta bölgesinin batısına yayılmış orman insanları olduğunda düşünce birliğine varmışlardır. Mongoloidlerin (Moğollar) ise *Sinanthropus*'un bulunduğu Şokotien'de, "Üst Mağara" döneminde, Pekin insanından sonra ortaya çıkmış olmaları gerekir.

Yeni Dünya'ya yerleşildiğinde çağdaş insanlar *Neandert*al insanlarını geride bırakmışlardı. Bering Boğazı'nı geçerek Yeni Dünya'ya gelen insanlar, şimdi Asya'nın doğusunda yaşayan çağdaş insanları andırıyorlardı. İnsanların sayısız dalgalar halinde Amerika'ya göç ettikleri ve birbirleriyle karışıp her iki kıtada da güneye doğru yayıldıkları anlaşılmaktadır. Kızılderililerin tümü bu eski *Homo sapiens sapiens*'ten türemişlerdir.

Ayrımların Anlamları

Tüm bu ayrımların anlamı nedir? Bu, zamanın belli bir anında değişik alanlarda yaşayan insanların, birbirlerine benzemeye başlamaları demektir. Değişik bölgelerde yaşayanlar arasındaysa, bugün de olduğu gibi ayrımlar bulunuyordu. İnsanlar, bir kıtada belli bir alanda (buna "doğal alan" diye-

Eski Dünya'nın tarihöncesinin kronolojik özeti: Hava koşulları kolonundaki buzullar Butzer'i (1971, Tablo 2), izleyerek orta yükseklikteki Avrupa deyimi olarak kullanılmıştır; ~~~ daha sıcak içsel buzulları belirtir. ^^^ Bunların Alt Pleistosenden Orta Pleistosene geçiş zamanı tam olarak belirleyemediğimizi ifade eder. Zaman dizini kademe kademe sıkıştırılmıştır. Aslında, Australopithecus fosilleri 5 milyon yıl önceye ve Ramapithecus fosilleri 10 milyon daha fazla yıl önceye uzanır.

biliriz) yaşamaya uyum sağladılar. O bölgede yaşadıkça, evrim sonucu, fiziksel olarak özel bir tür oluşturdular. Doğal olarak birbirlerine bitişik iki alanda yaşayanlar arasında kesin bir sınır çizmek olası değildir. İnsanların uyum sağladığı çevresel nişler olağanüstü denecek kadar büyüktür. İnsanlar bu değişik nişleri doldurdukça, evrimlerini sürdürdüler. Bu konuda en önemli öğe, insanın uyum sağlama yeteneklerinin giderek kültürel uyuma dönüşmesidir.

Fosil İnsanlara İlişkin Elde Olan Bilgilerin Özeti

Şimdilik, insanın evrimine ilişkin bulgular (yukarıda anlatıldığı gibi) dört aşamaya bölünmüş gibi görünmektedir.

1-5 milyon yıl kadar önceye tarihlenen, değişik fosil Hominid çeşitlemelerinin ve onlardan en azından bazılarının yaptığı düşünülen kaba taş aletlerin bulunduğu *Australopithecus-Homo* türü aşaması bunların ilkidir.

2- Bunu belki yaklaşık bir milyon yıl kadar önce, en az Java, Olduvai ve Pekin fosilleriyle Heidelberg, Ternifine ve Vertesszölles buluntularının evrelerine kadar süren yeni bir ilk insan (*Homo erectus*) aşaması izledi. Bu evre yaklaşık 100.000 yıl öncesine kadar sürdü.

3- Bundan sonra, önce Swanscombe, Steinheim ve Fontechevade gibi geçiş türleri ortaya çıktı. Bunları Neandertal insanları ve daha az aşırı uçlarda bulunan çağdaşları izlediler.

4- 40.000 yıl öncesine ilişkin çağdaş iskeletlerin izlerine Avrupa'da rastlandı. Bugün bu aşamanın tümüyle *Homo sapiens* adı altında birleştirilmesi eğilimi vardır.

Doğal olarak yukarıda belirtilen üçüncü aşama ya da *geçiş* aşaması, ikinci ve dördüncü aşamaların içinde sayılabilir. Böylece *Homo sapiens Neandertalensis*'e gönderme yaparız.

İlk aşamadaki canlıların da "insan" olarak kabul edilmesi eğilimi ağırlık kazanmaktadır. Bu aşamanın ortalarından

başlayarak alet yapan insanların söz konusu olduğu kuşkusuzdur.

Aşamalar geliştikçe sürelerin kısaldığına dikkat etmişsinizdir. İnsanlar, çeşitlemelere ve çevrelerindeki değişikliklere uyum sağlamak için çok daha iyi yöntemler öğreniyorlardı. Gövdelerinin fosil kemikleri bu uyumu yansıtmakla birlikte, yaptıkları aletlerden de değişikliğin hızı anlaşılır. Öykünün bu bölümünü prehistoryacı anlatmalıdır.

Bölüm 4
KÜLTÜRÜN BAŞLANGICI

İnsanların *kültürü* olduğu için, daha alt sınıftan hayvanlar gibi yalnızca et, kan ve kemikten oluşmazlar.

Kültür Nedir?

"Kültür" sayısız anlamı olan bir sözcüktür. Doktorlar belli bir tür bakterinin "kültürünü" yapmaktan söz ederlerken, karıncaların bir "kültürü" olduğu söylenir. Emily Post türü "kültür"de ise, kişinin patatesi bıçakla kesip kesmediği gibi niteliklere bakılarak, bir insanın "kültürlü" olup olmadığından söz edilir.

Antropologlar da bu sözcüğü kullanırlar ve daha derin anlamları üzerinde yoğun tartışmalar yaparlar, ancak hepsi de her insanın bir kültürün parçası olduğu düşüncesinde birleşirler. Her insan topluluğunun belli bir kültürü olduğuna göre bu, insan topluluklarını birbirinden ayırabilmek için kullandığımız yollardan biridir. Bu anlamda *kültür*, bir insan topluluğunun bireylerinin düşünce, inanç ve yaşama biçimleri, yaptıkları aletler ve davranış biçimleri demektir. Profesör Robert Redfield, kültür örgütlenmiş ya da biçimselleşmiş geleneksel düşüncelerin tümüdür, der. "Geleneksel düşünce biçimleri" bir insan topluluğunun uyguladığı kuralların, inançların ve ölçütlerin tümüdür. Bu düşünceler sanatta, bir insan topluluğunun oluşturduğu tüm öğelerde ve davranışlarında ortaya çıkar. Düşünce biçimleri gelenekler ile kuşaktan kuşağa aktarılarak sürüp gider. Gerçekte tümü de değişik insan topluluklarının niteliklerini oluşturan öğelerdir.

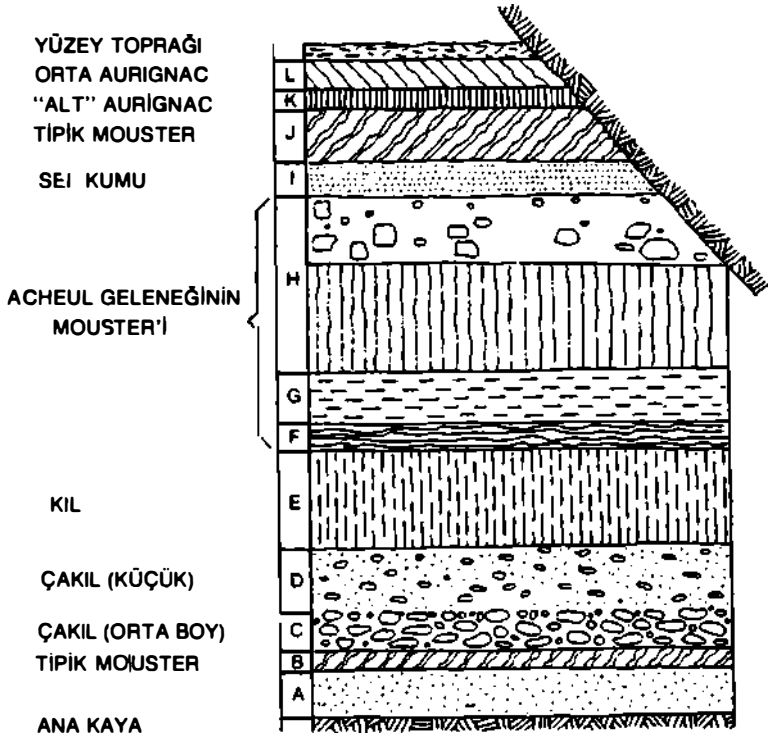
Kültürün Bazı Nitelikleri

Bir toplulukta, kadın ya da erkek tek tek bireylerin ölmelerine karşın, kültür sürer gider. Diğer yanden ise, çeşitli değer ve anlayışlar değiştikçe, kültür de değişir. Kültürün neredeyse o kültüre sahip insanların kafalarında yaşadığı söylenebilir. Oysa insanlar o kültür ile doğmazlar; büyüdükçe içinde yaşadıkları kültürü edinirler. Macaristan'da doğmuş bir günlük bir bebeğin, Wisconsin'de Oshkosh'ta yaşayan bir ailece evlat edinildiğini ve çocuğa aslında Macar olduğunun hiç söylenmediğini varsayalım. Bu çocuğun, Oshkosh'ta yaşayan herhangi bir kimsenin Macar kültürüne ilişkin ne kadar bilgisi varsa, ondan çok bilgisi olmayacaktır.

Eski Mısır kültüründen söz ettiğimde, eski Mısırlıların düşünce, inanç ve bilgilerinin tümünden söz ediyorum. Bu anlamda da onların tahılın büyüme nedenine ilişkin inançları kadar, ekini biçmekte kullandıkları araçlar da söz konusudur. Aynı zamanda onların ölümden sonraki yaşama ilişkin inançlarına da değinmekteyim. Benim kültür olarak düşündüğüm olgu, zaman içinde sürüp gider. Firavun bile olsa, herhangi bir Mısırlı öldüğünde, bu olay o andaki Mısır kültürünü etkilememiştir.

Tarihöncesi Kültürleri

İnsanın tarihinin o uzun döneminin, yani tarihöncesinin, kültürlerini tanımlayan yazılı belgeler yoktur. Yalnızca insanların yaptığı aletleri, yaşadığı yerleri ve ölülerini gömdüğü gömütlükleri bulabiliyoruz. İyi ki bu aletler, yerleşmeler ve gömütlükler, bize insanların yaşam biçimleri ve inançlarına ilişkin bazı bilgiler verir. En eski kültürlere ilişkin bilgiler, çok az buluntu elde ettiğimizden, büyük bir bütünün çok küçük bir parçası olmalıdır. Öykünün geri kalanı hiçbir zaman öğrenilemeyecek biçimde yok olmuştur. Dolayısıyla bulduklarımızla, onların, doğrudan kendilerine ilişkin olarak aktardıkları ve bulamadığımız öğelere ilişkin olarak da,

Alt terastaki barınağın kesiti, Le Moustier.

dolaylı yoldan ilettikleriyle yetinmeliyiz.

Çok kısa bir süre öncesine kadar, en eski tarihöncesi insanlarının yaşadığı yerlere ilişkin çok az bilgimiz vardı. Çin'de Pekin insanının bulunduğu çökmüş mağara gibi bazı önemli olağandışı istisnalar olmasına karşın, arkeologların bildiği mağara ya da açık hava yerleşim alanlarının çok azı son buzul döneminden (Würm) önceki uzun döneme ilişkindir. Yaklaşık son on yıl içinde ortaya çıkan, neyin önemli olduğuna ilişkin yeni düşünceler ve yeni kazı yöntemleri Afrika'da, Avrupa'da ve Asya'daki ilk yerleşim alanlarından ilginç yeni bilgiler elde etmemizi sağladı. Bu buluntu yerlerinin bazı-

ları mağara olduğu gibi, bazıları da değildir. Bu örneklerden ileride söz edeceğiz.

Mağaralara İlişkin Özel Not

Mağaralar çok eski zamanlardan beri çeşitli yerleşim alanlarından biri olarak kullanılagelmiştir. Fransa'nın güneybatısında olduğu gibi bazı yerlerde otellerin, müzelerin, konutların ve ağılların bir bölümü ya da tümü hâlâ mağaraların içine yapılmaktadır. Hiç kuşkusuz kuşaklar boyunca insanların içinde yaşadığı tarihöncesi dönemlerdeki mağaralar, günümüzde olduğundan çok daha önemliydi.

Mağaraların çoğunda, kısmen insanların yerleşmesi sonucunda kalın katmanlar oluşmuştur. İlk insanlar mağaraya yerleşip, kaya olan taban üzerinde yaşamışlardı. İstemedikleri herşeyi yere atmış ve çamurda iz bırakmışlardır. O günlerde insanlar evi temizlemekle pek uğraşmıyorlardı (yine de arkeologların ortaya çıkardığı gibi bazen de temizlik yapıyorlardı). İnsanların kullanmadığı döküntüleri ve hurdalarıyla çamur, çöp ve çeşitli atıklardan oluşan bu kalıntı, sıkışarak bir katmana dönüşüyordu. Oysa mağaralarda bu tür kalın katmanlar oluşmasının tek nedeni yalnızca çöplerin birikmesi değildir. Bu katmanlar çoğunlukla, mağaranın tavan ve duvarlarından zamanla doğanın yıkıcı etkileriyle dökülen kaya kalıntılarıyla (kil, kum, çakıl, büyük kaya parçaları, vb) oluşmuştur. İklimsel süreçler mağarayı oluşturan kayayı zamanla etkileyip aşındırdıkça, kopan parçalar tabana düşüyordu. Bütün bunlar, mağaranın içinde insanlar yaşasa da yaşamasa da gerçekleşiyordu. Bir mağarada insanlar *yaşadığı* zaman onların çöpleri ve başka atıklar birbirine ve doğal atıklara karışıyor ve arkeolojik bir katman oluşuyordu.

Zaman geçtikçe ve kuşaklar birbirini izledikçe, bu katman giderek kalınlaşıyordu. Daha sonra bu mağaraya bir süre için hiç yerleşilmemiş olabilir. Av hayvanları azalmış ve insanlar uzaklara göç etmiş olabileceği gibi, mağarayı sel de

basmış olabilir. Sonraları buraya başka insanlar yerleşirler ve onlar da bir kez daha atıklarını jeolojik kalıntıya katarak, kendi yeni arkeolojik katmanlarını oluşturmaya başlarlar. Bu katmanlaşma süreci aynı mağarada yüz binlerce yıl süregelmiş olabilir. Ne olduğunu görebilirsiniz. 46. sayfadaki çizim bir mağaranın kesitini gösterir. İlk katman en altta, son katman da en üsttedir. Katmanlar alttan üste doğru, en eskiden en yeniye kadar sırayla dizilidir. Sözünü ettiğimiz *katmanlaşma* işte budur.

Katmanlaşmış sıralamalardaki her bir katmandan elde edilen arkeolojik bulgular bazen bir bakıma karışmış bile olsa (bazen doğal güçlerce karıştırılmış ve bazen de buraya yerleşmiş olan insanların etkinlikleri sonucu karışmıştır), çoğunlukla arkeologlar için doğru bir bilgi kaynağıdır. Eğer bütün hayvan kemikleri ve kabuklar, ocaklar, erkeklerin ve kadınların kemikleri ve onların yaptığı aletlerin tümü tek bir katmanda bulunursa, bunlar bir topluluğu oluşturur. Bunlardan birbirleriyle bağlantılı olanları ve hangilerinin en ilk ya da en son ortaya çıktığını anlayabiliriz. Açık hava yerleşim alanlarındaysa, bu tür gelişim ve değişim izleri taşıyan birbiri ardınca sıralanmış katmanlar hiçbir zaman yoktur.

Tarihöncesi insanları çoğunlukla yalnızca mağaraların ağızlarına yakın yerlerde yaşıyorlardı. İçeride bulunan karanlık oyuklarda yaşamayı sevmiyor, onları korumaya yetecek gibi bir çıkıntı varsa, o zaman bu çıkıntılı yamaçların altındaki kaya barınaklarında yaşamayı yeğliyorlardı. Kuşkusuz, hava koşulları elverdiğinde, açık havada da yaşıyorlardı. Ben burada bildiğimiz "mağara" sözcüğünü kullanmayı sürdüreceğim, oysa insanların gerçekte yaşadığı yerlerden söz ederken kaya barınakları demek istediğimi unutmayın.

Eski Dönemlerden Kalma Çok Az Buluntu Olmasının Nedenleri

Eskiye göre ilk yerleşmelere ilişkin daha çok bilgimiz olmasına karşın, arkeologların incelediği ilk taş aletlerin çoğu, tarihöncesi insanlarının bıraktıkları gibi bulunmamıştır. Tarihöncesi insanları, herhangi bir nedenden dolayı bir yeri terk edip başka bir yere göç ettiklerinde, doğanın güçleri bu yerleşim yerlerinin yüzeyinde bırakılanların düzenini değiştirmiştir. Bu doğal olaylar, özellikle buzul dönemlerini ve Pleistosen'de iklim ile ilgili başka yoğun olayları yaşayan Avrupa'da ve kuzeydeki yörelerde oldukça şiddetliydi. Bazı yerleşme yerleri tümüyle buzlarla kaplanmak gibi korkunç bir sonla da karşılaşmıştı. Bu büyük buzul kitlesinin önü, tıpkı dev bir buldozer gibi, her önüne çıkanı ezip parçalayarak ve harman gibi savurarak heryeri kaplamıştı. Böyle yerinden oynatılan ya da ezilen ya da buzula yakalanıp içine katılanlar arasında, yerleşme yerinin asıl özgün tabanında bırakılmış çeşitli aletlerin yanı sıra, çadır ya da barınak temelleri, çadır ağırlıkları, gömütler, ateş izleri ve başka herşey bulunuyordu. Sonunda buzul eriyip, bütün bu sürüklediklerini ardında bıraktığında, bu sonucu biz *ikincil birikinti* olarak niteleriz. Buradaki buluntular yerlerinden oynatılmıştır ve ikincil bir ortam içindedir. Bu konuya sık sık değineceğiz.

Yerleşim yerlerinin çoğunu (belki de buzullar ile kaplananlardan daha çok) olumsuz etkileyen ve bu kadar olağanüstü görünmese de aynı oranda yıkıcı olan bir başka etken, yamaçlardaki buzu yeni çözülmüş pis toprağın bayır aşağı çok yavaş ilerlemesidir. *Toprak akması* adı verilen toprağın böyle kendi kendine yavaşça devinimi, buzuldan yüzlerce kilometre uzakta olan sert iklimli bölgelerde yer alabiliyordu. Eğer eski bir arkeolojik yerleşim yeri toprağın akışından etkilenen bir eğimde (hafif bile olsa) yer almışsa, tüm aletler, kemikler, ateş kalıntıları ve başka kalıntılar birbirine karışacak ve az çok bağdaşık bir karmaşa içinde eğimin dibine sü-

rüklenecektir. Tüm bunlar sonunda bir akarsu aracılığıyla bir vadinin dibine taşınmış olabilirler. İlk yerleşim yerlerinden çoğu, bu ikincil yer değiştirme süreciyle yıkılmış olmalıdırlar.

İklimleri daha yumuşak olan bölgelerde bile, doğal güçlerin ilk insanların yerleşim alanlarını yıkabileceği başka yollar da vardı. Bir nehrin yatağının çok az değişmesi bile nehrin kıyısının, üstünde ya da altındaki tüm yerleşim alanlarıyla birlikte, çökmesine ve bazı bölümlerinin sürüklenmesine yol açabilirdi. Deniz kıyısındaki toprak aşınması da aynısını yapabilirdi. Deniz ya da göllerin su düzeyleri yükseldiğinde, bu sular yerleşim alanlarını önce dalga hareketiyle yıkıntıya uğratabileceği gibi, buraları sel de basabilirdi. Rüzgarın oluşturduğu aşınma da bir başka yıkıcı etken sayılabilir. İlk insanların çoğunlukla yaşadıkları, fazla derin olmayan mağaralar ya da kaya barınakları bile doğal olayların etkisindeydi; jeologlar kaya barınaklarının birçoğunda aşınma olaylarının izlerini ve bu olaylar sırasında, içlerinde çoğunlukla suyun hareketiyle barınaktan dışarı taşınmış ve dağılmış insan yapımı kalıntı ve aletlerin olduğu mağara çökeltileri buldular.

Buraya kadar, arkeolojik alanların düzenlerinin doğal güçlerce bozulduğundan söz ettik. Oysa böyle düzeni bozulan tüm taş aletler, kemikler ve diğer cisimler bir daha bulunmamak üzere yok olmamıştır. Doğal olarak bazıları tanınmayacak kadar küçük parçalara bölünmüş, bir nehir ya da buzul döneminin buzul katmanlarınca denize taşınmış ve buzul eridiğinde de dibe çökmüştür. Yine de bu ilk aletlerin ve kemiklerin birçoğu, özellikle karmaşayı yaratan bir nehir ya da toprak kayması ya da bu ikisinin bileşimiyse, çok uzağa sürüklenmemiştir. Arkeologlar yoğun buluntuları daha çok nehirlerin çakıllarına iyice karışmış durumda (olasılıkla bu aletlerin nehir tarafından başlangıçta sürüklendiği yerin birkaç yüz metre ya da kilometre uzağında) ya da yamaçların

dibinde, artık durulmuş toprak akışının çökeltisi içinde, bulmuşlardır. İkincil bağlamda olmakla birlikte, bu buluntu yerleri de arkeolojik konumlar sayılırlar. Bu buluntular, yamacın üstündeki ya da yukarı nehir yatağındaki bir ya da birden çok yerleşim alanının, gerçekte birincil bağlamlı olan yerinden oynatılmış ya da karıştırılmış kalıntılarıdır.

İkincil bağlam içindeki buluntu ya da birikintilerden zengin bir taş alet topluluğu çıkarılabilir ise de, bunlar kültürel yorumlamalar yönünden bir arkeolog için pek doyurucu değildir. Özgün birincil bağlam içindeki her buluntunun ve özellikle küçük buluntuların, ikincil bağlam içinde bulunması beklenemez. Bunun yanı sıra, taş aletler taşınma sırasında bazen o kadar aşınırlar ki, ne olduklarını saptamak bile olanaksızlaşır. Ayrıca, hangi buluntuların birlikte olduğunu saptamak bile olanaksızdır (değişik çağlara ve kültürlere ilişkin değişik alanlarda bulunan aletler aynı akarsuyun yatağının çakılları arasına karışmış olabilir). Böylece aletlerin yapıldığı ve kullanıldığı görece sırayı ya da aletlerin belli bir yerleşim alanındaki kulübeler, ocaklar ve diğer yapılar ile mekansal ilişkilerini bilemeyiz.

Yaklaşık son on yıl içinde, arkeologlar giderek daha çok sayıda birincil bağlam içindeki alanları bulup kazı yapmaya başladılar. Bunlar yerleşim alanlarıyla, ilk insanların, av hayvanlarını öldürüp parçalamak için kullandıkları daha küçük yerler gibi, özel amaçla kullanılan alanlardaki karışmamış yerleşim tabanlarıdır. Bu gibi yerlerden, en eski çağlardaki yaşama ilişin çok daha fazla bilgi elde edilmektedir. Buralar, arkeologların çoğunlukla ikincil bağlam içindeki alanlarda bulduğu taş alet toplulukları üzerinde çalıştıklarında ortaya çıkan kuşkulardan bazılarını gidermekte ve bazı karışıklıkları açıklığa kavuşturmaktadır.

Arkeolojik Belgelerin Başlangıcı

Belli bir oranda aletlerin *kullanılması* neredeyse yalnızca primatlara özgü bir kalıtımın parçasıdır ve eğer, daha geniş bir tanımlama yapılmak istenirse, alet yapımı için de aynısı geçerlidir. Bizim, insan olmayan çağdaş en yakın soydaşımız şempanzedir. Dr. Jane van Lawick-Goodall'ın yabanıl şempanzeler üzerinde yaptığı araştırmalar, onların başka hayvanların gözlerini korkutmak ya da onları kaçırmak için zaman zaman taş ve sopa attıklarını ortaya koydu. Ara sıra değnekleri sopa olarak kullandıkları da olur. Şempanzeler bazen basit doğal cisimlerin biçimlerini belli bir işte kendilerine yardımcı olmak üzere değiştirirler. Bir alet yapımı ve kullanımı olarak tanımlanabilecek bu tür etkinlik için verilebilecek en iyi örnek, biçimi değiştirilmiş dal ya da otlar ile beyaz karınca (termit) "avlamaktır". Pleistosen'in başlangıcından çok önceleri, insanlar ile çağdaş gerçek maymunların artık soyu tükenmiş ortak ataları da büyük bir olasılıkla basit aletler yapıyorlardı. Çağdaş ve insan olmayan primatlarda bugün *olmayan* etkinlik, *düzenli ve örüntülü taş alet yapımıdır*. Elimizdeki yetersiz kanıtlar, primatlarca taş alet yapımının yaklaşık 3 milyon yıl öncesi kadar geç bir tarihte yalnızca insan ailesi içinde başladığını göstermektedir. İlk kültürler için çok önemli olan taş aletlerin ortaya çıkışıyla, *arkeolojinin belgelenmesi* başlamıştır.

Tekbiçimciliğe (Standartizasyon) Giden Yol

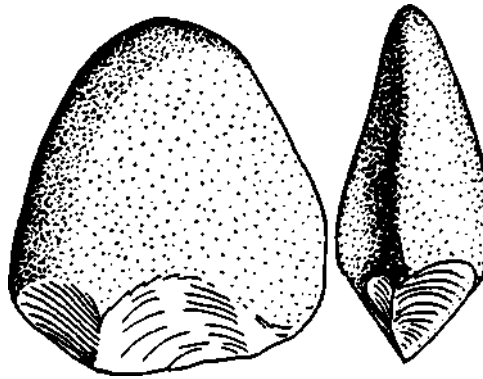
Bildiklerimizden ya da kolaylıkla varsayabildiklerimizden çıkardığımız sonuca göre, tarihöncesinde taş alet yapımında olasılıkla üç önemli aşama vardır. Bunların ilki, elde olanın yalnızca *kullanılmasıdır*. Daha önce de değindiğimiz gibi, bu adımı belki çok eskiden insan ve gerçek maymunların ortak ataları atmışlardı. Ancak buna ilişkin bir kanıt neredeyse hiç yoktur. Kenya'daki Fort Ternan'da *Kenyapithecus* kemikleriyle birlikte bulunan darbeler ile kırılmış bir çakıl taşı, böyle

bir kullanımın sonucu olabilirse de, bu kesin değildir. *Ramapithecus* türü bir fosil olan *Kenyapithecus*, 14 milyon yıl önce doğu Afrika'da yaşamış bir primattır ve birçokları tarafından insan ailesinin ilk türlerinden biri sayılır.

İlk taş aletlerin, İngiltere'de ve Fransa'da ilk buzul döneminden kalan çakıltaşları arasında bulunan garip çakmaktaşı ve başka taş parçaları olduğu düşünülüyordu. Şimdi ise, bu garip taş parçalarının gerçekte tarihöncesi insanlarının elinden çıkmadıkları kabul edilmektedir. Bu taşlara *eolit* ya da "şafak taşı" adı verilmiştir. Müzelerin çoğunda bu taşları görebilirsiniz; ancak bunların yalnızca çok azının gerçekten insan elinden çıktığından ya da insanlarca kullanıldığından oldukça emin olabilirsiniz. Bu taşlar yanlış yerde ve yanlış zamanda ortaya çıktıkları gibi, şimdi çok iyi tanıdığımız ilk gerçek taş aletlere pek de benzemezler.

İkinci aşama olan *biçimlendirme*, gerektiğinde rastgele bir alet yapmaktır. Bu aşamaya ilişkin de çok az arkeolojik kanıt elde edilmiştir. Olasılıkla çok uzun sürmeyen bu aşama, en azından ilk kullanım aşamasıyla kısmen çağdaş olarak ortaya çıkmıştı. Belki 3 milyon ile 2 milyon yıl öncelerine ilişkin bildiğimiz ilk taş aletlerin bazıları bu dönemden kalmadır. Oysa bu en eski yerleşim yerlerinde bulunan (örneğin güney Etiyopya'da Omo Havazası'nda) aletlerin sayısı çok azdır. Üstelik bilinen yerler de sayılıdır. Bu zaman kapsamında alet yapımına ilişkin daha çok bilgi edindiğimizde, belki üçüncü aşamanın da bu dönemde yer almakta olduğunu anlayacağız.

Üçüncü aşama *tekbiçimcilik* dönemidir. Bu dönemde insanlar belli yerleşik geleneklere uygun aletler yapmaya başladılar. Belki de daha önce gerçekleşmiş olmasına karşın, böyle bir tekbiçimcilik aşamasının 2 milyon yıl önceleri gerçekleştirildiği kesindir. Şimdiye kadar en iyi kanıtları Tanzanya'da, Olduvai Boğazı'nda, Louis Leakey'nin sayısız arkeolojik yörelerinden elde ettiysek bile, başka bölgelerdeki yerler de aynı

Güney Afrika'dan iki yüzeyli çakıltaşı satır.

öyküyü anlatır. Bu dönemde, ilk alet yapımcılarının tekbiçimciliğe gidişi, arkeologların (Olduvai'deki buluntu yerlerinin adından esinlenilerek) Olduvai alet yapımı geleneğini ayırt edebilmelerini sağladı. Arkeologların kullandıkları bazı terimleri açıkladıktan sonra, bu konuya yine döneceğiz.

Kullanılan Arkeoloji Terimlerinden Bazıları

Arkeologların "*buluntu topluluğu*"ndan neyi kastettikleri daha önce açıklanmıştı (s. 9). Topluluk, bütün buluntuları kapsayan bir kavramdır. Uygulamadaysa, arkeologlar bazen buluntu topluluğunun tümünden çok daha azıyla yetinmek zorunda kalırlar. Belli bir buluntu yerinin yalnızca çok küçük bir bölümü kazılıp buluntulardan yalnızca, yanıltıcı da olabilecek, bir örnek çıkarılabileceği gibi, bu buluntu yeri yıllar önce kazılmış ise, bulunanların birçoğu nitelenemediğinden ya da o günlerde önemsiz olduğu düşünüldüğünden, bir kenara atılmış olabilir. Arkeologlar çoğu kez, belli bir sorunun incelenebilmesi için, buluntu topluluğunun yalnızca bir bölümüne ilgi duymuşlardır. Çoğunlukla bu, çok eskiye tarih-

lenen buluntu yerlerinde taş aletlerin tümü, daha yeniye tarihlenenlerdeyse çanak çömlek demektir. Buluntu topluluğu içinden böyle bir seçim yapıldığında, özel bir terim kullanılır. Bir katmanda bir arada bulunan ve aynı malzemeden yapılmış değişik aletlerin tümüne *endüstri* demek doğru olur. Aletler, insanların bıraktığı gibi bulunmalıdır. Buzulların taşıdığı taşlar arasında (rüzgârın oluşturduğu çöl yüzeylerinde, nehir yataklarında ya da herhangi bir jeolojik çökeltide) bulunan aletler bu anlamda "birlikte" değildir. Bunların arkeolojik ya da birincil bağlam içinde değil de, ikincil ya da jeolojik bağlam içinde olduğunu söyleyebiliriz. *Arkeolojik bağlam*, buluntuların, insanların onları bıraktığı gibi bulunmasıdır. Hangi aletlerin aynı endüstriye ilişkin olduğunu, elimizde ancak arkeolojik bağlam olduğunda anlayabiliriz. İyi korunmuş mağaralar ve açık hava yerleşmelerinin çökeltilerinde bu tür bir bağlam görülebilir. Eski dönemlere ilişkin buluntu alanlarının birçoğunda bulunan aletler yalnızca taş alet endüstrisinin kapsamı içindedir. Bu anlamda da endüstriler (burada kullanıldığı anlamda), tarihöncesi insanının özgün alet çantasının tümünü kapsamayan kalıntılarını oluşturur.

Alet yapımında tekbiçimciliğin, insanların ancak bazı yerleşik geleneklere göre alet yapmaya başlamalarıyla oluştuğundan söz edilmişti. Burada *gelenek* ile, belli bir iş için belli bir tür alet yapma alışkanlığı kastediliyor. Arkeologlar tarihöncesi dönemlerin başlarında alet yapımı için bu tür yerleşmiş birkaç gelenek ya da birbirleriyle bağıntılı edinilmiş alışkanlık saptamışlardır. Bunlardan en eskisi *Olduvai* geleneğidir; zamanla *Acheul* adı verilen gelenek ortaya çıkmıştır. Değişik alet yapma geleneklerinin anlamlarına ve bunların ne olup ne olmadığına ileride değinilecektir.

Burada incelenecek olan taş alet endüstrileri, çoğunlukla hem çekirdek aletleri hem de yonga aletleri kapsar. Herhangi bir yonga alet üreten doğal ve işlenmemiş büyük bir taş

parçasının alete dönüşümü, darbeyle ya da başka bir yolla, o özgün taştan küçük parçaların koparılmasıyla sağlanır. Bu yolla çıkarılan küçük parçalara çoğunlukla *yonga*, büyük parçaya da *yumru* denir. Eğer amaçlanan alet ya da bu üretim sürecinin sonunda elde edilen ürün, yongalar darbeyle uygun biçimde çıkarıldıktan sonra elde kalan yumruysa, sonuçta ortaya çıkan alete arkeologlar *çekirdek alet* adını verirler. Bunun aksine, eğer bitmiş alet yongaysa, bu açıkça bir *yonga alettir*. Herhangi bir çekirdek aletin yapımı sırasında doğal olarak birkaç ya da çok sayıda yonga çıkar. Düştükleri yerde bırakılan ve hiç kullanılmayan yongalara *artık yongalar* denir. Olasılıkla bu yongaların en azından bazıları yonga alete dönüştürülmüş olmalıdır. Yalnızca yonga çıkarmak için (yonga alet yapmak amacıyla) kullanılan ve sonra da atılan yumruya, çekirdek alet değil de, *öz* denir. Bu gibi özel özler, tarihöncesi çağların arkeolojik belgelerinin ilk dönemleri için fazla bir önem taşımaz.

Bir yonga, yumrudan koparıldıktan sonra bir yonga alete nasıl dönüştü? Bunun en basit yolu, bu yonganın hiç değiştirilmeden bir alet, örneğin bir bıçak, olarak *kullanılmasıdır*. Böyle bir kullanım, aslında keskin olan kenarı kırarak, körleştirerek ya da aynı kenarda çentikler açarak yonganın aşınmasına ya da değişime uğramasına neden olur. Eğer bir arkeolog kullanım sonucu oluşan bu aşınmaları farkederse, bu alete *kullanılmış* yonga diyecektir. Bu tür bir parçanın alet olduğu kesindir; ancak arkeologlar yonga aletlerden söz ederken daha başka bir öğeyi de kastederler. Bununla, yumrudan koparılıp ilk kullanıldığı ana kadar, aleti yapanın bilinçli olarak niteliklerini değiştirdiği yonga amaçlanır. Yonganın biçiminde yapılan değişiklik (bu tüm kaba çevresinin işlenmesi olabileceği gibi yalnızca bir kenarının düzeltilmesi gibi sınırlı da olabilir) yine büyük bir parçadan (yonga) daha küçük parçaların (çapak, kıymık, vb) koparılmasıyla gerçekleştirilmiştir.

Arkeologlar bu değiştirme ya da biçimlendirme işlemine *düzeltim* derler. Böyle bir düzeltme işleminin (izleri yonga üzerinde görülür) sonucuna da *düzelti* adı verilir. Çok mantıklı olmasa bile, aynı terimler çekirdek aletler için de kullanılır. Çaytaşı bir kıyıcının ya da bir iki yüzeylinin (ileride açıklanacak olan aletler) keskin kenarı, bu tür düzeltilerin konumuyla saptanır. Bir arkeolog bir taş aletten söz ederken, başka bir şey demek istediği belirtilmiyorsa, düzeltiden geçirilmiş bir alete değiniyor demektir.

Olduvai Aletleri

Bilinen en eski taş aletler, Olduvai alet yapımı geleneğini oluşturur. Olduvai taş endüstrileri birkaç değişik türde çekirdek alet ile birlikte bazı basit yonga aletleri içerir. Çekirdek aletlerin çoğu suların aşındırıp yuvarlattığı çakıl taşlarından yapılmıştır ve bunlara *çaytaşı aletler* adı verilir. Diğerleriyse parçalanmış, iri ve sivrimsi taş parçalarından yapılmıştır. Olduvai çekirdek aletlerin çakıl taşından yapılmış olup olmaması, daha çok o buluntu yerinin yakın çevresinde bulunan alet yapımına uygun taş türüne bağlıydı. Sıkça rastlanan bir çekirdek alete *kıyıcı* (olasılıkla çok daha yaygın bir kullanım alanı vardı) denir. Resimde görülen alet çakıl taşından yapılmıştır ve kesici kenarı oluşturan düzeltilere her iki yüzeyde, ya da *yüzde*, yani hem alt ve hem de üstte rastlandığından, bu alete *iki yüzeyli çaytaşı kıyıcı* adı verilir. Bu tür aletlere Mary Leakey ile daha başka arkeologların araştırdıkları doğu ve güney Afrika'nın Olduvai endüstrilerinde sıkça rastlanır. En eski Olduvai taş endüstrilerinde yongalar çoğunlukla yumrudan koptukları gibi kullanılmış ise de, bazıları, özellikle çeşitli türdeki kazıyıcılar gibi, gerçek bir alete dönüştürülmek üzere düzeltiden geçirilmişti. Olduvai endüstrilerinde alet yapımı sırasında kullanılan çekiç taşları ve örslerin yanı sıra doğallıkla artık bol miktarda yonga da vardır. Gelenekselleşmiş ya da örüntülü biçimlerde kırılmış olarak bulunan hayvan kemiklerinin parçaları kaba kemik alet-

ler olabilir; oysa arkeologlar bu buluntuların gerçek bir kemik endüstrisinin birer öğesi mi yoksa alet yapımıyla bağlantılı olmayan başka süreçlerin rastlantısal sonuçları mı olduğu konusunda şimdilik kararsızdırlar.

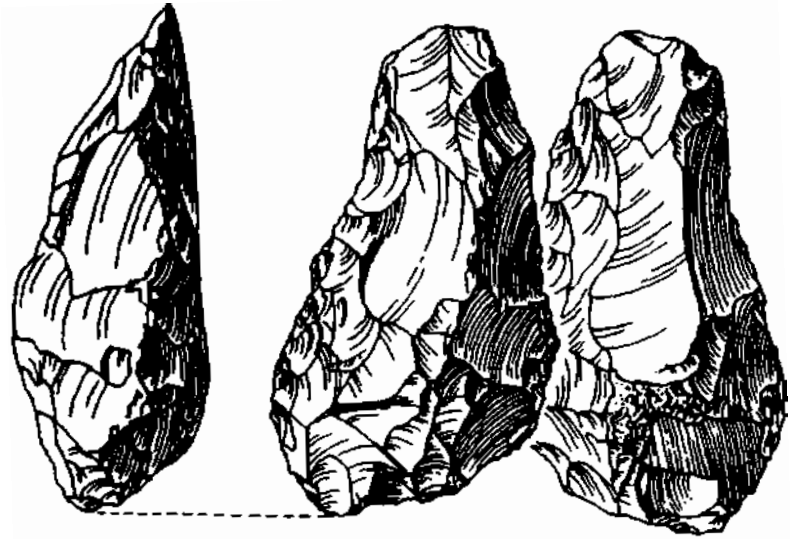
Şimdiye kadar bilinen ve kesin olarak en eskiye tarihlenen Olduvai buluntu yerleri çoğunlukla daha önce sözü edilen Australopithecus fosilleriyle birlikte Afrikada'dır ve ilk Dip Pleistosen dönemine tarihlenir. 2 ile 3 milyon yıl öncesine tarihlenen başka buluntu yerleri Olduvai Boğazı'nı, güney Etiyopya'daki Omo Nehri'nin aşağı vadisini, Kenya'daki Rudolf Gölü'nün hemen doğusundaki bölgeyi kapsamakla birlikte, bulunan arkeolojik ayrıntılar şimdilik yeterli değildir. Fas'taki en eski Olduvai buluntu yerleri de belki bu kadar eskiye ilişkindir.

Olduvai türü belgelerin elde edildiği buluntu yerlerine ve endüstrilerine ilişkin en güvenilir bilgileri, şimdilik, Leakey'lerin Tanzanya'da Olduvai Boğazı'nda yaptıkları kazılardan elde ediyoruz. Burada bulunan en eski buluntu yerleri 2 milyon yıldan biraz daha öncelerine tarihlenir. Çok sayıdaki yerleşim yerinin, özellikle ilginç olanlarından biri, arkeologların FLK I diye adlandırdığı, I. jeolojik yatağın ortalarındaki, açık hava yerleşmesidir. Burada ilk olarak yaşamış insanların yerleşme tabanı, dağılımı düzenli olmayan sayısız taş ve kemik parçalarıyla kaplıydı. Burada hem iri hem narin yapılı Australopithecus'un kalıntılarının bulunmasına karşın, bunlardan hangisinin alet yaptığı şimdilik bilinmemektedir. Yoğunluğun çok olduğu merkezi bir alandaki (6,5m x 4,5m) aletler küçük ve keskindir (çoğunluğu kullanılmış yongalar) ve kemikler küçük kıymıklar halinde parçalanmıştır. Mary Leakey, etlerin burada keskin yonga bıçaklarla küçük parçalara bölündüğünü ve hayvan kemiklerinin de, içindeki iliğin yenebilmesi için, parçalandığını düşünmektedir. Yerleşme tabanının çevresinde ve merkezi yoğunlaşma alanının dışında bulunan aletler ise daha büyük, ağır iş araçlarıdır (bunların ara-

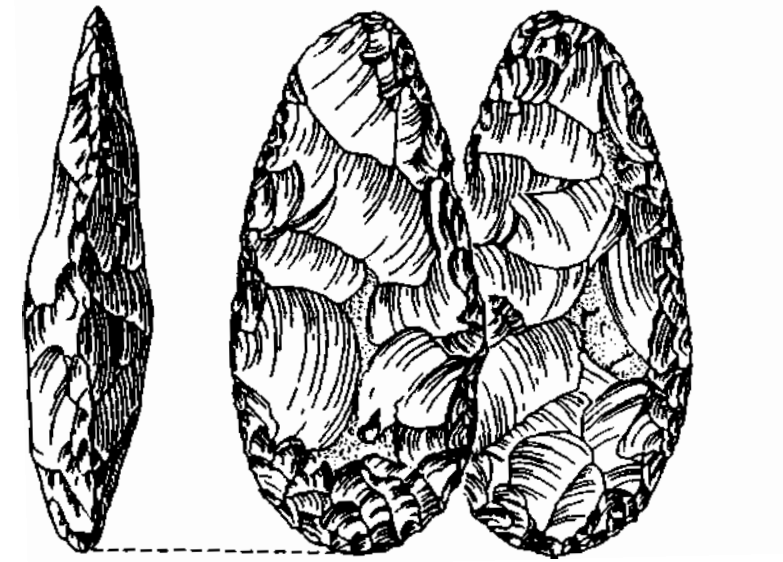
sında kıyıcılar ve başka çekirdek aletler de vardır). Merkezi alandakiler kadar küçük parçalara bölünmemiş olan bu alandaki hayvan kemikleri, çoğunlukla içlerinde çok az ilik bulunan ya da hiç bulunmayan kaburga ya da çene kemikleridir. Belki hayvanlar önce burada parçalanmış ve içlerinde ilik bulunmayan bu daha az ilginç kemikler, ya besinlerin tüketildiği merkezi alana hiç taşınmamış ya da yerleşme alanının sınırları dışında bulunan bu bölgeye fırlatılıp atılmıştır.

FLK I diye adlandırılan Olduvai buluntu yeri arkeologlara birincil bağlamlı bir yerleşim tabanının büyük önem taşıyan çok eski bir örneğini sunar. Şimdi burada elimizdekileri çözümleyelim. Burada hem taş aletler hem de hayvan kemikleri varsa da, her ikisi de değişik türdendir. Bir grup kemik ve aletin yerleşme tabanının bir bölgesinde (merkezde) başka bir grup kemik ve aletin ise tabanın başka bir bölgesinde (çevresinde) bulunması daha da önemlidir. Burada, buluntuların kendi aralarındaki ve hemen yakın çevreleriyle olan ilişkilerinin taşıdığı derin anlamı görmeye başlıyoruz. Tüm bunlar anlatıldığında çok basit ve açıkmış gibi görünüyor. Aynı zamanda da, arkeologların böyle bir görünümün algılanmasına karşı belli bir yaklaşım edinebilmeleri için, önce bu tür olası bilgileri içeren buluntu yerlerinde kazı yapacak kadar şansları olmalıdır. İkinci olarak da, ***bütün*** bu bilgileri dikkatlice ortaya çıkarıp, özümseyip, belgelemeleri gerekir.

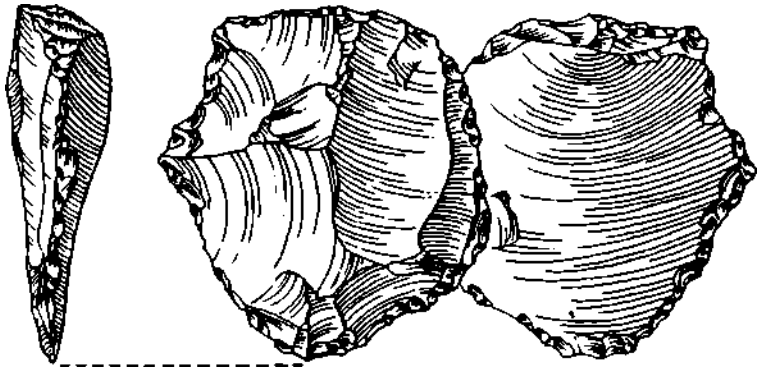
Olduvai Boğazı'yla aynı döneme tarihlenen Dip Pleistosen Olduvai buluntu yerleri kuzey Afrika'da, Fas'ta ve Cezayir'de de ortaya çıkarılmıştır. Güney Afrika'da ise ünlü buluntu yerleri olan Sterkfontein'da ve Swartkrans'ta (bunlardan en azından birincisi ve belki her ikisi de Olduvai Boğazı'ndan daha önceki dönemlere ilişkin olabilir) Australopithecus'un iskelet kalıntılarıyla birlikte, Olduvai endüstrisinden aletler bulunmuştur. Dip Pleistosen'in sonuna doğru Olduvai türü aletler Afrika'nın dışında da yapılmaya başlandı. Avrupa'daki ve Yakındoğu'daki birçok buluntu yeriyle, gü-

Abbevil El Baltası

Acheul oval el baltası

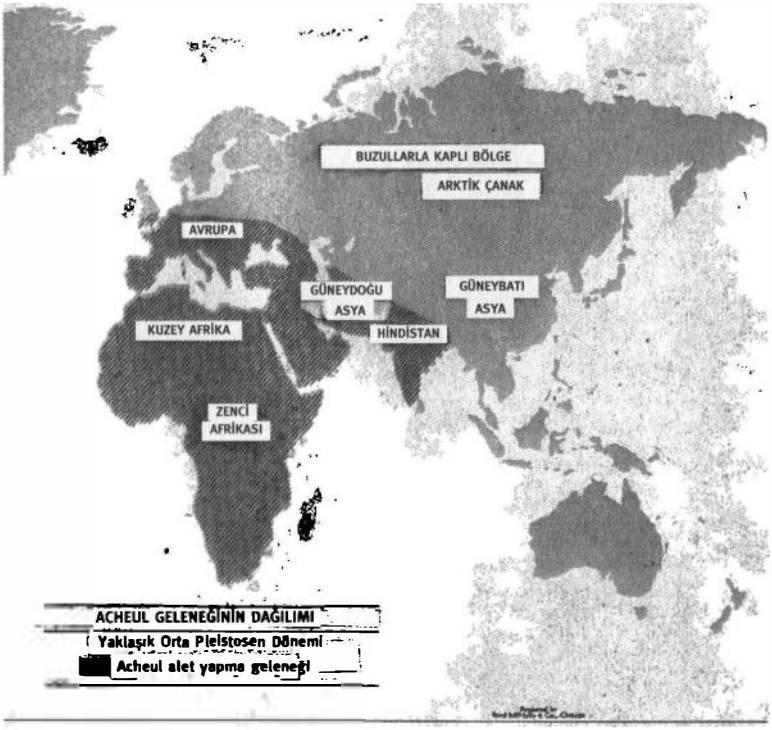

Levallois yonga

ney Fransa'daki önemli bir mağaranın aynı döneme ilişkin olduğu anlaşıldı (Olduvai'deki FLK I buluntu yeriyle çağdaş ya da ondan biraz daha geç). Akdeniz kıyısında Nice yakınlarındaki Vallonnet Mağarası'ndaki çaytaşı kıyıcıları ve kullanılmış yongaları içeren küçük bir Olduvai alet topluluğuyla, değişik hayvanların kırık kemikleri ele geçirildi. Australopithecus'un iskelet kalıntılarına şimdilik ne burada ne de Avrupa'daki başka buluntu yerlerinde rastlanmadı. Olasılıkla Uzakdoğu'da ve güneydoğu Asya'da Dip Pleistosen döneminden kalma arkeolojik buluntu yerleri varsa da, tarihlemeler kesin olmadığından, dünyanın bu bölgelerine ileride değineceğiz.

Acheul Aletleri

Afrika'daki değişik buluntu yerlerinde, Olduvai endüstrilerini içeren arkeolojik katmanların üzerinde, *Acheul* alet-yapımı geleneğine ilişkin aletlerin bulunduğu katmanlar yeralır. İlk Acheul taş endüstrileri, en geç Olduvai endüstrilerinde görülen bazı alet biçimlerini içerir. Arkeologların bu sürecin ayrıntıları konusunda şimdilik emin olmamalarına karşın, genel anlamda Acheul'ün ortaya çıkışının, insanın alet yap-

ma beceri ve alışkanlıklarının gelişen karmaşıklığının öyküsünün bir bölümünü oluşturduğu açıktır.

Olduvai'de olduğu gibi, Acheul'de de çekirdek aletlerin ve yonga aletlerin yapım ve kullanımını görüyoruz. Acheul'e ilişkin ikincil bağlamdaki buluntulardan sağlanan seçkilere dayanan bazı daha eski düşünceler, çekirdek aletlerin önemini vurgulamaktaydı. Oysa, artık biz yonga aletlerin de önemli olduğunu ve daha sonraki Acheul endüstrilerinin birçoğunda bunların sayıca çekirdek aletlerden daha çok olduğunu biliyoruz.

Acheul'ün en özgün çekirdek aleti, çoğunlukla *el baltası*[3] adı verilen, iki yüzeyi düzeltilmiş, sivri uçlu büyük bir alettir. El

baltaları değişik biçimlerdedir. Sivri uçları bazen oldukça keskin, bazen de değildir. İlk Acheul el baltaları (Avrupa'da Abbevil diye adlandırılır), resimde görüldüğü gibi, çoğunlukla kaba ve armut biçimli aletlerdir. Önden görünüşü (ya da yüzü) küt uçlu bir armut gibidir; arkadan görünüşüyse (çift yüzeyli olduğuna göre, öteki yüzü) hemen hemen aynıdır. Yandan bakıldığında, ön ve arka yüzlerinin aynı olduğu ve ucunun düzeltiyle inceltildiği görülür. Her iki yüzeyinin de düzeltilmesinin amacı, çepeçeçevre iyi bir kesici kenarın elde edilebilmesiydi. Daha geç dönemlerde üretilen Acheul el baltaları daha yassı oldukları gibi, kesici kenarları da daha düz ve düzgündü. Böylece önden görünüşlerinin dış çizgileri ovalleşti, yumurta biçimini aldı ya da oldukça sivrildi. Resimdeki oval biçimli el baltasında bulunan iri yongalama izleri yayvan olduğu gibi, fazla derin de değildir. Bunun, yongaların tahta bir sopayla vurularak çıkarılmasının sonucu olduğu sanılmaktadır. Daha eski Acheul el baltalarındaki derin yonga izleri, aletin taş bir örse vurulması sonucu oluşmuştur.

Bu taş baltaların nasıl kullanıldığına ilişkin çok az fikrimiz vardır. Belki "el baltası" adı yanlış bir kanı uyandırmaktadır, çünkü bizim için balta hiç de sivri bir alet değildir. Bütün bu en eski aletler kıymak, kazımak, kesmek, vurmak, toplamak ve kanırtmak gibi çeşitli işlerde kullanılıyordu. El baltaları sivri olduğuna göre işlevleri büyük bir olasılıkla vurmak, toplamak ve kanırtmaktı. Bunun yanı sıra, kaba kesici kenarları olduğundan, parçalama, kazıma ve kesme işlerinde de kullanılmış olmalıdırlar.

Acheul taş endüstrisinin, özellikle Afrika ve güney Avrupa'daki buluntu yerlerinden çıkarılan başka bir özgün aleti de *yarıcıdır* (satır). Bunlar ya iki yüzeyli çekirdek bir alet ya da büyük bir yongadan yapılmış aletlerdir. Ucunun sivri değil de köşeli olmasının *dışında*, biçimi çoğunlukla el baltasıyla aynıdır. Yarıcının düz keskin ucu çağdaş çelik kesere ben-

zer. İlk Acheul taş endüstrileri, çoğunlukla Olduvai'ninkilere benzeyen kıyıcıları (bunlar çakıl taşından yapılabilirdi) ve başka basit çekirdek aletleri içerir fakat bu aletler giderek önemlerini yitirdi.

Acheul alet yapma geleneğinde yonga aletlerin yapımı büyük bir önem taşır. İlk başlarda, değişik boyut ve biçimlerdeki yongalar Olduvai geleneğindeki yöntemler ile çekirdeklerden koparılıyordu. Daha sonraları (Avrupa'da orta Acheul denilen evrede) alet yapımcıları yongaları, elde edilecek yonganın boyut, biçim ve kalınlığının *önceden saptanabileceği*, dikkatle hazırlanmış özlerden çıkarmaya başladılar. Yonga çıkarmak üzere önceden hazırlanmış bir çekirdeğin (ya da özün) kullanıldığı bu teknik, Acheul alet yapma geleneğinin daha sonraki dönemlerinde yaygınlaştı. Hazırlanmış özlerin kullanıldığı teknik, Avrupa'da çoğunlukla *Levallois* tekniği diye bilinir. Levallois çekirdeğine *kaplumbağa biçimli çekirdek* denir, çünkü bu öz yonga çıkarılmadan önce öyle bir biçimde yontulmuştur ki, genel görünümü tıpkı kaplumbağa kabuğuna benzer. Kaplumbağa kabuğu biçimindeki çekirdekten çıkarılan Levallois yongası çoğunlukla sivri, kesici kenarları olan, büyük ve ince bir yongadır. Hazırlık olarak çıkarılan geniş yongalar üst yüzeyindedir. Resimdeki kullanılmış Levallois yongasında bunları görebilirsiniz. Olasılıkla bu Levallois yongası (öteki yongalarda da olduğu gibi), şu ya da bu örneği bulunan bir yonga alete dönüştürülmek üzere daha fazla değiştirilmeden ya da düzeltiden geçirilmeden kullanılmıştı.

Acheul taş endüstrilerinde en çok bulunan yonga aletler, çeşitli türde kazıyıcılar, yonga bıçaklar ve çentikli ya da testere dişli yongalardır. Bu aletler, daha sonra sözünü edeceğimiz Moustier taş endüstrilerinin aletleriyle benzeşir. Yukarıda söylendiği gibi, daha sonraki Acheul endüstrilerinin çoğunda, el baltası ve öteki çekirdek aletler ile karşılaştırıldığında, daha çok sayıda yonga alet vardır. Acheul kemik aletler en-

derdir ve hâlâ örüntülü bir taş alet endüstrisi diyebileceğimiz hiçbir şey yoktur. Kısa bir süre önce, Prof. François Bordes, Pech de l'Azé II'nin geç bir Acheul katmanında, üzerinde kazıma çizgiler ile yapılmış menderes motifi bulunan bir öküz kaburgasının parçasını buldu. Bir alet olmadığı anlaşılan bu parça, belki de kemikten yapılmış bezemeli bir eşyanın şimdiye kadar saptanmış en eski örneğidir. Bu kadar eski buluntu yerlerinde tahta aletlerin çok ender korunmuş olmasına karşın, İspanya'daki ilk Acheul buluntu yerlerinden Torralba'da ve Zambiya'da daha sonraki bir tarihe ilişkin Acheul buluntu yeri olan Kalambo Falls'da değişik türlerde tahta alet ya da silahların parçaları bulunmuştu.

Arkeologların Acheul alet yapımı geleneğinin kapsamı içinde saydıkları türden aletler Eski Dünya'nın güneybatısında, Afrika'da güney Avrupa'da, güneybatı Asya'da ve Hint Yarımadasını'nın çoğu yerinde bulundu. Olasılıkla Java'nın (arkeologlar burayı hâlâ tartışmaktadır) dışında, Eski Dünya'nın geri kalan bölgelerinde, Sovyetler Birliği'nin çoğu yörelerinde, Uzakdoğu'da, güneydoğu Asya'da ya da Avusturalya'da karşımıza çıkmaz. Böylece Acheul'e niye bazen "Batı gelenekli el baltası üretimi" dendiği anlaşılır (bk. harita).

Acheul aletlerin yapıldığı dönem, Alt Pleistosen'in başlarından (örneğin Olduvai Boğazı'ndaki ve kuzey Afrika'daki bazı buluntu yerleri) en azından Orta Pleistosen'in sonundaki Riss Buzulu dönemine (örneğin, Pech de l'Azé II) kadar bir süreyi kapsamaktadır. Zambiya'daki Kalambo Falls gibi, Afrika'nın bazı bölgelerinde Acheul diye adlandırılması gereken aletlerin yapımının Üst Pleistosen'e kadar sürdüğü açıkça görülür. Bu, belki de bir milyon yıldan fazla bir zamanı kapsayan uzun bir süredir ve bu süre içinde taş aletler gibi onları yapan insanlar da oldukça değişmiştir. Artık bu döneme ilişkin açık hava yerleşmeleriyle mağara yerleşmeleri olan pek çok Acheul buluntu yeri bilindiğinden, bunlardan özellikle ilginç olan birkaçını ele alacağız.

İspanya'da yan yana bulunan Torralba ve Ambrona buluntu yerleri, Kuzey Avrupa'nın büyük bir bölümünü Mindel Buzulu'nun kapladığı dönemde, burada fil ve başka hayvanları avlayan insan topluluklarının etkinliklerini sergiler. Bu avcıların taş aletleri, Acheul geleneğinin ilk dönemlerine ilişkindir. Buluntu yerlerinden elde edilen kanıtlar, buraların fil ve başka av hayvanlarının öldürüldüğü, parçalandığı ve yenildiği geçici konaklama yerleri olduğunu gösterir. Kazıları yöneten Prof. F. Clark Howell fillerin olasılıkla ateşin yardımıyla buraya yöneltildiğini ya da ürkütülerek avlandıklarını gösteren belirtiler saptadı. Hayvanları parçalamakta kullanılan çok sayıda taş aletin yanı sıra, bol miktarda kırık ve ezik hayvan kemiği bulundu. Torralba'da bulunan tahta alet parçaları basit tahta mızraklar olabilir.

Kenya'da Olorgesailie'de çok sayıda Acheul yerleşim katı ortaya çıkarılmıştır. Olasılıkla bunlar Orta Pleistosen'de işgal edilmişti. Buluntu yerlerinin boyutları ve içerikleri birbirinden değişiktir, ancak tümünün de yakındaki bir göle dökülen küçük akarsuların kumsallarında, konaklamaya uygun alanlarda kurulduğu açıktır. Olorgesailie'deki el baltaları, satırlar, yonga aletler ve öteki buluntular Acheul geleneğinin geç bir evresinin kapsamı içine alınır. Atılan kemiklerden hipopotam, at, domuz, fil, vb gibi değişik hayvan türleri saptanmıştır. Olorgesailie'deki buluntu yerlerinden birindeki atılmış kemiklerin tümü, artık soyu tükenmiş olan büyük bir Habeş maymunu (baboon) türüne ilişkindir. Burayı kazan arkeologlardan biri olan Dr. Glynn Isaac, bunların katledilen bir Habeş maymunu sürüsünün kemikleri olduğu görüşündedir. Bazı Afrikalı avcıların bugün de bu tür bir avcılığa giriştikleri bilinir.

Buraya kadar yalnızca açık hava yerleşmelerinden söz ettik, oysa Acheul aletleri yapan insanlar aynı zamanda mağaralarda da yaşıyorlardı. Pech de l'Azé II bir Acheul mağara buluntu yeri olduğu gibi, Fransız Rivierası'nda Nice yakınla-

Anyat geleneğine ilişkin satır benzeri alet.

rında bulunan Lazaret Mağarası da Acheul dönemine ilişkindir. Orta Pleistosen'in hemen sonunda (Riss'in sonları) Lazaret Mağarası'nda en geç dönem Acheul aletleri yapanlar barınıyorlardı. Prof. Henry de Lumley ile arkadaşlarının bu mağarada yaptıkları kazı ve araştırmalar, burada barınanların mağaranın *içinde*, ağzına yakın bir yerde kurdukları çadır benzeri yapay bir yapıyı ortaya çıkardı. Yaklaşık 11m x 3,5m boyutlarında olan bu çadır ya da kulübenin bir kenarını mağaranın doğal duvarı oluşturuyordu. Geri kalan üç duvarıyla tavanı olasılıkla, taştan yapılmış alçak bir duvarın içine oturtulmuş direklerin oluşturduğu bir çerçeveyle desteklenen hayvan derilerindendi. Kulübenin içi asılı bir bölmeyle

(deri?) ikiye bölünmüş izlenimini uyandırmaktadır. İç bölümdeki odanın tabanında iki ocak ve uyuma yerleri, girişe yakın odada da başka bir uyuma yeri bulunmaktadır. Lazaret Mağarası küçük bir buluntu yeri olmasına karşın, şimdiye kadar ortaya çıkarılanlar arasında bize en çok bilgiyi sağlayan mağaralardan biridir.

Doğu'da Bulunan En Eski Aletler

Doğu ve güneydoğu Asya'da bulunan en eski aletler, bir ya da her iki yüzünden yongalar çıkarılmış kıyıcılar ile basit yonga aletlerdir. Prof. Hallam Movius'un ve başka bilim insanlarının 2. Dünya Savaşı'ndan önce yaptıkları araştırmalar, Batı'nın ya da Acheul geleneğinin ayırıcı aletleri olan el baltalarının, doğu Asya'da bulunmadığını bir kez daha göstermiştir. Bu gözlem, bazı olası istisnaların dışında (daha önce belirtildiği gibi, Java bir sorun olmayı sürdürmektedir), Üst Pleistosen'den önceki uzun dönem için hâlâ geçerlidir. Movius, doğu Asya'nın bu alet yapma geleneğini *satır-kıyıcı alet geleneği* diye adlandırmıştır (buradaki "kıyıcı alet" sözcüğü bizim iki yüzeyli kıyıcılar dediğimiz aletler için kullanılmaktadır). Bazı kimselerin bu sözcüğü hâlâ kullanmasına karşın, son zamanlarda yapılan araştırmalar, Afrika'nın Olduvai aletleriyle doğu Asya'da yapılan en eski aletlerin birbirlerine ne kadar benzediklerini ortaya koymuştur. Arkeologların çoğu artık, Asya'nın taş endüstrilerini Olduvai geleneğinin içinde saymaktadırlar. Satır- kıyıcı alet geleneğinin kökeni Afrika türü çakıl taşı alet geleneğinden kaynaklanabileceği gibi, ileride, dünyanın bu bölgesinde bağımsız olarak gelişen taş alet yapımının başlangıcını temsil ettiği de ortaya çıkabilir.

Bu gelenek birçok değişik türdeki aleti kapsar. Buna karşın, tümü de Batı'nın el baltalarından ve yongalarından çok değişiktir. Geniş ve iri kazıyıcıların yanı sıra, keser gibi kesici ucu olan aletler de vardır. Aynı Batı'nın çift yüzeyli aletleri-

ne el baltaları dendiği gibi, bu ikinci tür aletlere *el keserleri* denir. Bir keserin kesici ucunun kesiti / biçiminde, bir baltanınkiyse < biçimindedir.

Aynı zamanda sivri çaytaşı aletler ile basit yonga aletler de vardır. Anlaşıldığına göre, güney ve doğu Asya'da yaşayan ilk insanların alet çantası, Batı geleneğinde görülen aletler gibi çok çeşitli işlevleri olan birbirinden değişik aletleri içeriyordu. Bu yörede yaşayan tarihöncesi insanları taş aletlerin yapımında çoğunlukla kuvartz, tüf ve hatta fosilleşmiş tahta kullanıyorlardı (resimde Burma'da bulunan taşlaşmış tahta parçasından yapılmış el keseri gösterilmiştir).

Doğu Asya'nın bu eski taş endüstrileri yaygın bir alet yapma geleneği içinde birarada gruplandırılabilecek kadar birbirlerine benzeseler de, aralarında (en azından kısmen de olsa eldeki hammaddeden ötürü) yöresel ayrımlar vardır. Bu endüstrilere Burma'da *Anyat*, Java'da *Patjitan*, Malaya'da *Tampan* ve benzeri özel yöresel adlar verilmiştir. Doğu Asya'nın bu en eski aletlerinin, Dip Pleistosen'e tarihlenen Afrika'nın benzer Olduvai aletleri kadar eskiye ilişkin olduğunu kanıtlamak şimdilik olası değildir, ama bir gün aynı derecede eski kanıtlar bulunması umulmaktadır. Hiç kuşkusuz bu tür aletler Alt Pleistosen kadar eski tarihlerde de yapılmış ve Orta Pleistosen boyunca kullanımları sürdürülmüştür. Şu anda, Doğu Asya'da bulunup kesin tarihlenebilen en eski aletler Çin'de Lantian yakınlarındaki buluntu yerindeki kafatasının hemen üzerinden çıkarılan birkaç yongadır. Anlaşıldığına göre kafatası ve aletler Alt Pleistosen'in başlarına ilişkindir.

Yine Çin'de Pekin'in yakınlarında Şokotien mağara yerleşmesi vardır. Daha önce de belirtildiği gibi, bu buluntu yeri çok sayıda iskelet kalıntılarının (Pekin insanı diye adlandırılan tür) yanı sıra, aletleri ve, arkeologlar için çok önemli olan, başka buluntuları da içeriyordu. Mağaranın çökeltisi çok kalındır ve insanlar olasılıkla burada Alt Pleistosen'in

sonundan Orta Pleistosen'e kadar çok uzun bir süre yaşamış olmalılar. Pekin insanı ateşi biliyordu. Belki etleri pişiriyor ya da ateşi tehlikeli hayvanları mağaradan uzak tutmak için kullanıyordu. Mağaranın içinde kurt, ayı ve kaplan gibi kedi türlerinden tehlikeli hayvanların kemikleri bulundu. Kedi türünden hayvanların kemiklerinin bazıları kaplandan daha büyük yırtıcı hayvanlarındır. Yabanıl sığır, deve, geyik, fil, at, koyun ve hatta devekuşu gibi başka yabanıl hayvanların kemikleri de buluntular arasındadır. Pekin insanının avladığı hayvanların yüzde 70'ini geyik oluşturur. Bugün ise, kuzey Çin, tüm bu hayvanların yaşayabilmeleri için çok soğuk ve kuraktır. Elimizdeki bu liste, bu insanların mağarada yaşadıkları sürenin en azından bir bölümünde havanın oldukça ılıman olduğunu ve hayvanların otlaması için otların büyümesine yetecek kadar yağmur yağdığını gösterir. Diğer zamanlardaysa, iklim şimdikinden daha soğuktu.

Pekin insanı (çoğunlukla belirli kanıtlar olmamasına karşın, genelde ilk insanların tümünün yaptığı gibi) bitkisel besinler de yemiş gibi görünmektedir, çünkü mağaradaki çökeltiler içinde çitlembik tohumları vardır. Aletler çoğunlukla kumtaşı ve kuvartzdan, bazen de, oldukça kötü bir tür çakmaktaşından (çört) yapılmıştır. Asya'nın Olduvai geleneğine ilişkin aletleri, iki yüzeylileri, tek yüzeyleri işlenmiş kıyıcıları ve aralarında iyi işlenmiş yonga kazıyıcıların da bulunduğu çeşitli yongaları kapsar. Parçalanmış büyük kemikler de bulunmuştur. Olasılıkla burada yaşayan insanlar içlerindeki iliği çıkarmak için kemikleri parçalamışlardı, ama bunları alet olarak kullanmış da olabilirler.

Parçalanmış olan bu kemiklerin çoğu Pekin insanının kendi kemikleridir. Kafataslarının her birinin dibi kırılmıştır. Kemiklerin hiçbiri doğal düzeni içinde bulunmamıştır. Gömüte benzer bir kalıntı olmadığı gibi, bütün insan kemikleri karışık olarak bulunmuştur. İlgilenilmeyen ya da gömülmeyen iskeletleri, hayvanların dağıtmış olabileceği akla yakındır.

Ancak kemiklerin uzunlamasına kırılması ve kafataslarının dibinin çıkarılmış olması, alet kullanımını gerektirdiği gibi, onu kullanacak insanı da gerektirir. Bu insanların kim olduğu da açıktır. Pekin insanı yamyamdı.

Batı'da da Olduvai Aletleri Var mıydı?

Daha önce eski Dünya'nın batısında, Alt ve Orta Pleistosen'de yapılmış aletlerin Acheul alet yapma geleneğinden sayılabileceğine değinildi. Oysa bu açıklama tüm öyküyü anlatmıyor. Bu çağın Avrupa'daki ve güneybatı Asya'daki buluntu yerlerinde kıyıcı ve basit yonga aletleri kapsayan, ama Acheul'e özgü el baltalarının ya da satırların *bulunmadığı* taş endüstrileri de vardır. Daha çeşitli ve daha iyi yapılmış olmaları dışında, bu aletler Dip Pleistosen'deki Olduvai geleneğinden aletlere benzer. Taş endüstrileri uzun süredir İngiltere'de de biliniyordu. Bazı arkeologlar burada *Clacton* adı verilen bu endüstrileri, *Olduvai/Clacton* diye adlandırarak daha eski endüstriler ile benzerliklerini vurgulamaya çalışırlar. Bu da, Dip Pleistosen'den sonra Eski Dünya'nın batısında iki ayrı alet yapma geleneğinin bulunduğunu gösterir. Bu endüstriler için, daha sonra anlatılacağı gibi, değişik yorumlar vardır. Şimdilik bu buluntu yerlerinden konuyla ilgili olanlara bakalım.

Vertesszöllös, Macaristan'da insanların Mindel Buzul evresinin ılıman bir döneminde yaşadıkları bir açık hava yerleşmesidir. Macar bilim insanları parçalanmış insan iskeletlerinin yanı sıra, yerleşme tabanındaki ocaklar ile bağlantılandırılan taş aletler buldular. Geyik ve bizon ile birlikte bazı av hayvanlarının kemikleri iliği çıkarılmak üzere kırılmıştı. Aletlerin çoğu küçük ve yuvarlak çaytaşından yapılmıştır. Çekirdek aletler, iki yüzeyleri ya da tek yüzeyleri işlenmiş çaytaşı kıyıcılar, yonga aletler ise çentikli ya da testere dişli basit kazıyıcılardır. El baltası yoktur. Taş endüstrisi eski dönem Olduvai endüstrileriyle oldukça benzeşir.

İngiltere'de Clacton-on Sea'de ikincil bağlamdaki nehir yataklarında bulunan daha geç bir döneme ilişkin (Büyük Buzularası) aletler, aralarında Vertesszöllös'de görülen, çentikli yonga aletler de olmak üzere benzer bir taş endüstrisini sergiler. Clacton endüstrisinin değişik öğesi, kıyıcıların suların yuvarlattığı çaytaşlarının yerine, oldukça düzensiz biçimli çakmak taşlarından yapılmış olmasıdır. Kıyıcıların Olduvai geleneğinde görülen biçimlerde olmasına karşın, çaytaşı aletler olmadığından, aynı endüstriye ilişkin oldukları önceleri fark edilmemişti. Burada da yine el baltaları yoktur ve yongalar Levallois tekniğiyle çıkarılmamıştır. Çok eskilere ilişkin ender bulunan ilk tahta aletlerden biri olan ateşte sertleştirilmiş bir mızrak ucu Clacton'da bulundu.

El baltalarının bulunmadığı, oysa yonga aletleri (ve bazen de kıyıcıları) içeren taş endüstrileri, örneğin İngiltere'de (Riss) High Lodge açık hava yerleşmesinde ve Filistin'de Karmel Dağı'ndaki Tabun Mağarası'nın en alt katmanlarında (Son Buzularası) olduğu gibi, Üst Pleistosen'in başlarında da bulunmaktadır. Bu kez insan iskeletlerinin kalıntılarıyla bağlantılı benzer bir Son Buzul endüstrisi Fransa'daki Fontéchevada Mağarası'nda ortaya çıkarıldı. Sözü geçen son iki mağara endüstrisi *Tayac* diye adlandırılırsa da, bu onların Olduvai/ Clacton'u temsil eden diğer endüstriler ile olan benzerliklerini unutturmamalıdır.

Değişik Geleneklerin Anlamları

Üst Pleistosen'i anlatmayı sürdürmeden önce, önemli ve hâlâ tartışmalı olan bir sorunun üzerinde durulması yerinde olur. Geleneklerin anlamı gerçekte nedir? Ben bunu, belli bir iş için alet yapmakta tekbiçimciliğe gidiş olarak görüyorum. Belirli bir el baltasını ya da yonga aleti yapan kişinin, o sırada amaçladığı işin ne olduğunu tam olarak bilemeyiz. Oysa biz bu kişinin bir alet yapmak istediğinde, her defasında aynı sonuçları elde ettiği alet yapma yöntemlerini bildiğini, ya-

ni alet yapımında süregelen yerleşmiş alışkanlıkları edinmiş olduğunu kolaylıkla görebiliriz. Bunun için de gelenekler, çeşitli tür aletlerin hazırlanmasında süregelen alışanlıkların bu zamana kadar yerleşmiş olduğunu gösterir.

Bu bize aynı zamanda insan kültürünün kendine özgü niteliklerinden birinin de o sırada var olduğunu anlatır. İlk aletleri yapan bu insanların kafalarında, belli bir işi gerçekleştirmek için ideal sayılan alete ilişkin bir kavram olmalıdır. Üstelik, şu ya da bu türde binlerce alet bulduğumuza göre, ideal tür alet kavramı *ile* değişik tür aletlerin yapılma yöntemlerine ilişkin kavramlar, alet yapan insanlarca ortaklaşa biliniyor ve bu bilgiler kuşaktan kuşağa aktarılıyordu. Hatta öyle sanıyorum ki, herhangi bir tür ideal alete ilişkin kavramlar, onları yapanların kafalarında "iyi bir iş yapmak için kusursuz aletin" bir simgesi gibi duruyordu. Gerçekten de simge kullanımının çok daha önceleri ortaya çıktığını düşünmek için yeterli neden vardır. Aynı zamanda da tekbiçimli aletlerin bu kadar eskiden ortaya çıkmış olması, daha ileri bir aşamanın, yani temel sözcük simgelerinin de kabaca oluşturulmaya başlandığının bir belirtisi olarak kabul edilebilir mi? Böyle bir olayın da olanak dışı olmadığı kanısındayım.

Son kez olarak da, burada yine tanımlanması son derece esnek olan "insan"a değinmem gerekiyor. Prof. Harvey Bricker'in dediği gibi, bu klübe kimin üye olacağına biz kendimiz karar veririz. Ben kendi adıma, *tekbiçim* alet yapanlara (üçüncü aşamamız) rahatlıkla erkek ve kadınlar ya da halk diyebilirim. Bu grup en son *Australopithecusları* ve ilk *Homo "habilis"*leri içerir. Öyle sanıyorum ki, bazılarımızın şimdilik *"Hominid"* (insansı) teriminin arkasına saklanmasına karşın, haklarında daha çok bilgi edindiğimizde, belki de aletleri ilk *biçimlendiren* (ikinci aşamamız) canlıların da tüm haklarıyla bu gruba katılması için oy kullanacağız. Kendimin, aletleri ilk *kullananları* (ilk aşamamız) bu gruba katacak kadar eskiye gidebileceğini sanmıyorum. Yine de bunları *"Hominid"* (in-

sansı) ya da *"ilk Hominid"*den (ön-insansı) başka bir terim ile adlandırmayacağımdan da eminim. Benim bu eğilimlerimin yalnızca arkeolojiyle ve insan eliyle yapılmış nesneler ile ilgili olduğunu unutmayın. İnsan paleontoloğu olan meslekdaşlarımdan çoğu olasılıkla bu konuda daha cüretli davranabilirler.

Gelenekler, Alet Yapma Alışkanlığıdır, Kültürler, Kabileler vb Değildir

Taş alet yapma geleneği, zaman içinde sürekli değişime uğrayarak süregelen alışılagelmiş örüntüler ile ya da tekbiçime dönüşmüş yöntemler ile alet yapmadır. Belli bir geleneğin ötekilerden ayrılması, gerçekte belirgin bazı öğeleriyle birbirine benzeyen buluntu topluluklarının ya da endüstrilerinin gruplanabilmesi için arkeologların yaptığı bir genelleme ya da soyutlamadır. Burada çağdaş arkeologlar için büyük önem taşıyan bir soruya değinilmesi yerinde olur. Bu tür soyut *alet* topluluklarıyla bu aletleri yapan ve kullanan gerçek erkek ve kadınların oluşturduğu toplumsal gruplar arasında yaşanan ilişki nedir?

Birinci olarak, arkeologların sözünü ettiğimiz eski alet yapma geleneklerinden hiçbirini, bugün varolan halklar üzerinde çalışan etnoğrafyacıların kabul ettikleri herhangi bir toplumsal gruplamayla özdeşleştiremediklerini söyleyebiliriz. Bu da arkeologlar için, örneğin Acheul türü aletlerin tek bir boy, kabile, ulus, ya da her neyse, tarafından yapılmamış olması demektir. Acheul geleneğinin dağılımını gösteren haritaya bir kez daha bakar ve sözkonusu olan büyük alanı düşünüp, birbirinden çok değişik çevresel koşulları değerlendirirseniz, bunun niye böyle olması gerektiğini görürsünüz.

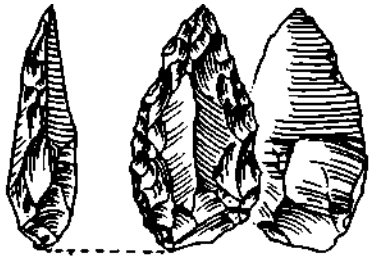
İkincisi, ilk alet yapma geleneklerimiz birer kültür değildir. Belli bir geleneğin tanımlanması, tarihöncesi kültür etkinliklerinin kapsamının yalnızca bir bölümüne ilişkin bilgi verir. Acheul aletlerin yapıldığı kültürler, hiç kuşkusuz bunları

oluşturan insanların uyum sağlamalarını gerektiren iklim ve topoğrafya ile yaşamlarını sürdürmeleri için gerekli olan, bitki ve hayvanlar gibi, başka öğeler açısından birbirinden çok değişikti. Acheul aletlerin yapıldığı süre boyunca, aletleri yapanlarda da, yani erkek ve kadınların kendilerinde de biyolojik değişimler (evrim) yer alıyordu. Dilin gelişmesinin ilk aşamaları belki bu dönemde gerçekleştiyse de biz, Acheul geleneğinin yayıldığı geniş alanda bir dil birliği (ya da başka bir iletişim birliği) olduğunu varsayamayız.

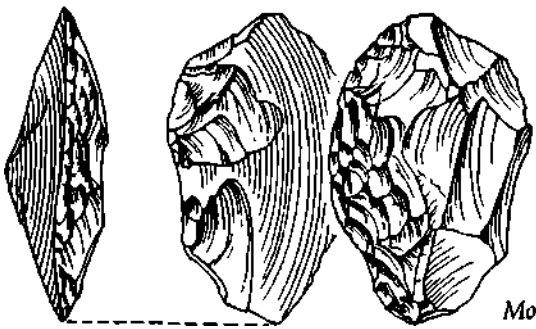
Üçüncü olarak da, alet yapma gelenekleri, insan ırklarının kesin gruplamalarıyla özdeşleştirilemez. Arkeologların çoğu (ancak hiçbir zaman tümü değil), yonga aletlerin biyolojik olarak bir tür insan, el baltalarının da başka bir tür tarafından yapıldığı kanısındaydılar. Oysa artık bu kanıya karşı bulunan kanıtlar o kadar güçlüdür ki, bu düşüncenin üzerinde daha fazla durmamız gerekmez.

Alet-yapma geleneklerinin ne *olmadığı* burada bir kez daha incelendikten sonra, geleneklerin alet yapımında yerleşmiş alışkanlıklar olduğu sonucu çıkıyor. Herhangi bir kültürün bütün geleneklerinin tümünü birden simgelemese bile, bu alışkanlıkların süregelmesinin nedeni, öğrenilmiş ortak davranış demek olan, genel kültürel davranış biçiminin birer parçası olmalarıdır. Alet yapmak için "toplumsal alışkanlıklardan kaynaklanan öğreti" kuşaktan kuşağa öğrenme yoluyla aktarılmıştır. Kültürün başka öğelerinde oluşan değişiklikler gibi alet-yapma geleneğindeki değişiklikler de, öğretiler yavaş yavaş değiştikçe ve yeni koşullar yapılacak değişiklikleri daha yararlı kıldıkça, yer almıştır.

Tüm bunların basit ve açık seçik olmasına karşın, aynı uzun sürede ve aynı ortak alanda birden fazla alet yapma geleneği bulunduğunda, özel bir sorun ortaya çıkar. Tarihöncesinin daha geç evrelerinde bu sorun daha da genelleşir. Buraya kadar üzerinde durduğumuz konudan ele alabileceğimiz bir

Mouster uç

Mouster yan kazıyıcı

örnek, Alt ve Orta Pleistosen'de Avrupa'da Acheul ve Olduvai/Clacton olmak üzere iki ayrı geleneğin bulunmasıdır. Bazı taş endüstrileri el baltalarını, satırları (bazen) ve belli tür yonga aletleri içeriyordu. Başka endüstrilerdeyse değişik yonga aletler ve kıyıcılar (çoğunlukla) varken, el baltaları yoktur. Arkeologların çoğu bu ayrımların iki ayrı alet yapma geleneği anlamına geldiğini düşünürler. Onlara göre, toplumsal alışkanlıklardan kaynaklanan iki *ayrı* öğreti türü, *değişik* yerel toplulukların bireyleri olan alet yapan insanlara zamanla aktarılmıştır. Burada önerilen düşünce işte budur.

Bu düşünceye şiddetle karşı çıkan arkeologlar da vardır. Bunlar, gözlemlenen değişiliklerin *işlevsel* denen açıdan yorumlanması gerektiğine inanırlar. Bu bakış açısına göre, toplumsal alışkanlıklardan kaynaklanan aynı öğretiyi paylaşan yerel bir topluluğun bireyleri olan insanlar, belirli bir gereksinimi karşılamak üzere, belli bir zamanda, belli bir yerleşim alanında el baltaları yaparken, birkaç hafta ya da birkaç ay

sonra, başka bir yerleşim alanında, o andaki işlerinde gereksinmeleri olmadığı için, el baltaları yapmamışlardır.

Hele, özel amaçla kullanılmış bir alandan (hayvanların parçalandığı alanlar gibi) ya da yerleşme tabanının çeşitli etkinlik alanları arasında yalnızca birini temsil eden küçük bir bölümünden söz edildiğinde ve bu nitelikler söz konusu olan belli bir endüstriyle belirginleştiğinde, taş alet endüstrilerinin işlevsel yorumlamalarının çoğu kez ne kadar doğru olduğunu anlamak hiç de güç değildir. Oysa, *bütün* bu ayrımlar yalnızca işlevsel olmadığından, sorun olan her olgu ayrı ayrı ele alınmalıdır. Bir arkeolog, en azından, herhangi bir yerleşme tabanındaki çeşitlemelerin *tam kapsamını* bilmelidir. Söz konusu yerel bir alanda *aynı* insan topluluklarının iki *ayrı türde* taş endüstrisi oluşturduğundan kuşkulanırsa, bu endüstrilerin yakın bir çağdaşlıkları olup olmadığını ortaya çıkarmaya çalışmalıdır. Şimdilik en eski arkeolojik yerlerin tarihlemeleri böyle bir çağdaşlığın kanıtlanmasına izin vermiyor ya da nadiren veriyor. Şimdiki bilgilerimize göre, Avrupa'da ve batı Asya'da Olduvai/Clacton diye adlandırılan buluntu yerlerinin yanlış yorumlanabildiği ve bu iki alet yapma geleneğinin tarihöncesinin en eski dönemlerinden beri bu alanlarda var olduğu söylenebilir.

İlk Üst Pleistosen Endüstrileri

Alet yapan insanlar, Üst Pleistosen'in başlarında, yani Avrupa'da Son Buzularası ile Würm Buzul döneminin ilk yarısında (yaklaşık 100.000 ile 40.000 yıl önce), Eski Dünya'nın birçok yerinde, özellikle değişik türlerde yonga aletleri kapsayan, taş endüstrilerini oluşturuyorlardı. Bu zamana kadar biyolojik evrim gelişmiş ve alet yapanlar artık *Homo sapiens*'in ilk türlerine dönüşmüşlerdi. Bu *Homo sapiens*'in, daha önce dünyanın birçok yerinde karşılaştığımız kaba yapılı bir yüze ve güçlü kaslara sahip, Avrupa'da Neandertal insanı denen "arkaik" tür olduğu kesindir. Neandertal insanı terimi başka

bölgelerde de kullanılmaktadır. Bu sırada bir yerde (ya da yerlerde), *Homo sapiens*'in daha çağdaş bir türü (bizler gibi insanlar) biyolojik evrim süreciyle oluşmaktaydı.

Üst Pleistosen'in başlarında ortaya çıkan arkeolojik endüstriler, daha önceki endüstriler ile karşılaştırıldığında, yöresel çeşitlemelerin ne kadar çoğaldığını görürüz. Pleistosen'in sonunda, neredeyse her vadinin ya da tepenin kendine özgü arkeolojik öğeleri olacak kadar çeşitlemelerin belirginleştiğini burada belirtmek yerinde olur. Burada konu edilen daha eski dönemler için bazı geniş coğrafik genellemeler yapılabilir, ancak büyük çeşitlemelerin olduğu da unutulmamalıdır.

Bu dönemde ortaya çıkan başlıca arkeolojik teknik, *Moustier* (çoğunlukla *Acheul geleneğinin Moustier'i* ya da *Levallois-Moustier*, vb nitelemeler ile birlikte kullanılır) adını taşır. Moustier taş endüstrilerinin çoğu Avrupa Rusya'sı da içinde olmak üzere Avrupa'nın büyük bir bölümünde, Yakındoğu'dan Sovyet Orta Asya'sına uzanan bazı bölgelerde ve Akdeniz'den Büyük Sahra'nın içlerine kadar kuzey Afrika'daki buluntu yerlerinde ortaya çıkarıldı. Moustier endüstrilerinin ortak niteliği, çok kullanıldığı için sayısal olarak önemli olan Levallois ya da *disk biçimli çekirdek* tekniğiyle çıkarılan yongaları içermesidir. Bu ikinci teknik ile oldukça değişik bir türde yonga elde edilmekle birlikte (bunlar doğal olarak Levallois yongalarından daha kısa ve kalındır), çekirdeğin önceden yalnızca kabaca hazırlanması gerekiyordu ve bir çekirdekten çok sayıda düzgün yonga elde edilebiliyordu. Moustier endüstrilerinde düzenli bir biçimde (bazenin karşıtı olarak) yapılan yonga aletlerin daha önceki endüstrilerde görülen yonga aletlerden daha çeşitli ve karmaşık olduğunu söylemek yerinde olur.

Moustier aletler arasında belki en sık rastlananlar orta boy yongalardan yapılan *yan kazıyıcılar*dır. 76. sayfadaki yan kazıyıcıyla uç kazıyıcıyı karşılaştırın ve örneğin postların ka-

zınması gibi çeşitli işlerde kullanılma olanaklarını düşünün. Bu endüstride bazı sivri uçlu küçük aletlerin yanı sıra, az sayıda küçük el baltalarına da rastlanır. Bu alet türlerinin sonuncusu, çoğunlukla her iki düz yüzeyi de işlenmiş (yani iki yüzeyli) yongalardır. Bazen çok sayıda olmak üzere, çentikli ya da çok dişli (testere dişli) kesici kenarları olan yongalar da bulunmuştur. Moustier endüstrilerinin çoğunda, uç kazıyıcılar, *kalem* adı verilen kesme ve oyma aletleri, deliciler ve oyucular, özel sırtlı bıçaklar gibi son Pleistosen endüstrilerinde yaygınlaşan bazı aletler yapılmışsa da, bunların sayıları hiçbir zaman çok olmamıştır. Buluntular arasında kabaca top biçimi verilmiş çakmaktaşları vardır. Sivri aletler, saplara takılarak, kısa mızraklara dönüştürülmüş ve yuvarlak çakmaktaşı toplar ise bola taşı olarak kullanılmış olabilir. Gerçekte, her aletin hangi amaçla kullanıldığını *bilmiyoruz*. Sivri uçlar ve yan kazıyıcılar 76. sayfadaki resimde gösterilmiştir.

Bundan sonraki bölümde göreceğimiz gibi, arkeologlar inceuzun taş yongalarına *dilgi* diye özel bir ad verirler. Üst Pleistosen'in sonlarında, özel çekirdeklerden düzenli ve geleneksel yöntemler ile yongaların çıkarılması, taş endüstrilerinden çoğunun belirgin bir niteliğiydi. Moustier aletleri yapan insanlar bazen ince uzun yongalar çıkarmalarına karşın (ki bunlara dilgi denebilir), bunları düzenli ve kurallı bir biçimde yapmıyorlardı. Üst Pleistosen'in başlarında Yakındoğu'daki ve kuzey Afrika'daki bazı merkezlerde alet yapanların dilgi çıkarmayı bildikleri ve bunları sürekli olarak kullandıkları bir gerçektir. Buna karşın arkeologlar bu endüstrileri Moustier olarak adlandırmazlar.

Bu dönemden kalma kemik aletler de bulunmuştur. Bunlardan bazılarına *kazıyıcı* denir. Ayrıca hayvanların derilerini yüzmekte kullanıldığı sanılan, keski benzeri uzun bacak kemiği parçaları da vardır. Örs ya da kıyma bloğu olarak kullanılmış gibi görünen daha büyük kemik parçaları oldukça yaygındır. Üst Pleistosen'in sonlarında, insanların kemik,

boynuz ve fildişini ne kadar kullandıklarına bakılırsa, bu dönemde bunların çok az kullanıldığı ve bulunan aletleri çeşitli ve karmaşık bir kemik endüstrisi diye tanımlamanın şimdilik anlamsız olduğu anlaşılır. Boyama maddesi olarak kullanılan mineral parçaları da bulunmuştur. Boyaların hangi amaçla kullanıldığı bilinmemektedir. Bu dönemde sanat ya da bezemeye ilişkin buluntu çok azdır. Buna karşın ölü gömme törenlerinde boyanın kullanılmış ve gövdelerin boyanmış olması olasıdır.

Burada Moustier'in (örneğin Acheul teriminin kullanıldığı anlamda) bir alet yapma geleneği olup olmadığını sorabiliriz. Bunun yanıtı, doğal olarak, Moustier'in bir gelenek olmadığıdır. Bazı Moustier endüstrileri son Acheul'ler ile çok benzeşirken, bazıları da son Clacton endüstrileri gibidir. Bazılarıysa her ikisi olarak da nitelenemez. Bazı özel Moustier endüstrileri arasındaki ayrımların anlamı arkeologlar arasında yoğun bir tartışma konusudur. İşlevsel çeşitlemeler burada kuşkusuz çok önemlidir. Oysa daha önce anlattığımız daha eski dönemlerde olduğu gibi, bu nitelik tam bir açıklama sağlamaz. Bilinen sorunlara ivedi ya da basit çözümler bulunamamasının nedeni, değişik yöresel bölgelerde zincirleme olayların arkeolojik açıdan birbirinden çok değişik olması ve herbirinin kendine özgü niteliklerinin bulunmasıdır.

Bu dönemde alet yapanların uyguladıkları değişik alışkanlıklar arasındaki son derece karmaşık ilişkiler aynı derecede sistemli bir biçimde incelenmektedir. Prof. François Bordes ile başka bilim insanları, bu alet yapma alışkanlıklarını çözümlemek için ayrıntılı yöntemler geliştirdiler ve bu yöntemleri sürekli olarak daha da etkinleştirip, geliştiriyorlar. Yakındoğu'daki ve Avrupa'daki çeşitli buluntu topluluklarında, işlevsel çeşitlemelerin rolünü, Lewis ve Sally Binford, Leslie Freman ve başka bilim insanları araştırdılar. Şimdilik uzmanların çoğu Moustier'in tek bir alet yapma geleneği olmadığı konusunda anlaşmış bulunuyorlar. Bu sözcük (Mo-

ustier) daha çok arkeologların Üst Pleistosen'in başlarında, Eski Dünya'nın bir bölümünde, özellikle yonga alet yapmaya dayanan bazı taş endüstrilerini ayrımsamakta kullandığı bir terim olmaktan öteye gitmemektedir.

Moustier aletleri yapan insanlar, ataları gibi açık hava yerleşmelerinin yanı sıra mağaralarda da yaşıyorlardı. Arkeologların pek önemsememelerine karşın, gerçekte Moustier açık hava yerleşmelerinin sayısı oldukça fazladır. Bunların ilginç bir örneği Sovyetler Birliği'nin Ukrayna bölgesindeki Molodova I adı verilen buluntu yeridir. 8m x 5m'lik bir alanı daire biçiminde çevreleyen yığılı büyük mamut kemiklerini, burada yaşayanların bir kulübe ya da çadırın deri kenarlarını asmak için kullandığı düşünülmektedir. Olasılıkla barınak olan bu yerin içinde birçok ocak izi bulunmuştur. Hem barınağın içinin yerleşme tabanı hem de çevresinin yüzeyi, yüzlerce alet (özelikle yan kazıyıcılar ve işlenmiş yongalar) ve binlerce artık yongayla birlikte, kemik parçalarıyla kaplanmıştır. Kemik parçalarından, kürklü mamutun yanı sıra kıllı gergedan, at, iri boynuzlu geyikler ve kahverengi ayı gibi çeşitli av hayvanlarının avlanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Moustier mağara yerleşmelerinin daha iyi bilinmesinin nedeni arkeologların uzun bir süredir kazılarını buralarda yoğunlaştırmalarından kaynaklanır. Tarihöncesi insanının mağara insanı olduğuna ilişkin eski kavram, arkeologların mağaraları aramalarına yol açtı. Güney Fransa'da Le Moustier, İsrail'de Tabun, Irak'ta Şanidar ve Fas'ta Cebel Irhoud bu mağaraların bazı örnekleridir. Bu mağaraların dördünde de insan iskeletlerinin yanında Moustier aletler ve ölülerin gömüldüğünü gösteren kanıtlar vardır. Gömütler mağaraların tabanlarında bulunmuştur; başka bir deyişle, insanlar ölülerini yaşadıkları yere gömmüşlerdir. Bu amaçla açılan çukurlar küçüktür. Dolayısıyla da (belki de başka bir nedenden) ölüler kıvrık ya da sıkıştırılarak gömülmüştür. Bazı ölülerin yanına ya çakmaktaşı ya da kemik aletler ve hatta et parça-

ları da konmuş gibidir. Gömütlerin bazılarının üzeri yassı bir taşla örtülüdür. Moustier buluntu yerlerinde ölülerin gömülmüş olmaları, törensel (ritüel) etkinliklerin tek kanıtı değildir. Batı Avrupa'daki mağara yerleşmelerinin bir çoğunda bulunan iskelet kalıntıları, tarihöncesi insanlarının mağara ayılarının kemiklerini çok garip bir biçimde düzenlediğini ya da gömdüğünü ortaya koyuyor. Burada konumuzun *Homo sapiens*'in ilk türleri olduğunu anımsarsak, belki insan ve hayvan ölülerine karşı törensel tutuma ilişkin bu ilk işaretler daha iyi anlaşılır.

Üst Pleistosen'in Başlarında Başka Afrika ve Asya Endüstrileri

Afrika kıtasının Büyük Sahra ile Nil Vadisi'nin güneyinde kalan bölümünde, Acheul alet yapma geleneğine ilişkin bazı taş endüstriler Üst Pleistosen'in başlarında hâlâ sürüyordu. Bunlara bir örnek, Zambiya'da Kalambo Falls'taki açıkça geç Acheul olduğu anlaşılan yerleşmedir. Burada söz konusu olan süre içinde Afrika'daki taş endüstrilerinde arkeologları değişik adlar kullanmaya iten bazı başkalaşımlar ortaya çıktı. Buradaki başkalaşımlar da çoğunlukla daha önce sözü edilen Eski Dünya'nın kuzeybatısında görülenler ile aynı yöndeydi. Burada da yonga kullanımı sayı olarak artmış, yongalar daha ustaca yöntemlerle çıkarılmış (bazen, her zaman değil) ve düzeltili yonga alet biçimleri çeşitlenip karmaşıklaşmıştır. Bu endüstrilerin çoğunda çekirdek alet kullanımı sürmüş ise de, bunlar artık Acheul'ün, büyük el baltaları ve satırları değildir. Doğu ve güney Afrika'da ise, endüstrileri Acheul geleneğinin gelişimini gösteren insanlar yaşıyorlardı. Bu endüstriler *Fauresmith* diye adlandırılır. Tropikal yağmur ormanlarının bulunduğu bölgede yaşayanların taş aletleri, insanların bu özel çevreye sağladıkları uyumu yansıtır. Profesör Desmond Clark, Acheul türü taş kazmaları, keserleri ve iki yüzeyli çekirdekler ile belki de mızrak ucu olan

iki yüzlü uçları kapsayan *Sango* endüstrisinin böyle bir uyum sonucu ortaya çıktığı kanısındadır.

Daha önce belirttiğimiz gibi, doğu Asya'da yaşayan insanlar özgün taş satırlar ve yonga aletler üretmişlerdir. Temelde Olduvai'ye özgü olan bu alet hazırlama geleneği bazı bölgelerde Pleistosen'in sonuna kadar sürmüştür. Bu geniş alanda bulunan Üst Pleistosen'in başlarına ilişkin buluntu yerlerinden edindiğimiz bilgiler, yonga aletlerin öneminin giderek arttığını gösterir. Üst Pleistosen'in sonlarında, insanlar daha önce yerleşilmemiş olan bölgelere göç ettikleri gibi, daha başka değişiklikler de olmuştur. Bundan sonraki bölümde bu konulara değinilecektir.

Son Büyük Buzul Döneminin Başlarında Kültür

Elimize geçen birkaç buluntu, o dönemde yaşamış olan insanların etkinliklerinin çok küçük bir bölümünü yansıtır. Kalambo Falls'takiler gibi çok ender durumlarda bulunanların dışında, bu insanların tahta, ağaç kabuğu, deri ve başka yumuşak maddelerden yaptıkları nesneler yok olmuştur. Gömütlerin varlığı, bu insanların ölümden sonraki yaşama ilişkin bir kavramları olduğunun oldukça açık bir kanıtıdır. Fakat bu kavramın gerçekte ne olduğunu ya da hangi tanrılara inanıldığını (eğer varsa) bilemeyiz. Ayı kültleri denen kültler, avlanan ayıların ruhlarının ya da güçlerinin toplanması kavramı anlamına gelebilir. Avcılık ve besin toplayıcılığı büyük topluluklar için ender olarak yiyecek sağlamaya yeterli olduğundan, olasılıkla bu insanlar küçük topluluklar halinde yaşıyorlardı. Bu toplulukların belki de bir önderleri ya da "şef"leri vardı. Herhalde toplum yaşamı ve siyaset konularında kabataslak da olsa kurallar konulmaya ve hatta hukuk oluşturulmaya başlanmıştı. Bunların ne olduğunu bilmiyoruz. Birçok konuda olduğu gibi bu konuda da yalnızca varsayımlarda bulunabiliriz. Örneğin, alışverişte kullanmak üzere topladıkları maddelerden, bir aile kavramının nasıl ge-

liştiği, tıp ya da sanatı başlatan büyücülerin nasıl ortaya çıktığı konularında yine ancak varsayımda bulunabiliyoruz.

Bu konularda bize en çok yardımcı olan taş aletlerdir. Onlar bugüne kadar kaldılar ve biz onları bulabiliyoruz. Herhangi bir mağaradan ya da bir katmandan çıkan alet endüstrileri, aletlerin hazırlanmasındaki değişik temel alışkanlıkların ve geleneklerin bileşimlerinin çeşitlemelerini sergiler. İnsan toplulukları çok küçük olduğundan, bu doğal görünmektedir. Taş alet yapımında alışkanlıkların karışması ve birleşmesi, bu küçük toplulukların başka düşünce ve inançlarının da karışıp birleştiğinin bir göstergesidir. Bu da o dönemlerde tek bir *kültür* olmadığını açıkça gösterir. Gelişmenin aynı aşamasında birbirleriyle uzaktan ilişkili çok çeşitli kültürler ortaya çıkmış olmalıdır. İşte bu noktada, ilk olarak, insanların değişik koşullara uyum sağlamadaki olağanüstü yeteneğine tanık olmaya başladığımızı söyleyebiliriz. Zaman geçtikçe ve belgeler çoğaldıkça bu uyum sağlama yeteneğini daha açıkça görme olanağına kavuşacağız.

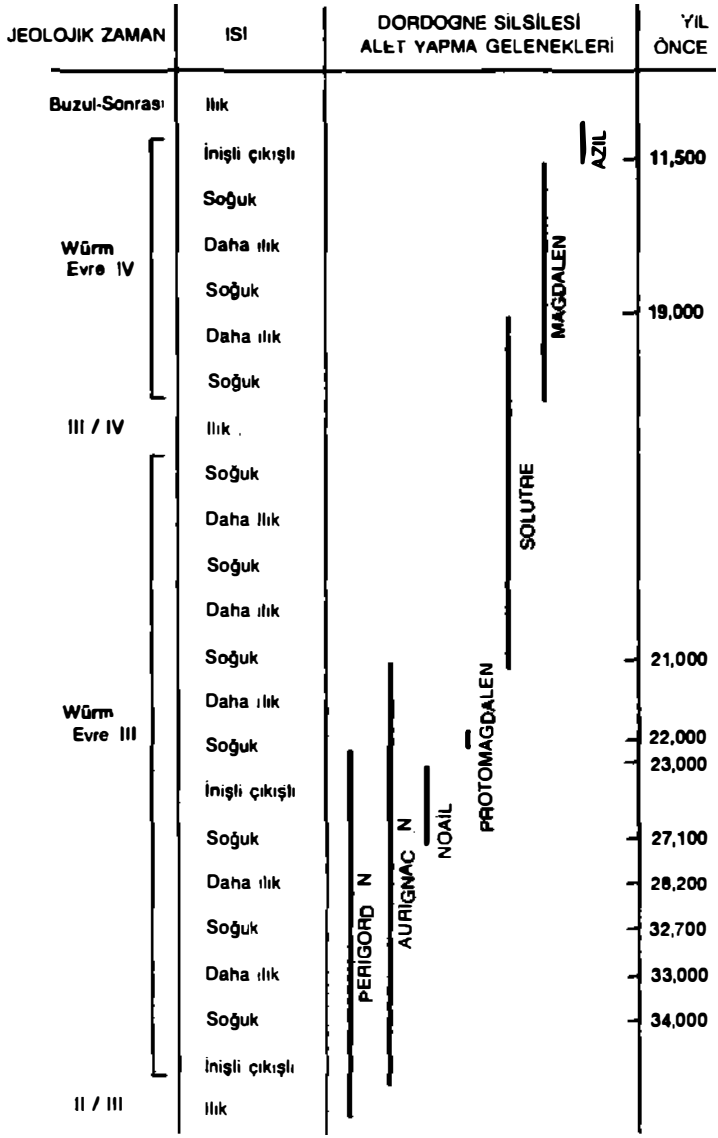
Bölüm 5
İLK ÇAĞDAŞLAR

İkinci evre arası ya da son büyük buzulun duraksamasından bir süre sonrasından başlayarak (yaklaşık günümüzden 40.000 yıl önceleri diyebiliriz), Eski Dünya'daki arkeolojik buluntu yerlerinden oldukça kesin tarihler elde edebiliyoruz. Bunun nedeni, artık mutlak ya da *kronometrik* (yani, günümüzden önceki zaman) tarihlerin radyokarbon yaş saptama yöntemi kullanılarak etkin bir biçimde saptanabileceği döneme ulaşmış olmamızdır. Bu dönem aynı zamanda, en azından Avrupa-Akdeniz bölgesinin büyük bir bölümünde, iklimdeki salınımların jeolojik verilerinin de daha iyi bilindiği bir dönemdir. Bu bulgular, yıl olarak bir tarih vermese bile, buluntu yerlerinden hangilerinin daha önceye ve hangilerinin daha sonraya ilişkin olduğunu gösteren, *göreli* tarihlemede kullanılabilir. Daha sonra hem göreli, hem de kronometrik saptamalar ile tarihlenmiş olan önemli bir bölgesel arkeolojik gelişmeyi ele alacağız.

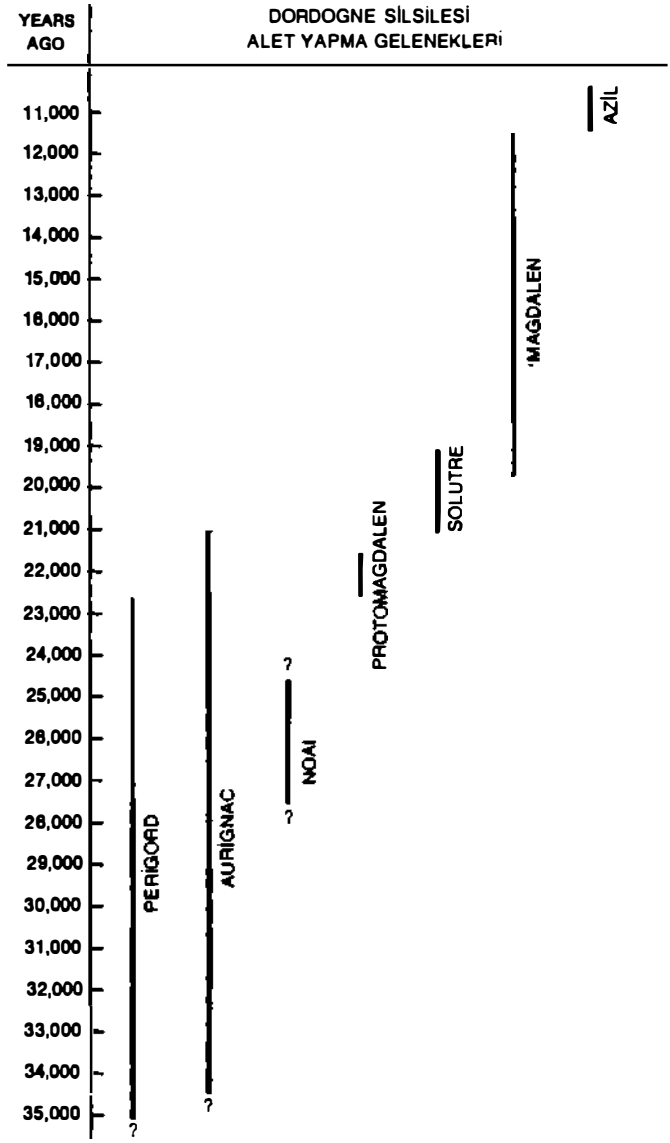
Dilgi Aletler: Yeni Bir Alet Üretme Tekniğinin Ortaya Çıkışı

Yaklaşık 40.000 yıl önceleri Avrupa-Akdeniz yöresinde belki yeni bir olayın başlangıcı yer alıyordu. Asya'nın en batısında, Avrupa'da ve kuzey Afrika'nın bazı bölgelerinde yeni bir teknik yaygınlaşmaya başladı. Bu da dilgi alet hazırlama tekniğiydi.

Taş bir dilgi, gerçekte resimde görüldüğü gibi (s. 89), ince, uzun ve aşağı yukarı koşut kenarlı bir yongadır. Keskin kenarlı olduğundan çok kullanışlı bir bıçaktır. İşin püf noktası, böyle bir dilgiyi yapabilmektir. Çakmaktaşı ya da doğal vol-

Güç Üst Pleistosen'in Dordogne Silsilesi, ısıyla (iklim) birlikte.

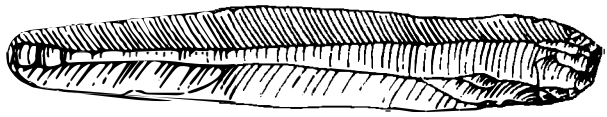
Geç Üst Pleistosen'de Dordogne silsilesi.

kanik bir cam olan *obsidiyen*in dışında başka herhangi bir taştan dilgi çıkarmak neredeyse olanaksızdır. Hatta, elinizde çakmaktaşı ya da obsidiyen olsa bile, ilk olarak, daha sonra dilgi çıkaracağınız çekirdeği, özel bir prizma biçiminde önceden hazırlamak zorundasınızdır. Bunun bir yolu (tek yolu değilse bile), dilgi çekirdeğinde doğru noktaya yöneltilmiş, kemik ya da boynuzdan yapılmış delgiye, çekiç taşıyla vurmaktır. Bu işlem sırasında dilgi çıkarılacak çekirdek iyi desteklenmeli ya da sıkıştırılmalıdır. Çakmaktaşından iyi bir dilgi alet elde edebilmek için, kullanılacak yöntemin iyi bilinmesi gerekir.

Dilgi alet tekniğinin ne zaman yaygınlaştığı konusunda güçlükle anlaşmaya varılmış olmasının nedeni, ilk yonga alet endüstrilerinden bazılarında koşut kenarlı yonga aletlerin de zaman zaman ortaya çıkmasıdır. Buna karşın, prizma biçimindeki dilgi çekirdeklerinden düzenli olarak alet yapılması ve bunun bir alışkanlığa dönüşmesi daha geç gerçekleşmiş bir olaydır. Burada başka bir etken öğe daha vardır. Gerçek dilgi alet tekniğinde kural olarak dilgi, işlenmemiş bir birim ya da bu tür alet yapımında ilk aşama olarak ele alınıyor ve şimdi tanımlayacağımız özel aletlerden birine dönüştürülmek üzere yeniden işleniyordu.[4]

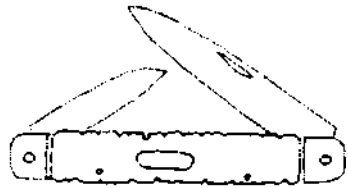
En Eski Dilgi Aletler

Prizma biçimindeki dilgi alet çekirdeğinden düzenli ve sistemli bir biçimde yapılmış dilgi aletleri içeren en eski taş endüstrisi Libya'da bir mağara yerleşmesi olan Haua Fteah'ta ortaya çıktı. Bazılarının *Ön-Aurignac* dediği bu endüstrinin Son Buzularası dönemin sonuna tarihlenmesi gerektiği açıktır. Benzer endüstrilere İsrail'de Tabun Mağarası'nda ve Suriye ile Lübnan'daki birkaç buluntu yerinde rastlandı. *Amud* adı verilen Yakındoğu'nun bu endüstrileri, Würm Buzulu'nun başlangıcına tarihlenir (yaklaşık 75.000 yıl önceleri). Daha önce gördüğümüz gibi, diğer buluntu yerlerinden bir-

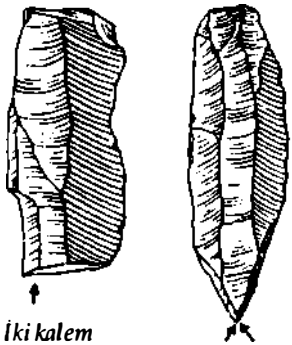

Basit dilgi

Sırtlı dilgi

İki kalem

çoğu Moustier yonga endüstrilerini içerdiğinden, dilgi endüstrilerine de bu dönemde rastlanması (Üst Pleistosen'in başları) biraz olağan dışıdır. Oysa bu kadar erken kullanılan dilgi tekniği bu yörede sürdürülmemiştir. Yakındoğu'da ve Libya'da dilgi yapma alışkanlığı herhangi bir nedenden dolayı kesintiye uğramıştır. Bu bölgelerde dilgiler yaklaşık 40.000 yıl önce ancak Avrupa'da yapılmaya başlandığı zaman, yani son buzulun ilk evresinin bitiş tarihinden sonra, yeniden ortaya çıkmıştır.

Dilgi alet üretiminin *sürekli* bir alışkanlık olarak ilkin nerede geliştiğini bilmiyoruz. Karmel Dağı'ndaki Tabun'da çok er-

ken bir dönemde dilgilerin kısa bir süre için ortaya çıkmasından çok etkilenen Prof. Dorothy A. Garrod, bunların kökenlerinin merkezinin Yakındoğu'da olduğunu düşünmüştür. İran yaylalarında ya da daha ötelerde olabileceğini düşündüğü, "Asya'da henüz saptanmamış bir merkez"dan söz etmiştir. Şimdiyse biz Prof. Ralph Solecki'nin ortaya çıkardığı ve kendisinin *Baradost* diye adlandırdığı kuzey Irak'taki ilk dilgi endüstrisinin en az 35.000 yıl önceye tarihlenmesi gerektiğini biliyoruz. Dr. Bruce Howe, kuzey İran'da, diğerine yakın bir buluntu yerinde, yöresel Moustier'den yavaş yavaş Baradost endüstrisine geçildiğini düşünmektedir. Şimdilik bunlardan hiçbiri kesin değildir. Dilgi aletler Suriye-Filistin yöresinde yeniden ortaya çıktığında, Levallois-Moustier yonga aletleri içeren endüstriler ile birlikte ortaya çıkmaya başladı. Bu aletler biçim ve işçilik açılarından, Batı Avrupa'da yaklaşık aynı zamanda ortaya çıkmaya başladığı görülen aletler kadar ustalıkla yapılmamışlardır. Suriye-Filistin'e özgü, Avrupa'da bilinmeyen ve *Emiran* adı verilen, olasılıkla bir mızrak ucu olan, yonga bir uç vardır. Emiran ucu kullanılmamaya başlandıktan sonra bile, Levallois-Moustier yongalarının yanı sıra, dilgi aletlerin kullanımı sürmüştür. Dilgiler, Libya'da *Dabban* adı verilen bir endüstride yeniden ortaya çıkmıştır. Moustier'den Dabban'a geçiş yaklaşık 38.000 yıl önce yer almıştır.

Güneybatı Avrupa'da dilgi tekniğinin düzenli olarak uygulandığı en eski endüstriler (ilk Perigord), yaklaşık 40.000 yıl ile 35.000 yıl önce ortaya çıktı. Orta Avrupa'daki dilgi alet endüstrileri (Aurignac ve başkaları) 40.000 yıl önceden biraz daha eskiye tarihlenebilir. Avrupa'nın bu her iki bölgesinde de dilgilerin bulunduğu taş endüstriler, aynı zamanda, en azından ilk başlarda, tümüyle Moustier endüstrilerine özgü bazı aletleri de içeriyordu. Dilgi alet üretiminin Avrupa'da daha önceden süregelen alışkanlıkları bir anda ortadan kaldırmadığı açıkça görülür.

Dilgi alet yapan insanların şimdiye kadar bulduğumuz kemikleri, anatomik yönden, çağdaş insanın artık kesinlikle ortaya çıktığını gösterir. Ne yazık ki, Avrupa'da (ya da başka bir yerde) dilgi alet yapılan dönemin en başlarına ilişkin çok az sayıda fosil insan bulundu. Size kesinlikle, sağlıklı, güçlü, anatomik olarak çağdaş ve üstün dilgi aletler ile silahlanmış insanların doğudan gelip, kendilerinden daha alt düzeyde olan Neandertal insanlarını ortadan kaldırdığını söyleyecek *değilim.* Tam olarak ne olduğunu bilmesek bile, bu kadar basit bir olayın yer almadığına bahse girerim.

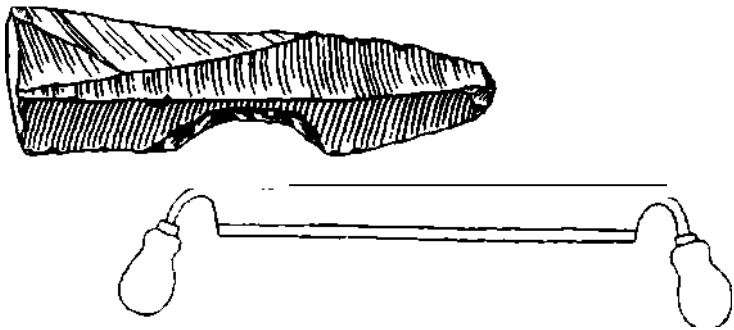
Avrupa'daki Dilgi Alet Endüstrileri

Avrupa'daki çeşitli dilgi alet endüstrilerine ilişkin bilgimiz oldukça geniştir. Bu bilgilerin çoğunu mağara buluntu yerlerindeki yerleşim katmanlarından biliyorsak da (çünkü arkeologlar çalışmalarını mağaralarda yoğunlaştırmışlardır), artık açık hava yerleşmelerinden de geniş bilgi edinmeye başladık. Prof. Bordes'in gelişkin yonga aletler üzerinde yaptığı araştırmalarında olduğu gibi, dilgi alet endüstrileri de çok geniş ve ayrıntılı tipolojik araştırmalara ve istatistiksel çözümlemelere konu olmaktadır. Prof. Hallam Movius, arkadaşları ve öğrencileri bu ayrıntılı araştırmaların öncülüğünü yapmaktadırlar. Dikkatle kazılıp çıkarılmış buluntular sağlandıkça, şimdi bize karmaşık görünen öğeler giderek anlam kazanacaktır.

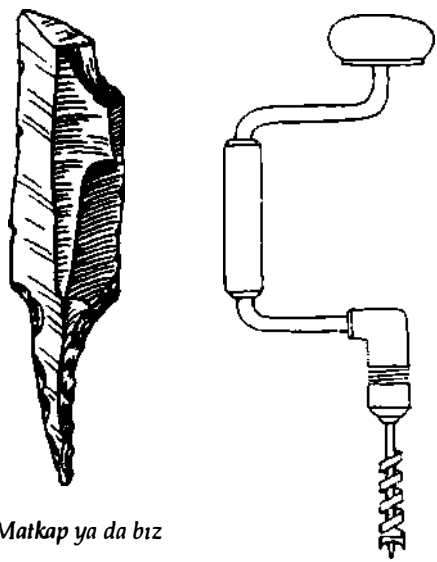
Bu karmaşık durumun, bizim yalnızca daha çok buluntu çıkarmamızdan kaynaklanmadığının bilincindesinizdir. Bu aynı zamanda, o dönemde yaşamış olan tarihöncesi insanlarının birbirinden çok değişik ortamlara uyum sağlama yeteneklerinin giderek artmasına da bağlıdır. Onların aletleri, bu uyum sağlama becerilerini yansıtır. O dönemde iklimde de büyük değişiklikler olduğunu biliyoruz. Bu nedenle, insanların besinlerini oluşturan bitki ve hayvanlar da değişiyordu. Bizim şimdi bulduğumuz alet ve endüstrilerin çeşitliliği,

Saplı uç

Çentikli dilgi

Matkap ya da bız

bu değişiklikleri ve o insanların değişen zamana uyum sağlama yeteneklerini yansıtıyor. Bunda, insanların üstlendiği, etkinliklerdeki çeşitlilik denebilecek, değişik işlerin de hiç kuşkusuz katkısı vardır. Örneğin, artık başka aletler *yapmakta* kullanılan aletlerin, yani alet yapan aletlerin örneklerini buluyoruz. Bu aletler aynı zamanda onları yapanların giderek gelişen uyum sağlama yeteneklerini de gösterir.

Dilgi endüstrilerindeki çeşitlemelerin çok geniş kapsamlı olmalarına karşın, arkeologlar bunları genel alet yapma gelenekleri içinde gruplayabilmişlerdir. Daha önce sözünü ettiklerimiz gibi, bu gelenekler de (sürekli değişmelerine karşın), alet yapımında süregelen alışkanlıklardır. Bazen yalnızca birkaç bin yıl gibi çok daha kısa süreli ve çok daha yöresel olmalarına karşın, bu gelenekler eskilerinden (Acheul gibi) dikkat çekecek kadar değişiktirler. Saptanan geleneklerin *içindeki* yöresel ayrımlar da eskiye göre çok daha büyüktür. Oldukça küçük coğrafi bölgeler, hemen yanındaki bölgedekilerden çok değişik öğeleri yansıtan kendi ayrı arkeolojik silsilesine sahiptir. Avrupa'daki dilgi alet endüstrilerine ilişkin bilgilerimizin büyük bir bölümünü Fransa'dan sağlamamızın nedeni (öteki bölgeler de ona yaklaşmaktaysa da), arkeolojik araştırmaların bu ülkede daha erken başlaması ve çok yoğun bir biçimde sürdürülmesidir. Eğer bir arkeolog kesine yakın bilgiler elde etmek isterse, yalnızca Fransa'nın dilgi alet endüstrilerini bile beş altı yöresel silsile bağlamında incelemk zorunluluğundadır, çünkü Pireneler'in etekleri için söylenebilecekler, örneğin Paris çevresindeki yöre için hiç de geçerli olmayabilir.

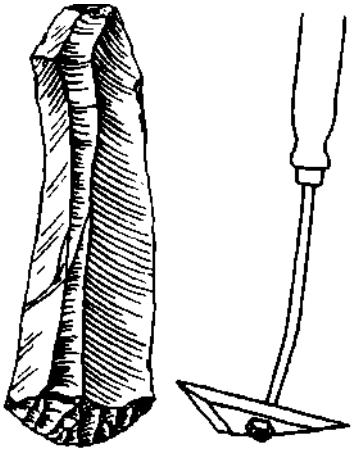
Böyle bir durum söz konusu olduğunda (aynısı İspanya, Çekoslovakya, Rusya, vb için de geçerli olacaktır) izlenecek en akıllıca yol, bir bölgenin seçilmesi ve oranın yalnızca, kısmen de olsa, bilgi veren bir örnek olarak ele alınmasıdır. Ders kitaplarını ve diğer kitapları yazanlar, uzun bir süredir *Dordogne silsilesi* üzerine odaklanmışlardır. (Dordogne, orta-güney

Fransa'da bir akarsuyun adıdır ve Fransa'daki klasik mağara buluntu yerleri ya bu havzanın içinde ya da yakınındadır.) Dordogne silsilesi belki hâlâ iyi bir seçimdir ve şimdi kısaca ne olduğunu görelim.

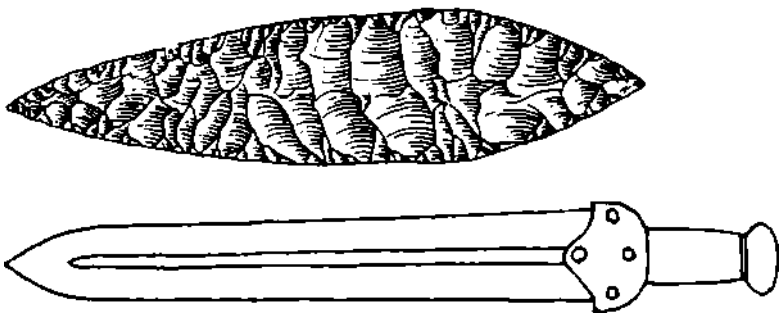
Dordogne Silsilesi

Dordogne silsilesi, güneybatı Fransa'nın büyük bir bölümünde yer alan, 35.000 yıl öncesiyle Pleistosen'in sonları arasındaki döneme ilişkin arkeolojik buluntu yerlerinin ve buluntu topluluklarının tümünün belgesidir. Alet yapma geleneklerinin silsilesiyle, taş, kemik ve boynuz endüstrilerinin ayrıntıları, Limoges ve Toulouse arasında bulunan çağdaş politik bir birim ya da bölge olan Dordogne'daki merkezileşmiş alanda (bazı sorun çıkaran istisnalar dışında) oldukça düzenli bir biçimde görülür. Limoges'nin kuzeyindeki Loire'a ve Toulouse'un güneyindeki Pireneler'e doğru da bu evrelerden bazıları görülürse de, bazıları görülmez. Dordogne silsilesi kuzey, doğu-orta ya da güneydoğu Fransa'da neler olduğunun anlaşılmasına çok az yardımcı olabilmektedir.

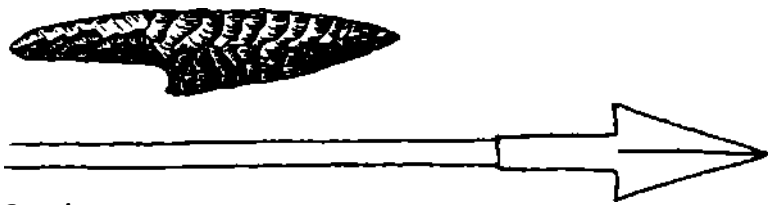
Dordogne silsilesinde yaklaşık yedi alet yapma geleneği vardır. Bunlardan bazıları diğerlerine göre daha iyi belgelenmiştir. Burada terminolojiye ilişkin bazı sorunlar çıkmasına karşın, bilim insanlarından birçoğu *Perigord, Aurignac, Noail, Protomagdalen, Solutre, Magdalen* ve *Azil* adı verilen geleneklerin bulunduğunu kabul ederler. (Azil buzul sonrası dönemlere kadar sürmüştür ve aynı zamanda bir "Mezolitik" geleneği olarak da kabul edilir.) Bu endüstrilerin bilinen iklimsel evrelere göre *göreli* zamandizin (kronoloji) içinde sıralanması 86, 87 sayfalardaki çizelgelerde gösterilmiştir. Würm Buzulu'nun ikinci yarısının iki dönemden oluştuğu (III ve IV) ve hem birbirlerinden ve hem de bir önceki Würm döneminden daha ılıman süreler ile ayrıldığı (II/III ve III/IV) söylenirse de, bu dönemlerde iklimdeki salınımlar dolayısıyla bu olaylar çok daha karmaşıktı. Yalnızca sıcaklık belirtilerek çizelge-

Dilgi üzerinde bir uç kazıyıcı

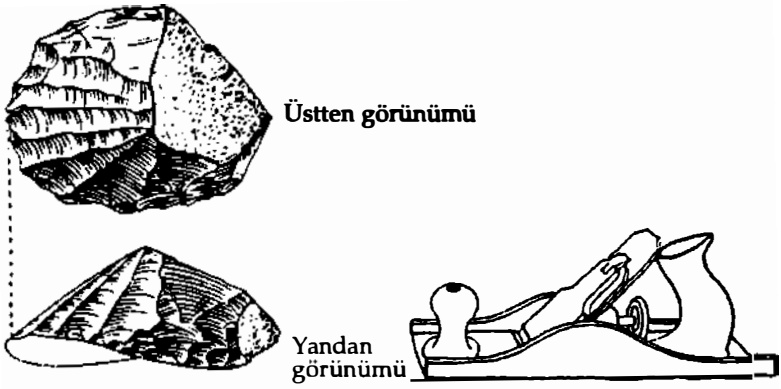
Defne yaprağı biçimli uç

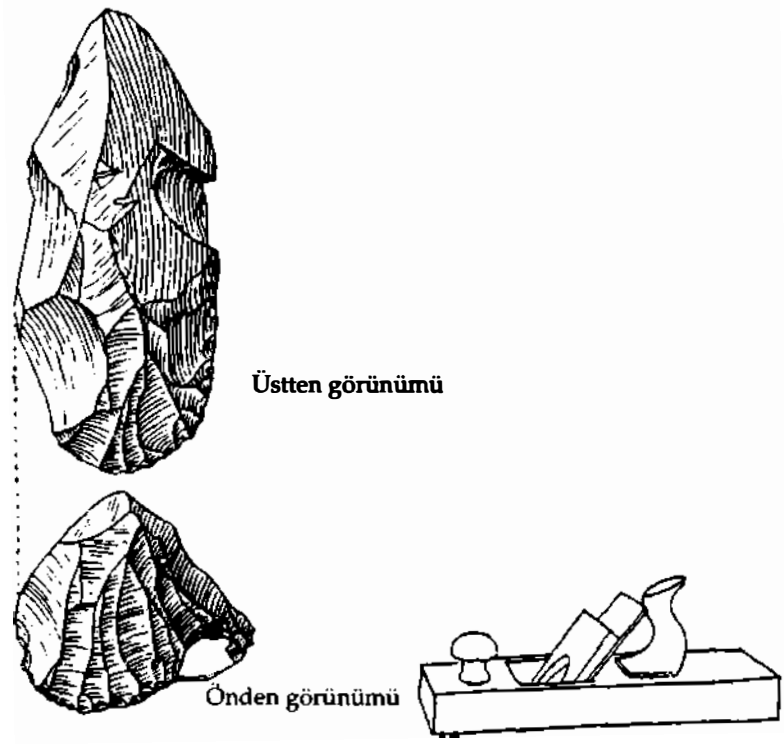
Omuzlu uç

de basitleştirilen iklimdeki evrelerin sırasını, başta Bordeaux Üniversitesi'nden Dr. Henri Laville olmak üzere, Fransız jeologlar saptadı. Arkeologlar, Dordogne endüstrilerinin kronolojik yönden birbirleriyle ilişkilerini saptamaya çalışırken, çoğunlukla bu tür *göreli tarihlemeden* yararlanırlar. Bu çizelge aynı zamanda radyokarbon saptamalarına dayanan bazı kronometrik tarihleri de gösterir. İklimdeki evrelerin eşit süreli olmamaları nedeniyle, çizelgede zamanı belirten düzenli bir dikey ölçekleme olmadığına dikkat edin. Solutré geleneğinin süresini gösteren çizgi, Perigord'u gösteren çizgi kadar uzun olmasına karşın, Solutré 2.000 yıl sürmüşken Perigord 11.000 yıl sürmüştür. Bu çizelgeyi 86. sayfadaki düzenli bir dikey zaman göstergesi olan diğer çizelgeyle karşılaştırın. Alet yapma geleneklerinin gerçek süreleri burada daha açık görülür.

Geleneklerin adlarından bazıları (Solutré, Aurignac) okurca bilinmektedir; çünkü bu gelenekler yüzyıla yakın ya da daha uzun bir süredir bilinmekte ve onlara ilişkin yazılar yazılmaktadır. Naoil gibi ötekilerden (1966 kadar geç bir tarihte Dr. Nicholas David tarafından saptanıp, adlandırılmıştır) eski yayınlarda söz edilmez. Dordogne silsilesinin kapsadığı kültürlerin bazı yönleri çok iyi bilindiğinden, Eski Dünya'nın Pleistosen'inin sonlarında görülen dilgi alet endüstrilerinin *tümünü* yalnızca bu silsilenin temsil ettiğini düşünme eğilimi vardır. Bu olay gerçekte hiç de öyle olmamasına karşın, bu geleneklerin adları doğu Afrika'daki, Sibirya'daki ve hatta Alaska'daki biraz benzerlik ya da çağdaşlık gösteren öteki endüstriler için de kullanılmaya başlandı. Son yüzyılın kültür evrimindeki tekdüze ve dünya çapında benzerlik imgesini silmek pek de kolay değildir! Dordogne silsilesine ilişkin buluntu yerleri ve buluntu toplulukları, bize ilk çağdaş insanların kültürünün dünya üzerinde insanların yaşadığı bölgenin kuzeybatı köşesine yakın küçük bir bölgesinde var olan biçimine ilişkin bilgi verir. Bunlar, o dünyanın bütünü için bir şablon değildir.

Omurga biçimli ***yuvarlak*** *kazıyıcı*

Omurga biçimli burunlu kazıyıcı

Şimdi, dilgi alet geleneklerinin ürünlerinden ve özelliklerinden bazılarını inceleyelim.

Özel Tür Dilgi Aletler

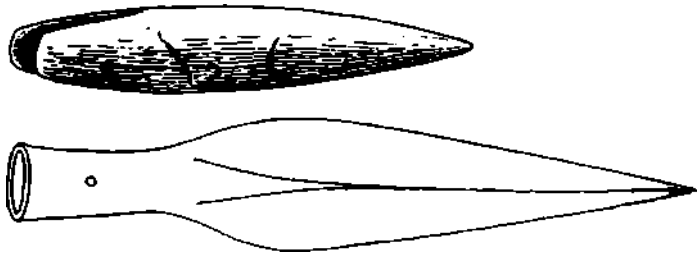
Bu dönemde ortaya çıkan en özgün aletlerin çoğu dilgilerden yapılmıştır:

1. *Sırtlı* dilgi. Bu, belki de kullanan kişinin parmaklarının kesilmemesi için, bir kenarı amaçlı olarak körleştirilmiş çakmaktaşı dilgiden yapılmış bir bıçaktır. Bazıları özellikle Perigord endüstrilerine özgü olmak üzere, değişik biçimlerde olan sırtlı dilgiler vardır.

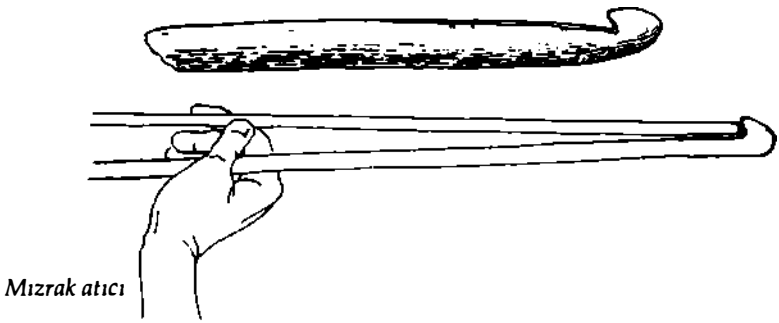
2. *Kalem* ya da *yontucu*. Kalem aslında bir keskidir. Kesici kenarı tıpkı bir keski gibi *çaprazınadır*. Keskilerin uçları keskin olmasına karşın, bazı keskiler tornavida gibi yapılmıştır. Bazılarının kenarlarıysa, daha çok bir keskinin laması gibidir ya da tek şevi olan rendeye benzer. Kalemler olasılıkla tahta ya da kemikte yarık açmak için kullanılıyordu. Bu da diğer aletler için sap ya da tutacak yapılması demektir. Bunun yanı sıra kemiklerin üzerinde görülen kazımaların çoğu da bu aletler ile yapılıyordu. Değişik türlerde kalemlerin çeşitliliği şaşırtıcıdır ve çoğunlukla tüm dilgi alet endüstrilerinde kalemler görülür.

3. *Kuyruklu uç*. Bu taş uçlar, kargı ya da hafif mızrakların uçlarına takılmak üzere dilgilerden yapılmıştır ve altta gövdeye takılacak bölümlerinde uzun bir kuyrukları vardır. Kuyruğun, taş ucun ana gövdesiyle birleştiği noktada bulunan belirgin "omuz", çengel kavramının başlangıcının belirtisidir. Bu gibi uçların bir ya da iki omuzları vardır. Resimdeki örnek Magdalen endüstrilerine özgü olmakla birlikte, bunlara benzer Perigord örnekleri de görülür.

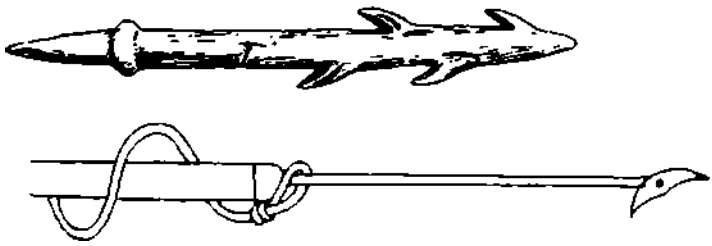
4. *Çentikli* dilgi. Kargı ya da hafif mızraklar ile kullanılan uçların yanı sıra, kargı ya da mızrağın gövdesini hazırlamak için de bir alet olması gerekir. Bugün böyle bir alete silah ola-

Yarık dipli kemik uç

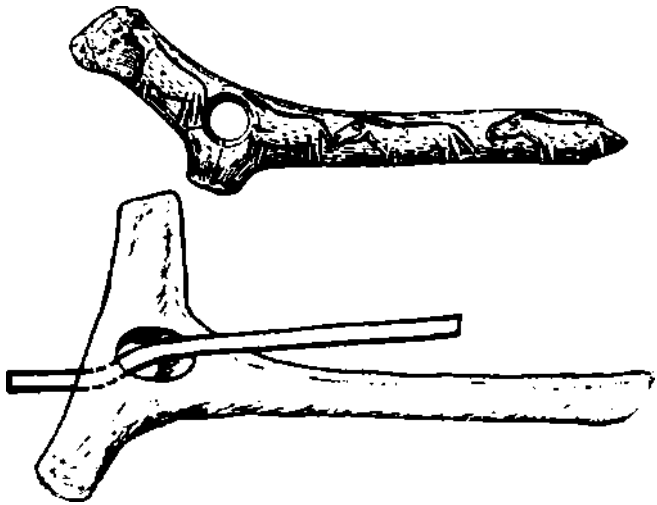
Mızrak atıcı

Kemik zıpkını

rak kullanılan bıçak ya da kazıma bıçağı adı verilebilir. Olasılıkla çentikli dilgiler de aynı amaçla kullanılıyordu. Çağdaş kazıma bıçaklarının kesici lamaları düz ve keskindir ve gerçekten de "kazırlar". Çakmaktaşından yapılmış olan çentikli dilgiler de büyük bir olasılıkla kesmekten çok kazıyordu.

5. *Bız, matkap* ya da *delici.* Bu dilgi aletlerin ucu iri bir çivi gibi işleniyordu. Olasılıkla tahta, kemik, deniz kabuğu ya da deride delik açmakta kullanılıyorlardı.

Sırım düzeltici

6. *Dilgi üzerinde uç kazıyıcı*, iyi bir kazıyıcı kenar elde etmek üzere bir ya da her iki ucu da işlenmiş bir alettir. Tahta ya da kemiklerin içini boşaltmada, derileri kazımada, ağaç kabuklarını çıkarmada ve benzeri işlerde kullanılmış olabilirler.

En iyi Batı Avrupa'daki Solutré dolayısıyla tanınan, çok özel bir tür çakmaktaşı alet vardır. Sıradan kalemlerin, matkapların ve öteki dilgi aletlerin Solutré endüstrilerinde görülmelerine karşın, en ilginç Solutré aletler hiç de dilgilerden yapılmıyordu.

7. *Defne yaprağı biçimli uç*. Bu aletlerin bazıları uzun olup hançere benzediğine göre, bıçak ya da hançer olarak kullanılıyordu. *Söğüt yaprağı* adı verilen ötekiler ise küçüktü ve olasılıkla mızrak ya da kargıya takılıyordu. Başka bir özgün Solutré alet ise *omuzlu uç*tur. Hem defne yaprağı ve hem de omuzlu olan uçların örnekleri resimde verilmiştir.

Dilgi geleneğindeki aletler ile tanımlanan bu endüstrilerde bazı yonga ve çekirdek aletler de bulunuyordu. Bu listeyi, yi-

ne bu dönemde görülen iki tür alet ile bitireceğiz. Bunların her ikisi de ya yongalardan ya da biçimsiz yumrulardan (çekirdek) yapılıyordu. Yine her ikisi de özgün Aurignac endüstrisine ilişkin aletlerdir.

8. *Omurga biçimli yuvarlak kazıyıcı* çoğunlukla küçük, oldukça yuvarlak ve ortasına doruk biçimi verilerek yonga çıkarılmış bir alettir. "Omurga biçimli" denmesinin nedeni (başaşağı durduğunda) bir geminin kesitine benzemesidir. Gerçekte daha çok bir çadır ya da şemsiyeye benzer. Dış kenarları neredeyse çepeçevre keskindir ve olasılıkla çok amaçlı bir kazıyıcı alet olarak kullanılıyordu.

9. *Omurga biçiminde burunlu kazıyıcı* dibi düz bir yonga ya da yumrudan yapılıyordu ve yalnızca iyi işlenmiş tek ucu ya da "burnu" bulunuyordu. Bu gibi aletler olasılıkla el rendesi olarak kullanılmaktaydı.

Yukarıda sıralanan taş aletler (çoğunlukla çakmaktaşından yapılmıştır), değişik zamanlarda ayrıntılarında ayrımlar görülse bile, dilgi aletler arasında en kolay tanınabilenlerdir. Bunların yanı sıra bir çok tür daha vardır. Bu aletlerin tümü hiçbir zaman tek bir endüstride ve aynı anda ortaya çıkmamıştır. Dordogne silsilesindeki endüstrilerde ve ötekilerde yukarıda saydığımız aletlerden bazılarının yanı sıra, birkaç yonga alet de bulunmaktadır. Bazı endüstrilerde az sayıda çekirdek alet bile görülür. Herhangi bir mağara katmanında görülen belli türde aletler ve değişik türlerin ortaya çıkışlarındaki aralıklar bize her katmanda hangi endüstrinin bulunduğunu gösterir.

Başka Türlerde Aletler

Bundan 40.000 yıl öncesiyle 10.000 yıl öncesi arası denebilecek bu dönemde, Avrupa'da başka türlerde malzeme de bulmaya başlıyoruz. Artık kemik aletler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunların arasında bıçaklar, iğneler, delikli iğneler, bel-

ki de balık tutmakta kullanılan ve *boğaz tıkayıcı* adı verilen, iki uçlu ve düz küçük kemik parçaları bulunmaktadır. Olta bu kemik parçasının ortasına bağlanıyor ve balık yemi yuttuğunda, çubuk balığın ağzına çaprazlamasına takılıyordu.

Aurignac endüstrisinin oldukça özel bir kemik aleti de hafif bir mızrak için yapılmış olan düz ve uzun bir uçtur. Dibinde enine açılmış derin bir çentik vardır ve *yarık dipli kemik uç* diye adlandırılır. Elimizde bu dönemlerden kalma kemik boncuk ve çakmaktaşı aletler için kemik sap örnekleri vardır. Bazı hayvanların delik açılmış dişleri boncuk ya da takı diye kullanılmıştır. Hatta makara biçimli düğmeler ve tokalar bile vardır.

Özellikle orta ve batı Avrupa'da alet yapımında boynuz kullanılmaya başlandığı görülür. Bir ucunda büyük bir delik açılmış olan, boynuzdan yapılmış bir aletin işlevinin ne olduğunu bilmiyoruz. Sırım ya da kayış olarak kullanmak üzere deriyi işlemekte kullanıldığı yapılan önerilerden biridir; diğer öneriyse okların düzeltilmesinde kullanıldığıdır. Fransız prehistoryacıları geleneksel olarak bunlara *baton de commandement* adını vermişlerdir.

Çoğunlukla boynuzdan yapılan başka bir ilginç alet de mızrak ya da kargı atıcısıdır. Bu alet, bir ucunda bir çentik ya da çengel bulunan basit bir dal ya da bir boynuz parçasından başka bir şey değildir. Çengel, mızrak ya da kargının kör ucuna uymakta ve mızrak atıcısının uzunluğu, mızrağı atanın onu çok daha büyük bir güçle atabilmesini sağlamaktaydı (s. 99). Bu alet aşağı yukarı sapan ile aynı ilkeyle çalışıyordu. Bunların yanı sıra Magdalen endüstrisine ilişkin buluntu yerlerinden özenle bezenmiş boynuz alet örnekleri de çıkarılmıştır.

Batı Avrupa'da bu dönemin ikinci yarısında boynuzdan çok güzel zıpkınlar da yapılmıştır ve bunlar özellikle Magdalen endüstrisinde yaygındır. Bu zıpkınların tek ya da her iki ke-

narında çengelleri vardır ve dipleri gövdeden fırlayabilecek biçimde işlenmiştir. Bazılarının üzerinde kazı bezek bulunmaktadır.

Şimdi sizi benim en sevdiğim biçimde, çizelgelerde (s. 86, 87) adları sıralanmış Dordogne yöresinin endüstrilerini düşünmeye çağırıyorum. Değişik türde aletleri, tamamlanmamış bir mektupla sipariş verme kataloğunda bulunan birimler olarak düşünün. 1900'lerin bu tür bir kataloğuyla, bugünkü arasındaki benzerlik ve ayrımları gözünüzün önüne getirin. Belli türde marangozluk aletleri gibi birçok eşya birbirinden pek de farklı olmayacaktır. Diğer birimler ise oldukça farklı olacak ve bugünün kataloğunda birçok yeni birim de yer alacaktır. Kataloglarımızdaki tarihlerin yerine, bizim elimizde, endüstrilerin zaman içindeki ilişkilerini saptamamıza yardımcı olmak üzere, katmanların stratigrafik konumları ve iklim ile ilgili olayların belli süreleri içindeki yerleri vardır. Oysa çizelgede bazı endüstrilerin birkaçının aynı anda var olduğuna dikkat edin (örn. Perigord ve Aurignac). Bunun için de, çağdaş bir Amerikan mektupla sipariş verme kataloğuyla, yine çağdaş bir Fransız mektupla sipariş verme kataloğunu karşılaştırırken görebileceğiniz benzerlik ve ayrımları düşünün. Son olarak da, istatistiksel araştırmaların bizim için neler sağlayabileceğini anımsayın. Tek bir etkinlik grubunun parçası olarak birbiriyle ilişkili birimleri gruplamayı başarabilir miyiz? Bu istatistiksel çalışmalar ile tüm mutfak aletlerini, marangozluk aletlerini, tesisatçılık aletlerini vb diğer grupları bir araya toplayabilir miyiz? Tarihöncesi etkinlik kümelerinde bulunan birimler bizim algılayabileceğimiz kadar düzenli (kataloglarda olduğu gibi) gruplanmamış olabileceğinden, biz bu grupları yeniden oluşturma girişiminde bulunmalıyız.

Sanatın Başlangıcı

Bu dönemde, en azından batı Avrupa, değişik türlerde sanatın başlamasına tanık oldu. Sanat yapıtlarını taşınabilir sanat yapıtları ve mağara resimleri ile heykeller olmak üzere iki büyük gruba ayırmak yerinde olur. Taşınabilir sanat yapıtları kazımaları, oymaları ve aletler ile silahları bezeyen kabartmaları içerir. Bıçaklar, bileyiciler, mızrak atıcıları zıpkınlar ve bazen de basit kemik ve boynuz parçaları çoğunlukla kazınarak bezeniyordu. Aynı zamanda büyük ve yassı çakıl taşları da taslak bloğu işlevini yerine getirmiş gibi görünmektedir. Bu çeşit cisimlerin yüzeyleri hayvanları, oldukça soyut çiçek motiflerini ve geometrik motifleri sergileyebilir. Son zamanlarda, Alexander Marshack, üzerinde düzenli kazıma-

Willendorf'dan "Venüs" heykelciği

lar bulunan bir grup kemik buluntunun, Ay'ın düzenli bir biçimde değişen evrelerine dayanan bir tür takvim dizgesinin (sistem) matematiksel belgelerine ilişkin olduğu görüşünü ileri sürdü.

Taşınabilir sanat yapıtlarından bazıları aletler üzerinde değildir. Bu türün en ilginç örnekleri küçük kadın heykelleridir. Bu kadınlar hamile gibi görünmelerinin yanı sıra, en kadınsı özellikleri de olağanüstü vurgulanmıştır. Bu "Venüs" ya da "anatanrıça" heykelciklerinin, doğanın büyük güçleri olan, doğurganlığı ve yaşamın doğuşunu simgeledikleri sanılmaktadır.

Mağara Resimleri

Mağaraların duvarlarında ve tavanlarındaki resimlerde herhangi bir zamanın başyapıtlarıyla karşılaştırılabilecek nitelikte bazı örnekler görmekteyiz. Bu betimlemelerin çoğunun konularını Buzul Çağı'nın sonunda görülen mamut, kıllı gergedan, bizon, rengeyiği, yaban atı, ayı, yaban domuzu ve yabanıl sığır gibi soğuk iklimde yaşayan büyük hayvanlar oluşturur. Taşınabilen sanat yapıtlarında olduğu gibi, mağara sanatında da değişik biçemler (uslup) vardır. Gerçekten görkemli mağara sanatı Güney Fransa ve Kantabrik (kuzeybatı) İspanya'yla sınırlı gibiyse de, son zamanlarda Rusya'da ilginç yeni bir grubun ortaya çıkarıldığı bildirilmiştir.

Franko-Kantabrik mağara sanatının birçok ilginç yönü vardır. İnsanların kendileri mağaraların yalnızca ağızlarında yaşamalarına karşın, bu betimlemeler mağaraların en karanlık ve tehlikeli olan en derin bölümlerine yapılmıştır. Bu yerleri aydınlatmak için, içinde bükülmüş kıl ya da liften yapılmış bir fitil ile olasılıkla bir tür bitkisel ya da hayvansal yağ yakılan, içi oyulmuş taşlardan yapılmış basit kandilleri olduğunu ve bir de bu mağaralara giren hayvanları düşünecek olursanız, tehlikeyi anlarsınız.

Bu insanların yaptığı resimlerin yalnızca seyredilip hayranlık uyandırmak amacıyla yapılmadığından da eminiz, çünkü bazı resimler daha önce yapılanların üzerine yapılmıştır. Yalnızca *resim yapma etkinliğinin* önemli olduğu açıktır. Ressam toprağın altındaki en gizemli derinliklerin içine girip, betimlemesinde bir hayvan yaratmalıydı. Belki de bunu yaparak aynı tür hayvanı dışarıda avladığında, onun üzerinde gizemli bir güç kazandığına inanıyordu. Ressam, yaptığı resimlere hayranlık duyulacak bitirilmiş bir yapıt olarak pek de aldırıyormuş gibi görünmüyor, çünkü çok kısa bir süre sonra kendisi, ya da bir başkası, aynı yere gidip ilk betimlemenin hemen üzerine başka bir hayvan resmi yapıyordu.

Franko-Kantabrik biçemde mağara sanatı bütün zamanların en büyük başarılarından biridir. Konular neredeyse her zaman o dönemde yaşamış olan büyük hayvanlardır. En iyi örneklerin bazılarında bu hayvanlar tümüyle renkli olarak betimlenmiştir ve resimler olağanüstü canlıdır ve enerji doludur. Bu yapıtların büyük hayvanları iyi tanıyan, hayvanların kürklerine dokunulduğunda duyumsananları, kaslarının olağanüstü gücünü ve bu hayvanları avlarken karşılaşılan tehlikeleri çok iyi bilen insanların elinden çıktığı bellidir.

Doğu İspanya'da, Afrika'da ve doğu Akdeniz'de başka sanatsal biçemlere de rastlandı. Bunlar bazen ok ve yay ile avlanan insanları içeren devinimli çizimlerdir. Doğu İspanya sanatı açık kaya yüzeylerinde ve kaya barınaklarında bulunmuştur. Bu, Franko-Kantabrik mağara sanatından daha az görkemlidir ve daha geç dönemlere ilişkindir.

Buzul Çağı'nın Sonunda Avrupa'da Yaşam

Bu dönemde yaşam, olasılıkla, bir avcının olmasını isteyebileceği kadar iyiydi. Av hayvanları ve balık çok bol olduğu gibi, böğürtlenimsiler ile diğer yabanıl yemişler de çok bolmuş gibidir. Fransa'dan Rusya'ya kadar hayvan kemikleriyle dolu çok büyük çukurlar ya da kemik yığınları bulunmuştur.

Bu hayvan avı, ovalarda yaşayan Amerikan Kızılderilileri'nin bufalo avlamaları gibiydi, yani hayvanlar dik akarsu kıyılarından ya da yamaçlardan ürkütülerek düşürülmekteydi. Perigord aletleri yapan avcılar, doğu Fransa'daki ünlü Solutré buluntu yerinde, atları yamaçtan aşağı sürüyorlardı. Yenmek amacıyla parçalanmış binlerce hayvanın kalıntıları, metrelerce yükseklikte çok yoğun bir katman oluşturmaktadır.

Batı Avrupa'da insanlar mağaraların ağızlarında, dışarıya doğru çıkıntılı kayaların altlarında ve açık hava yerleşmelerinde yaşıyorlardı. Doğu Avrupa'nın geniş ovalarında, yarısı yerin altında bulunan çok kaba kulübeler yapılmıştı. Dr. Bohuslav Klima'nın Çekoslovakya'nın Polloau tepelerindeki buluntu yerleri bunlara çok iyi örneklerdir. Fransa'da özellikle Magdalen dönemine ilişkin, bunlara benzer açık hava yerleşmelerinin ve Almanya'da da bir kulübe temelinin bulunduğu bildirilmiştir. Bu yerleşmelerde bütün bir yıl boyunca yaşanıp yaşanmadığı bilinmemektedir. Laville'in Dordogne silsilesi üzerine yaptığı çalışmasından öğrendiğimize göre, bu zamanın belli bir süresi soğuktu. Son büyük buzulun uzun bir süresinde İskoçya'dan İskandinavya'ya kadar kuzey Avrupa, kuzey Almanya ve Rusya ile güneydeki yüksek dağlar hiç kuşkusuz buzlar ile kaplıydı. Ancak insanların ateşi vardı ve iğneler ile derileri kazımak için kullanılan aletler de giyindikleri anlamına gelmelidir.

İnsanların, yiyecek ve barınak bulmalarına yardımcı olan aletlerin yanı sıra, çok çeşitli konularda düşündükleri de açıkça anlaşılıyor. Bunu gösteren gömütlerde artık eskisinden çok daha fazla ölü armağanı buluyoruz. Boncuk ve süs eşyası ile çakmaktaşı, kemik ve boynuz aletler de gömütlere sıkça konulmuş ve gömülenin üzerine bazen kırmızı aşı boyası serpilmiştir. Kırmızı, yaşam demek olan kanın ve ısı demek olan ateşin rengidir. Prof. Childe, kırmızı aşı boyasının, gövdeye, uçup giden ısıyı yeniden verebilmek amacıyla ya-

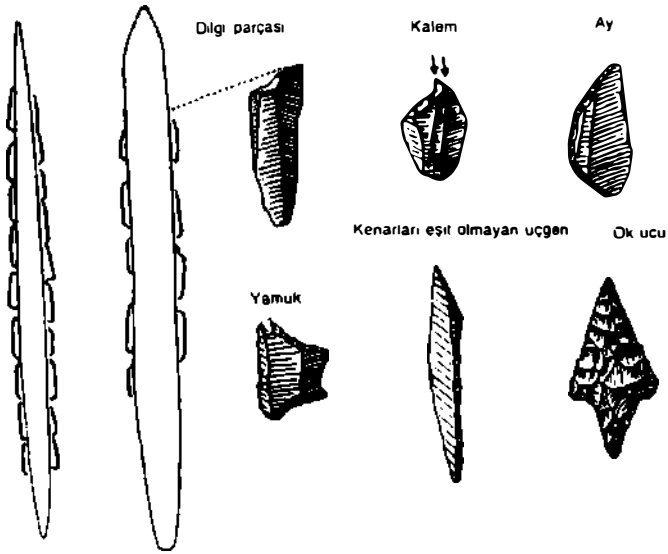
pılan dokunaklı bir büyü girişimi olup olmadığı sorusunu sormaktadır. Bu dokunaklı bir girişim bile olsa, o insanların da, aynı bizim gibi, ölümden etkilendiklerinin açık bir kanıtıdır.

Bu insanların sanatı, artık insan aklının yöneldiği yöne başka bir örnektir. Ve ben insan derken, bunu sözcüğün tam anlamıyla kullanıyorum; çünkü bu dönemde artık tümüyle çağdaş erkekler ve kadınlar ortaya çıkmıştır. Hangi özel topluluğun görkemli mağara sanatını yarattığı hâlâ açıkça bilinmemekteyse de, Dordogne ve çevresindeki yörelerde adı geçen yedi alet yapma geleneğiyle ilintili olduğu anlaşılan taşınabilir sanat yapıtları bulunmuştur. Sanat ve bezemeye karşı ilgi, Fransa ve çevresinde Buzul Çağı'nın sonundaki kültürlerin ortak niteliklerinden biridir.

Mikrolitler

Kendine özgü bir alet serisi, güneybatı Avrupa'da Buzul Çağı'nın en son evresinin belirgin bir işaretçisi gibi görünür. Bu alet yapma alışkanlığına Akdeniz havzasının kıyılarında da rastlandığı gibi, son buzul kuzeye doğru çekilirken kuzey Avrupa'ya da ulaşmıştı. İnsanlar çok küçük boyutlarda dilgi aletler yapmaya başladılar. Hazırlanmış bir çekirdekten çok ince ve küçük dilgiler çıkarmayı öğrenmişlerdi. Bu küçük dilgileri, minik üçgenlere, yarım aylara (*lunate*), yamuklara dönüştürdüler ve onlara öteki geometrik biçimleri de verdiler. Bu küçük aletlere *geometrik mikrolitler* denir. Bu aletler o kadar küçüktür ki, çoğu sap ya da gövdelere takılmış olmalıdır.

Gövdelere takılmış mikrolitlere birçok örnek bulundu. Kullanımlarının kısa bir sürede yaygınlaştığı kuzey Avrupa'da, mikrolit üçgen ya da yarım aylar, kemik ya da tahta bir ucun her iki kenarına sırayla diziliyordu. Her bir küçük üçgenin bir köşesi dışarı taşıyordu ve alet bütünüyle eşsiz bir dikenli zıpkın oluşturuyordu. Mısır'da, tarih çağlarında, geomet-

Mikrolitler

rik yamuk mikrolitler ok ucu olarak hâlâ kullanılıyordu. Bunlar, geniş kenarı dışarıda kalmak üzere, bir okun gövdesine raptediliyordu. Bir oka "T" biçiminde bir uç yapmak garip görünür. Gerçekte, bu küçük uçlar çok keskindi ve olasılıkla hayvanların derilerini kolaylıkla deliyordu. Bizler, aynı zamanda bir ucun geniş kesici kenarının, sivri bir ok ucundan daha çok kanamaya yol açacağı kanısındayız. Bir okla vurulduktan sonra kilometrelerce koşabilecek gazel gibi çevik hayvanlar avlanırken, hayvanın daha erken düşmesini sağlayacağından, olabildiğince çok kanamaya yol açmak avcının yararınadır.

Mikrolitlerin ilk önce nerede icat edildiğinden pek emin değiliz. İlk olarak Yakındoğu'da ortaya çıktıklarını gösteren bazı ipuçları vardır. Kuzeybatı Afrika'da çok yaygın olarak kullanılmalarına karşın, bu daha geç dönemlere ilişkindir. Pleistosen'in sonunda Eski Dünya'da mikrolitlerin geniş çaplı da-

ğılımına bakılırsa, çok kısa bir süre içinde birçok bölgede kullanılmaya başlandıkları anlaşılır. Geometrik mikrolitlerin ortaya çıkışının, ok ve yayın icadının ve yayılmasının arkeolojik bir belirtisi olduğu (kesinlikle belgelenmemiş olmasına karşın) sık sık ileri sürülür.

Sözü edilen mikrolitlerin çok dikkatle hazırlanmış küçük dilgilerden yapıldığını ve en belirgin niteliklerinin geometrik anahatları olduğunu anımsayın. Gerçek her bir mikrolit endüstrisi, büyük bir oranda, bu tür küçük dilgi aletlerden oluşmuştur. Ancak mikrolit endüstrilerinin çoğunda alışılmış boyutlarda dilgi aletler ve hatta bazı yonga kazıyıcılar bile vardı. Birçoğunda geometrik biçimlerde olmayan küçük kalemler ve küçük kazıyıcılar da bulundu. Çok küçük dilgi aletler bazen daha önceki endüstrilerde de ortaya çıkar (örneğin, Dordogne silsilesinin Perigord evresinde), oysa geometrik mikrolitlerin büyük ve yaygın önemi Buzul Çağı'nın sonu için yeni bir öğedir.

Yakındoğu ve Afrika'nın Daha Geç Dilgi Alet Endüstrileri

Alışılmış boyutlarda dilgi alet yapma geleneği kuşkusuz Avrupa'dan Sibirya'nın ortalarına yayıldı. Dilgi aletlerin daha önceki bir tarihte batı Asya'da da yapıldığına değinmiştik. Batı Asya'nın dilgi alet endüstrileri batı Avrupa'nın endüstrilerinin bazı öğelerini çok uzaktan çağrıştırırsa da, arkeologlar Filistin'deki endüstriler için *Emir* ve *Antel*, kuzey Irak'taki endüstriler için daha uygun olan *Baradost* ve *Zarzi* gibi tümüyle yerel adlar kullanırlar. Benzer dilgi endüstrileri Afganistan dağlarındaki yaylalardan bilinir ve batı Hindistan'dan da bu endüstrilere ilişkin bazı kanıtlar elde edildi.

Kuzey Afrika'da, Libya'nın kıyısında bulunan Haua Fteah'tan Dabban (daha önce değinilmişti) adı verilen eski bir dilgi alet endüstrisi bilinmekteyse de, kuzey Afrika'daki ve Büyük Sahra'daki çoğu buluntu yerlerinde ortaya çıkarılan

Pleistosen'in sonuna ilişkin endüstriler, *Ater* diye adlandırılan, değişik bir türdendir. Çoğu uç olarak kullanılmak üzere kuyrukları bulunan Ater aletlerin yapımında, Levallois ya da disk biçiminde çekirdek teknikleriyle çıkarılan yongalar (dilgi değil) kullanılmıştır. Diğer Ater aletler, iki yüzeylerinden de yonga çıkarılmış, yaprak biçimli uçlardır. Kuzey Afrika'daki bu yörenin daha geç dönemlere tarihlenen (çoğunluğu Pleistosen sonrası) endüstrileri, daha önce Avrupa için değindiğimiz türde, alışılmış boyutlarda dilgi aletleri içerir. Bu endüstrilerde geometrik mikrolitler de vardır. Son zamanlarda Nubiya'daki kurtarma kazıları sırasında (yukarı Mısır'da bulunan Assuan Barajı'nın suları altında kalan yapıtların kurtarılması için) çok sayıda gelişkin dilgi alet endüstrisi bulundu. Prof. Philip Smith saptadığı iki endüstriye *Silsil* ve *Sebek* adlarını verdi. Kuzeydoğu Afrika'nın geç Pleistosen dönemi için henüz son söz söylenmiş değildir.

Dilgi aletler, iki yüzeyli yaprak biçimli uçlar ve daha geç dönemlere ilişkin taş alet türlerinden bazıları orta ve güney Afrika'da da ortaya çıktı. Buzul sonrası dönemin başlarına gelindiğinde, doğu ve güneydoğu Afrika'daki endüstrilerin çoğu özellikle dilgicikler üzerindeki geometrik mikrolitlerden oluşuyordu ve zamanla doğu Afrika'da kaba bir çanak çömlek ortaya çıktı. Afrika'da bulunan tarihöncesine ilişkin kanıtları çok iyi bilen Prof. Desmond Clark, zaman geçtikçe bölgesel nitelikte çevresel uzmanlaşmaya doğru eğiliminin daha da arttığını gözlemler. Yeni "niş"ler, orman kenarları, yüksek otlaklar ve kuru savanalar yeni yaşam biçimlerinin denenmesi için uygun alanlardı.

Uzakdoğu

Pleistosen'in sonlarında Sibirya'nın büyük bir bölümünde insanlar yaşıyordu ve daha önce de değindiğimiz gibi, oradaki dilgi alet endüstrileri de Avrupa'dakilere benziyordu. Moğolistan'daki ve Çin'in en kuzeyindeki son dönem Pleistosen endüstrileri temelde hâlâ yongalara dayanıyordu ve bazıları kıyıcıları içeriyordu; oysa endüstrilerin bazılarında gerçek dilgi tekniğinin varlığı, Uzakdoğu'nun bu bölgesinin, batıdaki Eski Dünya'nın geleneklerinden hâlâ tümüyle sıyrılamadığını gösterir. Pleistosen'in sonunda Japonya'da, başka buluntuların yanı sıra, biçim olarak Avrupa'daki, Yakındoğu'daki ve Sibirya'dakilere çok benzeyen, olağanüstü bir yetkinlikle üretilmiş, obsidiyen dilgi aletler buluyoruz.

Güney Çin ve güneydoğu Asya için bu döneme ilişkin bilgiler çok yetersizdir. Buradaki taş endüstrileri hâlâ doğuya özgü satır ve, daha önce sözü edilen, basit yonga geleneklerinde kalmış gibi görünmektedir. Taş aletlerin beğeni duygularımızda yarattığı izlenimler ne olursa olsun, dünyanın bu yöresindeki insanların gerilik ve tembelliğe boğulmuş olduğunu düşünmemeliyiz. Güneydoğu Asya'nın tarihöncesine ilişkin son zamanlarda yapılan araştırmaların en ilginç yönlerinden biri, Pleistosen'in sonunda Yakındoğu'da olduğu gibi burada da besin üretiminin başlarının yolda olduğunu belirten kanıtlardır.

Son olarak, basit çekirdek ve yonga alet yapan insanlar Avustralya kıtasına ilk olarak Pleistosen'in en son evrelerinde (en az 30.000 yıl önce) ayak bastılar.

Yeni Dünya'ya Yerleşiliyor

Yine, son büyük buzulun sonlarına doğru -neredeyse kuşkusuz en çok 30.000 yıldan daha kısa bir süre önce- insanlar Bering Boğazı üzerinden Asya'dan Amerika'ya geçmeye başladılar. Bildiğiniz gibi, Amerika Kızılderilileri'nin aslında Moğol kökenli olduğu ileri sürülür. Kan grupları üzerinde yapılan en son araştırmalar bunu biraz kuşkulu kılmaktaysa da, Amerika Kızılderilileri'nin atalarının Asya üzerinden geldikleri kesindir. Avrupa'nın, Afrika'nın, Yakındoğu'nun, Ortadoğu'nun ve orta Sibirya'nın taş alet endüstrilerinin bilinen özelliklerdeki biçimleriyle Yeni Dünya'ya *geçmemiş* olduğu konusunda genelde görüş birliği vardır. Birkaç çok özel, ya da daha sonraki tarihlere ilişkin, istisnanın dışında, batıdaki Eski Dünya'ya özgü iki yüzlü çekirdek, yonga ya da dilgi aletler Amerikalar'da bulunmamıştır. Şimdilik Yeni Dünya'daki gelişmelerin öyküsünü daha sonraki bir bölüme erteliyoruz.

Bölüm 6
SON VE BAŞLANGIÇ

Son buzulun sonuna kadar, biz prehistoryacılar göreli olarak rahat bir zaman çizelgesine sahibiz. Ne kadar geriye gidersek, zamanın ve ayrıntıların kesinliğinden o kadar uzaklaşırız. Zaman içinde geçmişe doğru araştırdıkça, manevra yapabilmemiz için çevremizde beş, on, hatta elli ya da binlerce yıllık bir boşluk oluşur. Oysa artık öykümüz daha kesin tarihleme yöntemlerinin uygulanabileceği noktaya gelmiştir. Yanılgılarıyla birlikte, radyoaktif karbon yöntemi, son buzul dönemine inebilmektedir. Jeologların ve paleobotanikçilerin geliştirdiği, radyoaktif karbon saptamalarının yararının kapsamını genişleten ve bütünleyen, daha birçok yöntem de bulunuyor. Daha kesin saptama yapabilme yollarımız arttıkça, öykümüz giderek daha coşku verici bir biçim alıyor. Aynı zamanda da, ele alabileceğimiz ilginçliği arttıran daha çok kültürel ayrıntıları da bulunuyor.[5]

Buzul Çağı'nın Sonundaki Değişiklikler

Buzul Çağı'nın en son büyük buzulu karmaşık bir olaydı. Örneğin, ikinci ana sürenin sona ermesinden sonra bir takım alt evrelerin bulunduğu Dordogne silsilesinde görülen iklimsel dönüşümleri anımsayın. Avrupa'da bu buzulun ikinci önemli evresi yaklaşık 14.000 yıl öncelerine kadar sarkar. Bu sıralarda buzullar son kez erimeye yüz tuttu. (Jeologlardan bazılarının Buzul Çağı'nın bittiğinden kesinlikle emin olmadıklarını da unutmayın!) Bu erime, bazen düzensiz olarak sürdü ve hava her zaman iyiye doğru gitmiyordu; oysa biz Avrupa'da havanın en azından bir kez olmak üzere bugünkünden daha da iyi olduğunu biliyoruz.

Buzulların erimesi ve iklimdeki salınımlar başka değişikliklere de yol açtı. Kuzeybatı Avrupa'daki bu değişikliklere ilişkin bilgilerimiz oldukça geniştir. Bundan önceki bölümlerden birinde, bütün Buzul Çağı'nın uzun süreler içinde sürekli bir değişim olduğu belirtilmişti. Son buzullar erimeye başladıktan sonra, insanların başına bazı ilginç olaylar geldi.

Son buzulların erimesiyle birlikte, Avrupa'da coğrafya da değişiyordu. Britanya ve İrlanda, hiç kuşkusuz, M.Ö. 5000(+) yıllarında artık adaydı. Baltık bazen tuzlu bir deniz bazen de büyük bir tatlı su gölüydü. Buzulların olduğu yerlerde ve buzulların önündeki bir zamanlar soğuk tundralar olan alanlarda ormanlar oluşmaya başladı. Mamut ve kıllı gergedan gibi soğuk havada yaşayan büyük hayvanlar kuzeye doğru çekildi ve sonunda soyları tükendi. Büyük bir olasılıkla 20.000 ya da 25.000 yıl öncesinden yaklaşık 12.000 yıl öncesine kadar yaşayan insanların etkin avcılıkları bu süreçe yardımcı olmuştur. Avrupalılar, ve özellikle buzul sonrası döneminin Avrupalıları, yaşadıkları zamana uyum sağlamak üzere sürekli değişmek zorundaydılar.

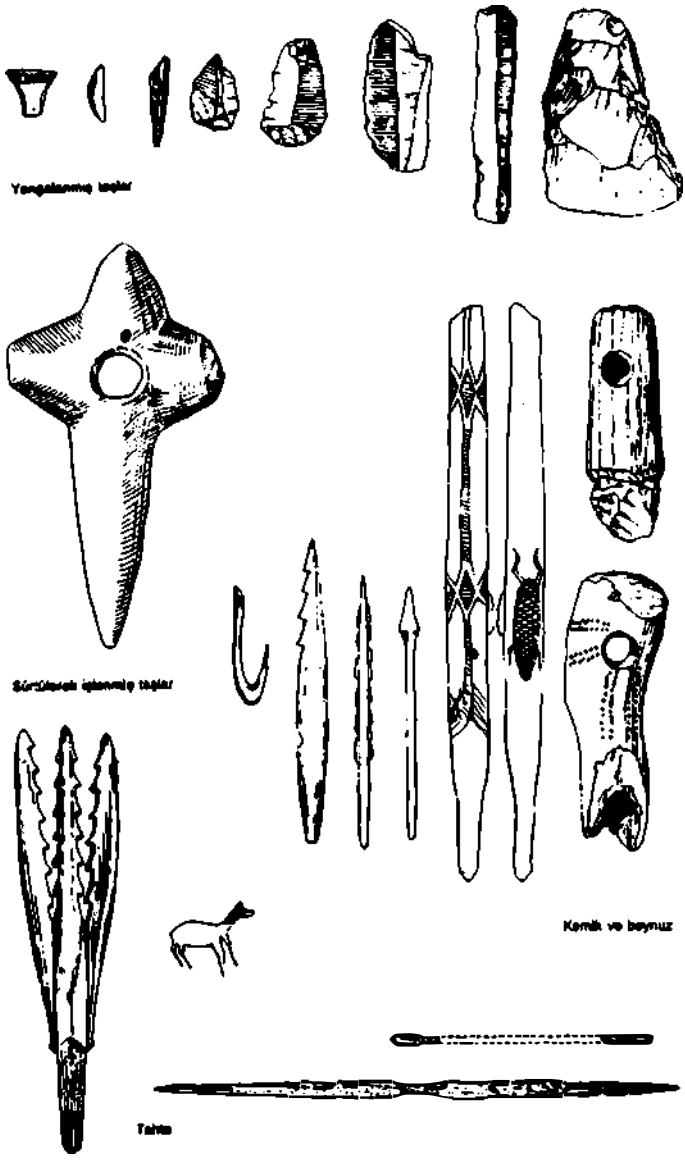
Çoğunlukla belirtildiği gibi, M.Ö. 10000 yıllarından M.Ö. 6000 yıllarına kadar olan süreye ilişkin arkeolojik buluntular daha önceki 5.000 yıla ilişkin olanlardan çok daha basit gibi görünmektedir. Fransa ve İspanya'nın büyük mağara sanatı ortadan kalktığı gibi, kemik ve boynuzlarda görülen incelikli oymalara da artık rastlanmamaktadır. Daha küçük ve çevik hayvanlar yeni ormanlarda yaşamaya başlıyordu. Bu hayvanları avlamak ya da başka besinleri sağlamak için yeni yollar bulunmalıydı. Dolayısıyla yeni aletler ve silahlar gerekliydi. Artık buzulların kalkmış olduğu kuzey Almanya'ya gelen insanlardan bazıları çok başarılı rengeyiği avcılarıydı. Daha sonra rengeyikleri daha da kuzeye ve doğuya çekildi ve yine yeni besin kaynakları bulunması gerekti. Bu arkeolojik malzemeler henüz, aralarındaki, buluntu toplulukların-

daki bütün birimlerin özgün çevresel bağlamlarının kanıtı olacak ince ilişkiler açısından tam olarak incelenmemiştir. Bu buluntular yeni ve çevrebilime (ekolojiye) yönelik bir yorum kazandığında, bu kadar basit görünmeyebilir.

Avrupa'da Yeniden Uyum Sağlanmasının Tamamlanması

Birkaç bin yıl sonra, olaylar daha iyi görünmeye başladı. En azından M.Ö. 6000(+) yıllarına ilişkin daha iyi arkeolojik buluntu elde edebiliyoruz. Bunların en iyileri kuzey Avrupa'daki bölgeden elde edilmektedir. Bu yerler Britanya, Belçika, Hollanda, Danimarka, kuzey Almanya, güney Norveç ve İsveç'tir. Kuzey Avrupa'ya ilişkin bu buluntuların çoğu suya gömüldüğünden, çok iyi korundukları balçık ve bataklıklarda bulunmaktadır. Böylece, daha eski dönemlere ilişkin olanlara göre, tümüne yakın *buluntu toplulukları*[6] elde etmekteyiz.

Bu buluntu topluluklarından en iyi bilineni, büyük bir bölümü Danimarka'nın geniş turba-bataklığından çıkarıldığı için *Maglemos* diye adlandırılandır. Maglemos buluntu topluluğunda çakmaktaşı endüstrisi hâlâ çok önemliydi. Bu endüstride dilgi aletler, ok uçları ve kalemler hâlâ yapılırken, yeni ormanlardaki ağaçları kesmek için baltalar da yapılıyordu. Bütün bunların yanı sıra değişik geometrik biçimlerde yapılmış küçük mikrolit dilgiler de bulundu. Sürtülerek işlenmiş taş endüstrisi de vardı. Baltalardan bazıları ve topuz başları, yongalama yöntemiyle değil de, sürtme ve cilalama yoluyla yapılmıştır. Kemik ve boynuz endüstrilerinde, baltalar, olta iğneleri, balık avlamak için mızraklar, diğer aletler için saplar ve çengeller, zıpkınlar ve sopalar gibi çok çeşitli alet bulunmaktadır. Olağanüstü bir tahta endüstrisi korunagelmiştir. Kürekler, kızak ayakları aletler için saplar ve balık ağları için, ağaç kabuğundan yapılmış, yüzdürücüler bulunmuştur. Bitki liflerinden yapılmış balık ağları bile vardır. Hiç kuşkusuz bir tür kano da yapılmaktaydı. Kemik ve boynuz alet-

Magmelos buluntu topluluğunun önemli öğeleri.

ler basit örüntüler ile bezenmekte, kehribar toplanmaktaydı. Tahta yay ve oklar da buluntular arasındadır.

Maglemos bataklığından çıkarılan buluntuların büyük bir çoğunluğu yazlık yerleşmelerin kalıntıları gibi görünmektedir; çünkü bu insanlar kışın daha yüksek ve daha ormanlık alanlara göçüyorlardı. Buna karşın, kuzey İngiltere'de Star Carr'da bulunan kışlık-ilkbaharlık bir yerleşmede kusursuz bir kazı yapıldı. Childe, bu buluntu topluluklarını oluşturan insanları *"Orman Halkı"* olarak adlandırmıştır. Belki de bu insanlar, A.B.D'nin orta-kuzey eyaletlerinde bulunan Kızılderililerin, tarım öncesi yaşamlarına benzer bir yaşam sürüyorlardı. Küçük av hayvanları ya da geyik avlıyor, geniş çapta balıkçılık yapıyor ve bulabildikleri bitkisel besinleri topluyorlardı. Gerçekte, onların ele geçen buluntu toplulukları, bize, insanların değişikliğe olağanüstü uyum sağlama yeteneğini bir kez daha gösteriyor. Buluntu topluluğu evcilleştirilmiş köpeği de içermektedir. Bu köpek hâlâ kurt benzeri bir köpektir ama insan ile olan uzun ilişkisi artık başlamıştır. Prof. Coon, bu insanların atalarının doğrudan doğruya Buzul Çağı'nın insanları olduğu ve dış görünüş olarak da onlara benzedikleri görüşündedir. Coon, aynı zamanda da Buzul Çağı insanlarının torunlarının hâlâ var olduğunu ve bugün kuzeybatı Avrupa'da yaşadıklarını düşünmektedir.

Yeni Koşullara Belki de Kuzey Kadar Uyum Sağlamış Olan Güney ve Orta Avrupa

Her şeyin olağanüstü iyi korunduğu yörelerden elde edilen buluntulara ilişkin bir sorun her zaman vardır: Böyle bir topluluktaki buluntuların sayısı, başka yörelerden çıkan buluntuların, gerçekte öyle olmasalar bile, yoksul ve basit görünmelerine yol açar. Maglemos alanının güneyinde yaşayan insanların buluntu toplulukları da, belki oldukça zengin ve çeşitliydi; oysa, güneydeki buluntu topluluklarından ne yazık ki çok azı günümüze kalabilmiştir. Maglemos alanındaki suyla kaplı buluntu yerleri, çok daha fazla kalıntıyı koru-

muştur. Böylece Maglemos'un kendisi, başka buluntu yerlerinde kalabilmiş olan birkaç buluntuyla karşılaştırıldığında, bize oldukça gelişkin gibi *görünüyor*. Eğer geriye gidip, 8.000 yıl öncesinin Avrupa'sında dolaşabilseydik, Fransa'da, orta Avrupa'da ve orta-güney Rusya'da yaşayan insanların, kuzey Avrupa-Baltık kuşağında yaşayanlar kadar ileri olduğunu görürdük.

Kuzey Avrupa kuşağının güneyinde yaşayan avcı- besin toplayıcı halklar bu zaman içinde olabildiğince iyi yaşamaya çalışıyorlardı. Kumlu topraklarda ve bodur ağaçlı ormanlarda yaşamış gibi görünen ilginç bir topluluk, çok büyük miktarlarda geometrik mikrolit yapmıştır. Bunlar *Tardenois* adı verilen buluntulardır. Fransa ve orta Avrupa'nın Orman Halkı'ndan kalan buluntular çoğunlukla *Azil* endüstrisi diye adlandırılır. Dr. Movious, bu terimin Loire Nehri'nin güneyiyle sınırlandırılmasının daha doğru olacağı kanısındadır. Prof. H.T. Waterbolk bir kere bana orta Avrupa'da gerçekten başarılı uyumun yer aldığından kuşku duyduğundan söz etmişti. Gerçekte Waterbolk, en ilk çiftçiler buraya göçene kadar, orta Avrupa'da çok az yerleşilmiş olduğunu düşünmektedir.

Ne Kadar Gerçek Değişiklik Oldu?

Yaşam biçiminde gerçek bir *temel* değişiklikten şimdiye kadar söz edilmediğini fark etmişsinizdir. Childe, M.Ö. 10000 yıllarından M.Ö. 4000(+) yılları arasında yaşayan Avrupalıların karşı karşıya kaldıkları sorunu, buzul sonrası ormanlarının oluşturduğu çevreye yeniden kültürel uyum sağlama sorunu olarak yorumlamıştır. M.Ö. 6000(+)'lere gelindiğinde bu soruna –Maglemos gibi- oldukça başarılı çözümler getirildi. Son buzulun yavaş yavaş erimesiyle ortaya çıkan karışıklıklar, alet ve besin sağlama alışkanlıklarında çeşitli değişikliklere yol açmışsa da, insanlar hâlâ M.Ö. 25000(+) yıllarında oldukları kadar avcı, balıkçı ve besin toplayıcısıydılar. Artık değişmeleri gerekmeyecek kadar değişmiş oldukları

söylenebilir. Oysa bu konu yine de düşünüldüğünden biraz daha kapsamlıdır.

Kısmen artık görkemli Franko-Kantabrik sanatın ortadan kalkmış olmasından ve kısmen de tarihöncesine ilişkin düşüncelerin gelişiminden ötürü, prehistoryacılardan bir çoğu bu döneme ilişkin buluntuları "alt düzeyde" ya da "yozlaşmış" olarak kabul ederler. Bu arkeolojik buluntuları çok iyi bilen Kopenhaglı Prof. Mathiassen ise bu konuyu başka bir yönden irdeler. Buluntuların zengin olmadığı gibi bir ilerleme de yansıtmadığını ve hatta "oldukça duraksama" gösterdiğini söylemekle birlikte, bu insanların belli bir "alıcılıkları" olduğunu ve bir sonraki değişim ortaya çıktığında, hemen uyum sağlayabildiklerini vurgular. Benim bu duruma ilişkin görüşüm ise, Orman Halkı'nın daha önceki Magdalen buluntu topluluğunu ve Franko-Kantabrik sanatı üretenler kadar görkemli hiç birşey yapmadıklarıdır. Öte yandan, bu insanlar, Buzul Çağı'ndaki öncüleriyle karşılaştırıldığında, çok daha değişik türde işler için, çok daha değişik türde aletler yapmış gibi *görünmektedirler.* "Görünmektedirler"i vurguluyorum; çünkü Maglemos bataklıklarında korunan buluntular tamamdır. Hiç kuşkusuz, Maglemos için saydığımız kadar çok çeşitli buluntuyu, daha önceki zamanlara ilişkin başka hiçbir yer için sayamayız. Hâlâ yalnızca avcılık, balıkçılık ve besin toplayıcılığına yöneltilmiş olsa bile, her tür yeni alet ve küçük aygıtla yapılan deneylerin yoğunlaşmasının, bu uyum sağlayabilme yeteneğinin, yani bu yenilikleri "alabilme" eğiliminin, çok önemli olduğu kanısındayım.

Yenilikleri "alabilme" eğiliminin ve deneyciliğin *başlangıcına* ilişkin elimizde olan insan elinden çıkmış en yaygın belirtisinin çeşitli geometrik biçimler verilmiş mikrolit dilgi aletler olduğunu unutmayın. Bunların son buzul erimeden önce yapılmaya başlandığını ve çok uzun bir süre kullanıldığını gördük. Mikrolitlerden daha iyi bir belirti olmasını isterdim ama başkasını bilmiyorum. Aynı zamanda da mikrolitlerin

ortaya çıkışını şimdilik yalnızca Avrupa ve Akdeniz çevresi için bir belirti olarak kullanabileceğimizi de unutmayın.

Diğer Bölgelerde Değişiklikler Oluyor muydu?

Bu son bölüm tümüyle Avrupa'ya ilişkindi. Son buzullar erirken dünyanın geri kalan bölgelerinde acaba neler oluyordu? Avrupa'nın, Akdeniz havzasının ve Yakındoğu'nun dışında Eski Dünya'nın bazı bölgelerinin bu özel zamanına ilişkin bilgileri yavaş yavaş öğrenmeye başlıyoruz. Hiç kuşkusuz insanlar bu dönemde Sibirya üzerinden ve Bering Boğazı yoluyla Yeni Dünya'ya geçmeyi sürdürüyorlardı. Ancak, Afrika'nın ve Asya'nın büyük bir bölümü için öykü hâlâ tamam değildir. Birgün, hiç kuşkusuz, şimdi elimizde olan dağınık ayrıntıları bir araya toplamayı başaracağız.

Artık Assuan Baraji'nın suları altında kalmış olan, güney Mısır'da yapılan kurtarma çalışmalarının sonucunda bazı ilginç bilgiler ortaya çıktı. Doğu Afrika türü gelişkin ve küçük Levallois aletlerin yanı sıra, yaklaşık 14.000(+) yıl önce dilgi aletlerin ve mikrolitlerin de yapıldığını artık biliyoruz. Bunların en iyi örnekleri, Kom Ombo diye adlandırılan bir yerde bulundu. Belki daha geçe tarihlenen başka mikrolit endüstrileri Kharga Vahası'nda ortaya çıktı. Kom Ombo'da nehir kıyısının çevre koşullarına özel uyum sağlandığına ilişkin güvenilir kanıtlar varmış gibi görünmektedir.

Yakındoğu'da Gerçek Değişim ve Başlangıç

Mikrolitlerin ortaya çıkması ve kuzeybatı Avrupalı Orman Halkı'nın gerçekleştirdiği gelişmeler, aynı zamanda da bir sonun belirtisidir. Bizlere eski besin toplayıcılığının egemen olduğu yaşam biçimli evrenin son dönemini gösterir. Yaklaşık aynı zamanlarda Maglemoslular ve diğer Orman Halk'ı buzul sonrası ortamına uyacak yeni yollarla avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık yapmaya uyum sağlarken, güneybatı Asya'da tümüyle yeni bir olayın doğmakta olduğu giderek belirginleşmektedir. Yine yaklaşık aynı zamanlarda, dünyanın

başka bölgelerinde de bu aynı yeni deneyin başka örnekleri ortaya çıkmıştır.

Benim kendi meslek yaşamım ve uzmanlığım (olduğu kadarınca), özellikle güneybatı Asya üzerine geliştiğinden, buradaki olaylar üzerinde yoğunlaşacağım. Yine de, burasının evrenin merkezi olmadığını unutmayın. Ne yazık ki, son Buzul Çağı'nda güneybatı Asya'da iklim ve çevre koşullarının nasıl olduğu konusundaki bilgimiz, Avrupa'nın çoğu bölgesi için olduğu kadar çok değildir. Göreceğimiz gibi, bu konuda görüş ayrılıkları da vardır. Belki burada iklim hiçbir zaman kuzey Avrupa'da olduğu kadar sert, yaşam da o kadar zor olmamıştı. Mikrolitlerin batı Asya'da en azından M.Ö. 12000(+) dolaylarında ya da daha önceleri ortaya çıktığını biliyoruz. Daha iyi buluntulardan yoksun olduğumuzdan, onlar bizim için besin toplama evresinin bitiminin başlangıcının bir işaretidir. Daha sonra, insan yaşamındaki ilk *temel değişime* doğru yavaş yavaş bir birikim oluştuğunu görüyoruz.

Bu değişim, Endüstri Devrimi kadar önemli bir devrime yol açtı. Bu olayda insanlar ilkin bitkileri kültüre almayı ve hayvanları evcilleştirmeyi öğrendiler. Yalnızca derleme ya da toplama yerine, besinlerini *üretmeye* başladılar. Besin üretimi oldukça etkin bir düzeye gelince, insanlar belli süreler için köy-tarım toplulukları olarak artık yerleşmeye başlamış gibi görünüyorlar. Öbeklenmiş kulübeleriyle açık hava yerleşmeleri çok daha eski tarihlerde ortaya çıkmıştı. Oysa burada söz konusu olan, bir yıl boyunca ya da yıldan yıla yerleşmedir. Gerçekten de artık etkin bir besin üretiminden önce, (tüm yıl boyunca yerleşilen?) köy benzeri yerleşmelerin bulunduğunu gösteren ve giderek artan kanıtlar elde etmekteyiz. Bitkilerin kültüre alındığını ve hayvanların evcilleştirildiğini gösteren belirtilerin bulunduğu küçük tarım köylerinin ortaya çıkmasıyla yeni bir yaşam biçimi oluşmaya başladı. Prof. Childe "besin üretimi devrimi"nden söz etmekte çok haklıydı, çünkü bu gerçek bir devrimdi.

Nedenine ilişkin Bazı Sorular

Bazı meslekdaşlarımızca oldukça spekülasyon (kurgu) yapılmasına karşın (belki de yeterli kanıt toplanmasını bekleyemeyecek kadar sabırsız olduklarından?), bu büyük devrimin *neden* ve *nasıl* yer aldığını henüz bilmiyoruz. Şimdilik yalnızca sorularımızı doğru bir biçimde sormaya çalışıyoruz. Öyle sanıyorum ki, bu soruların yanıtları insan ve doğa arasındaki kolay etkilenebilen ve duyarlı etkileşimler ile ilişkilidir. Açıkça anlaşıldığı gibi, bu değişim ortaya çıkmadan önce, hem kültür düzeyi hem çevrenin doğal koşulları hazır olmalıydı. Ben bunu doğrudan kalıtımsal ve önceden saptanmış anlamında değil, nasıl yazıyorsam tam o anlamda söylüyorum.

Nasıl ve *neden* sorularına verilecek yanıtların belirginleşmeye başlamasından önce, hem arkeologların hem onlara en çok yardımcı olabilecek doğa bilimcilerin ortaklaşa yıllar boyu sürecek alan çalışmaları yapmaları gerekecektir. Tarih ve antropoloji konularında eğitilmiş arkeologlar için bu büyük değişim sırasında yaşamış olan insanların kültürleri çok ilginç bir konudur. Yaklaşık 10.000 ya da 12.000(+) yıl önce, dünyanın çoğu bölgesindeki kültür düzeyi değişim için hazırmış gibi görünür. Kuzeybatı Avrupa'da kültürlerin "bir kez daha değişmelerini gerektirmeyecek kadar değişmiş olduğunu" gördük. Bu olayın buzul sonrası dönemlerinin başlamasıyla oluşan çevresel değişiklikler ile bağlantılı olduğu sonucuna vardık.

Belki de bu kadar uzun bir süredir arkeologların dikkatini çekmiş olduğundan, gerçek besin üretimi devrimine ilişkin önemli kanıtların çıkarıldığı ilk yer güneybatı Asya oldu. Toplumsal yapı olarak yerleşik köylü-çiftçi yaşam biçiminin yaygınlaşmasından sonra, bitkilerin etkin bir biçimde kültüre alınmasının ve hayvanların evcilleştirilmesinin önemli sonuçlarını görebiliyoruz. Yerleşmelerin sayısında büyük bir artış olduğunu (şimdilik araştırma yapılmamış büyük alan-

lar olmasına ve çeşitli nedenlerle yıkıma uğramış olmalarına karşın) ve bunun da nüfus artışı anlamına geldiğini *düşünüyoruz*. Hiç kuşkusuz, bu köylü-çiftçi toplumlarda aynı zamanda da uygarlığın tohumları bulunuyordu. Yine de, bitki ve hayvanların etkin bir biçimde kültüre alınıp evcilleştirilme yollarıyla, doğal çevre arasında sıkı bağlantılar vardır. Bunun sonucu olarak da, arkeologlar *nasıl* ve *neden* sorularının yanıtlarını kendi başlarına bulamayacaklardır; hem arazide hem laboratuvarlarda bu konuya ilgi duyan doğa bilimcilerin yardımlarına gereksinimleri vardır.

Devrim İçin Ön Koşullar

Özellikle öykümüzün bu noktasında, kültür ve çevrenin nasıl başabaş gittiğini anımsamalıyız. Ne bitkiler ne de hayvanlar kendi kendilerini kültüre alıp evcilleştiremezler; onları insanlar kültüre alıp, evcilleştirirler. Dahası, insanlar da çoğunlukla yalnızca yararlı olan bitkileri kültüre alıp, hayvanları evcilleştirirler. İnsanlar da içinde yaşadıkları çevrede bulunmayan bitkileri kültüre alıp, hayvanları evcilleştiremezler. Aynı zamanda da, hiç kuşkusuz yararlı olmalarına karşın, evcilleştirilmeye direnen bazı hayvanlar ve olasılıkla kültüre alınmaya direnen bazı bitkiler de vardır.

Bu düşünce beni, evcilleştirmenin gerçekleşebilmesi için *hem* kültür düzeyinin *hem* de uygun bitkileri (ve -en azından Yakındoğu'da- hayvanları) ile birlikte çevrenin doğal koşullarının hazır olmuş olması noktasına geri götürmektedir. Buzul dönemlerinin sonlarındaki koşullar kadar, hem insan hem de hayvan ve bitki türleri gibi öğeler daha eskilerde, Pleistosen sırasında, birkaç kez ortaya çıkmıştır. Oysa hazır olma bir ön koşuldur, bir neden değildir. Eğer gerçekse, neden etkili bir besin üretimi ilk önce Yakındoğu'da başladı? Ve, neden, çok kısa bir süre sonra Yeni Dünya'da da bağımsız olarak yer aldı? Ve niye bazılarınca ileri sürüldüğü gibi ilk kez Uzakdoğu'da ve güneydoğu Asya'da da görüldü? Bütün

bunlar neden oldu ? Neden bütün insanlar şimdi Maglemosların yaşadıkları gibi yaşamıyor? Bunlar hâlâ yüzyüze kalacağımız sorulardır.

Kültürel Alıcılık ve Umutlandırıcı Çevreler

Arkeologlar ve botanikçiler, jeologlar, zoologlar ve çevre bilimciler (ekolojist) gibi doğa bilimciler bu konuya daha birçok yıllarını vermeden önce, bu *nasıl* ve *niçin* sorularının tam yanıtlarını bulamayacağız- tabii eğer bir gün bulabilirsek. Öyle sanıyorum ki, hiç değilse artık neleri araştırmamız gerektiğini anlamaya başladık.

Nelerin insan kültürlerini alıcı ve deneysel kıldığını daha iyi öğrenmemiz gerekir. "Alıcılık"ın kendisi burada uygun bir kavram mıdır? Yalnızca çevrede oluşan bir değişiklik, değişimin hızını zorlar mı? Prof. Toynbee'nin dediği gibi yalnızca "bir meydan okuma ve tepki" miydi? Yanıtın bu kadar basit olduğuna inanmıyorum. Eğer o kadar basit olsaydı, bu değişikliğin daha önceki çevresel değişiklikler olduğunda neden gerçekleşmediğini bilmek isteyecektik. Sözü geçen döneme ilişkin çok daha fazla kültürün izlerini bulup çıkarana kadar bu yanıtları bilemeyeceğiz. Hiç kuşkusuz bugün hâlâ var olan daha basit kültürleri daha iyi öğrenmeli ve onları daha çok hayal gücü katarak düşünmeliyiz. Kültürün "mekanizması", eninde sonunda kesinlikle bizi ilgilendirecektir.

Aynı zamanda, yaklaşık 10.000 ya da 12.000(+) yıl öncesine kadar olan çevre koşullarını çok daha iyi bilmemiz gerekecektir. Çevreler önemli bir değişim sürecinde miydi, yoksa oldukça durağan mıydı? Dünyanın hangi bölgelerinde doğal koşullar en umut vericiydi? Bu koşullar kültüre alınacak bitki ve evcilleştirilecek hayvanları da kapsıyor muydu, yoksa yalnızca besin toplayıcılığı için yeni olanaklar mı sunuyordu? Bu sorun üzerinde daha çok çalışılması gerekir ise de, biz ancak bazı genel ipuçlarını bulmaya başlıyoruz.

Güneybatı Asya'dan elde ettiğimiz ipuçlarını ayrıntılı olarak anlatmaya başlamadan önce, iki şey yapmak istiyorum. Önce, size besin üretiminin nasıl ortaya çıkmış olabileceğini açıklamaya çalışan eski bir kuramdan söz edecek ve aynı zamanda da günümüzde tartışılan bazı daha yeni kuramlara değineceğim. İkinci olarak da, öykümüz ilerledikçe düşünmemize yardımcı olacak bazı tanımlamaları anlatacağım.

Devrimin Nedenine İlişkin Eski Bir Kuram

Doğa ile kültür arasındaki dengenin bozulması sonucu değişim oluşacağı görüşü, doğal olarak yeni bir düşünce değildir. Yirmi beş yılı aşkın bir süredir besin üretim devriminin oluşmasına ilişkin genel bir kuram yaygındır. Bu kuram da, doğrudan doğruya çevredeki doğal değişikliklere dayanır.

M.Ö. 12000(+) yıl öncesini izleyen 5.000 yıl yaşanması çok güç yıllardı, diye bu kuram başlar. Bu yıllarda buzullar çok yoğun bir biçimde eriyordu. Buzullar varken, onların güneyindeki yörelerin iklimleri bugün oralarda olduğundan değişik olmalıydı. Hiç kuşkusuz bugün Büyük Sahra'nın bulunduğu yörede, bir zamanlar insanların yaşamış olduğunu okumuşsunuzdur. Bu doğrudur, yalnızca ne zaman ve tam olarak nerede yaşadıkları kesin olarak bilinmemektedir. Eski kurama göre, buzulların olduğu dönemde, buzulların güneyinde geniş bir yağmur rüzgarı kuşağı vardı. Bu yağmur rüzgarları kuzey Afrika'yı, Nil Vadisi'ni ve Ortadoğu'yu verimli ve, yeşillik yönünden, varsıl kılıyordu. Oysa buzullar kuzeye doğru erimeye başladığında, yağmur rüzgarı kuşağının da kuzeye kaymış olduğu varsayılmaktaydı. Bu durumda da Akdeniz'in güney ve doğusunda yaşayan insanlar su kaynaklarının kuruduğunu, avladıkları hayvanların öldüğünü ya da göçtüğünü ve topladıkları bitkisel besinlerin kuruyup azaldığını gördüler.

Eski kurama göre, bütün bunlar akarsuların vadileri ve büyüyen çöllerdeki vahaların dışında kalan yerler için geçerliydi. Suyun hâlâ bulunduğu bu sayılı yerlerde insanlar, hay-

vanlar ve bitkiler bir araya geldiler. Bütün bu canlılar, yaşamlarını sürdürebilmek için yakın ilişkiler içinde yaşamaya zorlanmış olmalıydılar. Bu sırada insanlar bazı hayvanların ötekilerden daha yararlı olduğunu, ya da onlara göre daha iyi besin kaynağı oluşturduğunu görmüşler ve onları doğal düşmanlarına karşı korumaya başlamışlardı. Aynı zamanda da yeni bitkisel besinleri denemeye zorlanmış olabilirler; bu besinlerin yenmeden önce hazırlanmaları gerekmiş olabilir. İnsanlar böylece deneme-yanılma yoluyla, ama bitki ve hayvanlar ile birlikte yaşamaya zorlanarak, sonunda onları kültüre almayı ve evcilleştirmeyi öğrendiler.

Bu Eski Kuram Gerçekler ile Karşılaştırıldığında Çok Basittir

Bu kuram, Orta ve Yakındoğu'nun son dönem tarihöncesine ilişkin ayrıntılı bilgilerimiz olmadığı zamanlarda ortaya atılmıştır. Bugün ise, ortaya çıkardığımız gerçeklerin bu kurama hiç de iyi uymadığını biliyoruz. Aynı zamanda da, benim şimdi bu olayların böyle basit ve yalın olduğunu söyleyebilecek kadar, hava koşullarına ilişkin bilgi sahibi olduğumuzu düşünecek bir meteoroloji uzmanı bulmam gerekir. Doğal olarak 12.000(+) yıl öncelerinden başlayarak erimeye başlayan buzlar, son büyük buzul döneminin en son alt evrelerinin buzullarıydı. Bundan önce aralarında uzun ve sıcak buzul arası dönemlerin olduğu üç büyük Alp Buzulu dönemi vardı. Eğer buzullar son olarak eridiğinde yağmur kuşakları kuzeye doğru kaydıysa, daha önce de aynı yöne doğru kaymış olmaları gerekirdi. Böylece, insanların, hayvanların ve bitkilerin akarsuların vadilerinde ve vahalarda zorunlu komşulukları daha önceleri yer almış olmalıydı. O zaman, evcilleştirme ve kültüre alma neden daha önce başlamadı?

Ayrıca, ne besin üretiminin ne de en eski tarım köylerinin ilk ya da tek kalıntılarına şimdilik vahalarda ve akarsuların yataklarında rastlamıyoruz gibi görünüyor. (Ben, başlarda bu

kalıntıların bulunduğu yerlerin yalnızca Asya'nın batısındaki dağların yamaçlarıyla sınırlı olduğunu düşünmüştüm, oysa bu düşünce de çok kısıtlayıcıydı.) Gerçekte, şimdi bildiğimiz her şey bu eski kuramın gerçek bir açıklama olamayacak kadar basit olduğunu gösteriyor. Ayrıntıları hiç kuşkusuz yanlış bile olsa, bu eski kuramdan söz etmemin tek nedeni -eski yayınlardan edinmiş olabileceğiniz düşünceleri düzeltmek istememin yanı sıra- ne tür bir düşünme yolu seçmemiz gerektiğine iyi bir örnek olduğu içindir.

Biz arkeologların, bize gerçekten yardımcı olabilecek doğa bilimcilerine artık her zamankinden çok daha fazla güvenmemiz gerekiyor. Bunu deneyimlerime dayanarak söyleyebilirim. 1954-1955'te Irak'ta, 1959-1960'ta İran'da ve 1963'ten beri de Türkiye'deki ekibimde tarımcılar, botanikçiler, jeologlar, coğrafyacılar ve zoologlar bulunduğu için çok şanslıydım. Onların araştırmaları, benim söz konusu devrimin *nasıl* ve *neden* oluştuğuna ve köylü-çiftçi toplumların nasıl oluşmaya başladığına ilişkin düşüncelerime, tümüyle yeni boyutlar getirdi. Oysa bu yalnızca bir başlangıçtır; daha önce de söylediğim gibi, biz ancak doğru soruları sormayı öğreniyoruz.

Yeni Kuram Patlaması

2. Dünya Savaşı'nın bitiminden beri belki de besin üretiminin başlaması sorunu kadar hiçbir konu tarihöncesi arkeolojisinin dikkatinin odak noktası olarak böylesine ilgi çekmemiştir (ya da bu kadar güncelleşmemiştir). Doğal olarak bu ilgi olayın nedeni üzerine değişik kuramların ortaya atılmasına yol açmış ve özellikle kültür- süreç spekülasyonlarının (ç.n. kurgu) "yasa-ve-düzen" ekolüne dayanan kuramlar tavşan gibi üremiştir. (Yakındoğu'ya gelince, bana göre, bu yöreye ve burada bulunan kalıntılara ilişkin en az bilgisi olan kuramcılar, en ateşli tartışmacılar -polemikçiler- olmuşlardır).

Çevrenin yol açtığı bir değişim olan besin devşirmeciliğinden besin üreticiliğine geçiş konusunun hâlâ tartışmalı olduğunu unutmamalıyız. Şimdi, Yakındoğu'nun (ve kuzey Akdeniz kıyılarının) Geç Pleistosen'de iklim ve çevresinin soğuk, kuru, ağaçsız ve artemisia (r.n. çalı) türü bitkiyle kaplı step olduğu ve ancak 11.000(+) yıl önce bugünkü koşullara doğru bir dönüşümün başladığı varsayımı ortaya atılmıştır. Bu kuram Prof. Herbert E. Wright ve Prof. Willem Van Zeist'ın bulduğu, içlerinde polen bulunan kalıntıların incelenmesine dayanır. Hatta Wright, son-Pleistosen döneminden kaçan, bugünkü Akdeniz türü bitki çeşitlerinin "sığınma" yerlerinin kuzey Afrika'da olabileceğini düşünür ve son-Pleistosen evresinin Filistin'de nemli geçmiş olabileceği savlarını yeterli kanıta dayanmadığı gerekçesiyle reddeder.

Bunun da, Pleistosen-*sonrası* dönemin başlarında en azından Yakındoğu'nun bazı bölgelerinde daha *nemli* ve *sıcak* hava koşullarına doğru bir dönüşüm demek olduğunu ve evcilleştirme ve kültüre almanın eski akarsu yatağı-vaha kuramında ileri sürüldüğü gibi, daha kuru iklim koşullarına doğru bir dönüşüm demek olmadığını görmüşsünüzdür. Aynı zamanda da benim daha önceleri inandığım, hiçbir temel değişiklik olmadığı düşüncesini de desteklememektedir. Wright'ın önerisi hiçbir anlamda evrensel olarak kabul edilmemiş ise de, ben Wright'ı sorumluluklarını bilen bir Pleistosen jeoloğu ve palinoloğu (ç.n. mikro fosillerdeki polen ve sporları araştıran bilim insanı) olarak tanıyorum ve kendisinin elde son kesin kanıtlar bulunmadığının bilincinde olduğunu da biliyorum.

Burada, sizler için değişik kültür-süreç kuramlarını özetlemeye çalışmayacağım; bunları kaynakçada belirttiğim yayınlarda bulabilirsiniz. Lewis Binford'un gerilim-bölge-nüfus dağılımı çizelgesi gibi (yalnızca kuramsal olarak ustaca yapılmış olmasına karşın) bazıları, yazıldıklarında *eğer*

Wright'ın palinolojik kanıtlarından etkilenmemiş olsalardı, hiçbir anlam taşımazlardı. Ben, Prof. Kent Flannery'nin abartılı-fantezi olarak adlandırılmış "Serutan" ya da dizgeler kuramıyla ortaya attığı yaklaşımın temelini oluşturan türde mantığa karşı çok duyarlıyım. Arkeolojide, aşırı derecede basitleştirilmiş dizgeler kuramı, insan etkinlikleriyle, bunların yer aldığı doğal çevre arasındaki karşılıklı etkileşimli ilişkiler ağının ortaya koyduğu kanıtların çok daha iyi araştırılması, bulunması ve akıllı bir biçimde yorumlanması için bir *dürtü* oluşturur. (Özür dilerim, ama bu tümceyi iki kere okuyup, üzerinde düşünmeniz gerekir!) Flannery, Yeni Dünya'dan elde edilen buluntuları ele alırken, düşüncelerini çok verimli bir biçimde geliştirir; Yakındoğu'dan elde edilen kanıtların şimdilik yetersiz olduğunun bilincindedir.[7] Ancak, önsözümde belirttiğim gibi, şu sıralarda yeni bir kuram yayınlanmak üzeredir ve hiç kuşkusuz bu kuramın değişmesine ya da geçerliliğini yitirmesine yol açacak yeni kanıtlar kazılıp çıkarılmaktadır. Biliyorum: aynı şey benim kuramlarımın başına da gelip duruyor! Biz tarihöncesi arkeologları hiçbir zaman işsiz kalma tehlikesiyle karşılaşmayız.

Dönemler ve Evreler Hakkında

Elimdeki buluntuları daha iyi açıklayabilmek için, burada bazı tanımlamalara yer vermem gerekir. Arkeologlar uzun sürelere ilişkin buluntuları sınıflandırırken her zaman bölmeyi ve bunları da alt bölümlere ayırmayı severler. Çoğunlukla belli bir buluntu topluluğunun hangi alt bölüme gireceği, bu alt bölümlerin nasıl adlandırılması gerektiği ve kültürel yönden bunların gerçekte ne anlam taşıdığı konularında anlaşamazlar. Bazı arkeologlar, belki de bir alışkanlık sonucu, bu alt bölümler için paleolitik, mezolitik, neolitik gibi Yunanca adlar kullanmayı yeğlerler. Kulağa çok bilgiççe gelmelerine karşın, ben bunları kullanmaktan kaçınırım. Bu sözcükler değişik kişiler için, değişik anlamlar taşıdığı gibi, belirsiz düşünceleri de gizler. Belki de şimdiye kadar benim

ayırdığım alt bölümlerin farkına bile varmadınız; artık onların neler olduğunu kabaca anlatsam iyi olur.

Yalnızca besin-devşirme kültürüne ilişkin olduğu sonucunu çıkardığımız büyük bir grubu oluşturan en eski arkeolojik buluntulara, *besin-devşirme dönemi* diyorum. "Evre" değil de "dönem" dememin nedeni hâlâ tam olarak sona ermediğindendir. Dünyanın ücra köşelerinde hâlâ besin devşirme döneminde yaşayan az sayıda ilkel insan vardır. Gerçekte, Prof. Julian Steward, belki de dönem yerine, var olmanın besin devşirme *düzeyi* demeyi yeğlerdi. Ben de buna katılırdım. Bu dönemin son aşamaları ya da evreleri için *devşirme* yerine *toplama* sözcüğünü kullanma eğiliminde olduğumu görüyorum; çünkü benim en sevdiğim sözlük, "*toplama*" sözcüğüne "*devşirme*"den daha çok amaç ve uzmanlaşma anlamı yüklüyor gibi görünüyor.

Besin devşirme dönemini birçok alt bölüme ayırabileceğimizi düşünürken -ben alt bölümlerime evre diyorum-[8], burada yalnızca bütün besin devşirme döneminin en son ya da *besin toplamanın alt bitiş evresi*nin bizim için büyük anlam taşıdığını düşünüyorum. Mikrolitler, en azından Eski Dünya'nın kuzeybatısında, bu evrenin yaklaştığını belirtir gibidir. Bu olay, Eski Dünya'da en iyi, kuzeybatı Avrupa'daki buzul sonrası çevreye kültürel uyum demek olan, Orman Halkı'ndan kalan buluntulardan izlenir. Bu bölümün başında Orman Halkı'ndan söz edilmişti ve ben Danimarka'daki Maglemos buluntu topluluğunu örnek olarak kullandım.

Besin üretim devrimi *besin üretimi döneminde* oluşmaya başladı. Bu dönemin yerini yalnızca yaklaşık iki yüzyıl önce *endüstri dönemi* almaya başladı. Benim dönemlerimin teknoloji ve ekonomiye göre bölündüğüne dikkatinizi çekerim. Dönemlerin alt bölümlerinin yani evrelerin de aynı ilkelere göre bölündüğünden emin olmak için dikkatle düşünmemiz gerekir. Bu, benim yalnızca teknoloji ve ekonominin kültü-

rün en önemli alanları olduğunu düşündüğüm anlamını *taşımaz.* Bu, tarihöncesi dönemlerinin uzun bir süresinden arkeologlara kalan buluntuların çoğundan çıkardığımız sonuçların, bizi teknoloji ve ekonomi konularında odaklaşmaya yöneltmesinden kaynaklanıyor. Buluntularımız daha da karmaşıklaşıp çeşitlendiğinde, tarihöncesi çağların sonuna doğru olan süre için, kültürün başka alanlarına ilişkin çıkarsamalarımız da giderek artacaktır. Ancak, şimdiye kadar kültürün başka yönlerine ilişkin yorumlarımızdan pek de emin değiliz. Yemek yemeye ya da yapı yapmaya yardımcı olan herhangi bir şeyin izlerinin saptanması ve yorumu, tapınılan bir nesnenin yorumundan çok daha kolaydır. Hiç tapınma olmadığını söylemek istemiyorum! Ayrıca, böyle bir yorum kültürün kapsamının bütününe her zamankinden daha çok uygulanabileceği için pek kolay yapılamayacak olsa bile, arkeolojik yorumun geleceğinden, ben de övünç duyuyorum.

Eski tarih içinde, geleneksel tarih çağları başladıktan hemen sonra, ben de uzmanlığımı yitirdiğimden, size ancak besin üretim döneminin ilk evrelerini anlatacağım. Bu kitap tarihöncesine ilişkindir ve ben evrensel tarihçi değilim.

Besin Üretim Döneminin İlk İki Evresi

Besin devşirme döneminin sonsuz denebilecek dönemleriyle karşılaştırıldığında, besin üretim dönemi batı Asya'da devrim diye nitelenebilecek kadar aniden ortaya çıkmış gibi görünüyor. Bu anilik, şimdiye kadar kazı yaptığımız en eski köylü-çiftçi toplumlarda yeni becerilerin belirtilerinin ortaya çıkışlarındaki göreli ivmeden anlaşılır. Aynı zamanda da bu yerlerin gözle görülür biçimde yaygınlaşması ve sayıca çoğalmasının yanı sıra, bizim bundan çıkardığımız nüfusun çoğaldığı sonucu da bunun kanıtlarından biridir. Bu buluntu yerlerinden bazılarını ve buralardan elde edilen arkeolojik izleri bundan sonraki bölümde inceleyeceğiz. Bu gibi köy denebilecek yerleşim alanları ortaya çıkmaya başladığında,

ilk köylü-çiftçi toplumların oluştuğu evreye geldiğimizi düşünüyorum. Aynı zamanda bu evrenin besin üretim döneminin ikinci evresi de olduğu kanısındayım.

Bana göre besin üretim döneminin ilk evresi, *bitkileri kültüre alma ve hayvanları evcilleştirmenin başlangıç evresidir.* Her zaman "bana göre" diyorum, çünkü bu başlangıç evresine ilişkin kanıtlar o kadar azdır ki, kişi ancak içgüdülerini kullanarak bunları yorumlayabilir. İçgüdülerin neden kullanılması gerektiği aşağıda anlatılmıştır.

Besin toplama evresi geliştikçe, ele geçirilen değişik buluntu topluluklarının türlerinde dikkati çekecek bir artış olduğunu gördük ve bu buluntu toplulukları çok daha çeşitli çevresel koşullardan elde edilmeye başlandı. Dünyanın yerleşilebilecek her yerine yerleşildi. Ben bu olayı, insanların yerleşme yeteneklerinin gelişmesi ve belirli çevresel koşulların çeşitlemelerinin daha çoğuna yerleşmeleri diye yorumlama eğilimindeyim. Bu "yerleşme" besin toplama evresinin en son alt aşamasında daha da yoğunlaşmış gibi görünmektedir. İnsanlar, belirli bir çevresel niş içindeki çok daha çeşitli kaynakları kullanmayı öğreniyorlardı. Anladığıma göre, Flannery de "geniş kapsamlı" toplama örüntüsü derken aynı şeyi kast etmektedir. Mathiessen de "alıcılık" derken belki aynı olayı düşünüyordu. Hiç kuşkusuz, artık (12.000+ yıl önce diyelim) insanların çok daha çeşitli çevresel koşullara kültürel uyum sağlama yetenekleri dünyanın çoğu bölgesinde gelişiyordu.

Prof. Robert McC. Adams yeni aletler ile yeni deneyler yapma olgusunu, yani insanın belli bir çevrede yaşamını sürdürebilmesi için daha çeşitli gereksinmelerini yeni yollardan toplayabilmesini, evcilleştirmeye doğru bir atılım yapıldığını bekleyebileceğimiz türden bir ortam olarak düşünmektedir. Ancak, birazdan göreceğimiz gibi, bu tür atılımların yapılmış olabileceği yerler, belli çevrelerin gizilgücüne (ç.n.potansiyel) dayanıyordu. Aynı zamanda da kuzeybatı Avrupa-

lı Orman Halkı'nın evcilleştirilmiş köpekleri olması ve yaklaşık 11.000(+) yıl önceye ilişkin şimdilik bilinen en ilk evcilleştirilmiş köpeğin de ABD'nin Idaho Eyaleti'nde bulunduğunun ortaya çıkması bizi şaşırtmamalıdır. En gerçek anlamıyla, besin toplama evresinin en son aşaması hazırlanıyordu ve bitkilerin kültüre alınması ve hayvanların evcilleştirilmesi için "başlangıcı" oluşturuyordu.

Kuzeybatı Avrupa, gerçekten etkin bir tarımın başlaması ve hayvanların evcilleştirilmesi için hiç de uygun bir yer değildi. Bu olaylar, kültüre alınabilecek bitkilerin ve evcilleştirilebilecek hayvanların değişik türlerinin yabanıl olarak bulunduğu o umut verici doğal çevrelerden birinde gerçekleştirilebilirdi. Bunu biraz açıklayayım. Gerçekten etkin bir besin üretimi, oldukça dengeli bir beslenmeyi oluşturacak çeşitli öğeleri içermelidir. Besin üretici halklar, aynı bizim elimizin altında olduğu zaman yaptığımız gibi, yiyecek stoklarını balık ya da yabanıl yemişler ile desteklemekten mutlu olsalar bile, böyle üretilen besin stoğu güvenilir olmalıdır. Demek ki, daha önce de söylediğimiz gibi, bizim sorunumuzun bir bölümü, kültüre alınabilecek bitki ve evcilleştirilebilecek hayvan türlerini içeren- ve yaklaşık 12.000(+) yıl önce gerçekten de içermiş olan-, doğal çevreli bir bölge bulmaktır.

Çekirdek Alanlar

Bu tanımlamalarımın sonuncusudur. Hem kültüre alınabilecek ve evcilleştirilebilecek hem bunlara hazır çeşitli yabanıl bitki ve hayvanları içeren doğal çevreli bir bölge, besin üretimi gerçekten zamanında ve *eğer buralarda yer almış ise,* bizim buradaki amaçlarımıza uygun bir merkez, nüve ya da *çekirdek alan* olabilir. Etkin bir besin üretiminin hiçbir zaman yer almadığı olası çekirdek alanlar bulunsa bile, besin üretiminin bu tür bir çekirdek alanın dışında bağımsız olarak başladığını düşünmek benim açımdan oldukça güçtür.

Bu tür birkaç çekirdek alan biliyoruz ve onlardan bundan sonraki bölümde kısaca söz edeceğiz. Yeni Dünya'da, Orta

Amerika ve yüksek And Dağları bunlardan bir ya da ikisidir. Anladığıma göre, elde edilen yeni kanıtlar bunların iki ayrı merkez olduğunu göstermektedir. Güneydoğu Asya'da bir yerde, Malaya Yarımadası'nda ya da Birmanya'da olasılıkla kulkas, ekmekağacı, muz ve mangonun ilk kez kültüre alınmasıyla bağlantılandırılan bir çekirdek alan daha olduğuna ilişkin yeni kanıtlar vardır. Belki de pirincin ilk kez kültüre alınması, tavuğun, hörgüçlü hintsığırının ve mandanın ilk kez evcilleştirilmesi güneydoğu Asya'daki bu çekirdek alanda gerçekleşmişti. Öte yandan, Prof. Ping-ti Ho, darı, domuz ve pirincin ilk kez Çin'de Wei Vadisi'nde evcilleştirildiğine ve kültüre alındığına ilişkin inandırıcı bir kuram ortaya atmaktadır. Ho ile aynı görüşte olmasına karşın, Prof. Jack R. Harlan, kabuğu soyulmuş darıyı ve süpürge darısını Afrika'da Büyük Sahra'nın güneyinde kalan kuşakta bağımsız olarak kültüre alınmış tahıllar olarak düşünür. Bunları yazarken hâlâ etkin besin üretiminin ilk deneylerine sahne olan çekirdek alanın güneybatı Asya olduğunu düşünüyorum. Doğal olarak, çok kısa bir süre sonra, benim yanlış düşündüğüm kanıtlanabilir. En iyi bildiğim konulardan birisi olduğu için, güneybatı Asya'yı örnek olarak ele alacağım.

Çekirdek Yakındoğu

Güneybatı Asya'nın çekirdek alanındaki olaylar, doğal olarak Batı kültürünün geleneklerinden olan halklar için daha da ilginçtir. Ne de olsa, bizim kültürel mirasımız orada başlamıştır. Bütün bu bölgenin bizim buradaki amaçlarımıza uygun "çekirdek" bölümü, İran'ın, Irak'ın, Türkiye'nin, Suriye'nin ve Filistin'in yüksek dağlık yörelerine doğru uzanan, yağışlı otlakların bulunduğu dağ etekleri ve yamaçlarmış gibi görünmektedir. 162. sayfadaki harita bu bölgeyi gösterir. Eğer iyi bir atlasınız varsa, Aras, Dicle ve Fırat'tan oluşan akarsu sistemini çevreleyen ve doğu Akdeniz kıyı şeridine uzanan bölgeyi saptayabilirsiniz. Önceleri, çekirdek bölgenin ya da "evcilileştirilebilme gizilgücü olanların doğal

yerleşim bölgesinin" kesin olarak yalnızca dağ yamaçlarında olabileceği kanısındaydım. Şimdiyse, dağ eteklerinin ve akarsuların vadilerinin orta kesimlerinin bile bu öyküye katkıları olduğu açıktır. Bu alanın "çekirdek"liğinin başlamasının en azından Herbert Wright'ın bize sunduğu soğuk ve kuru bir Geç Pleistosen dönemi olduğu önerisine dayanması gerektiğini burada size anımsatmalıyım.

Her ne olursa olsun, Karun-Dicle-Fırat sisteminin alüvyonlu aşağı havzasının (eski Sümer, Akat ve Elam) ilk çekirdek alanın bir parçası olması *olanakdışı* gibi görünmektedir. Mezopotamya ve çevresini içeren bu sıcak ve kuru bölgenin görkemli günleri, daha geç bir dönemde okur-yazar kent uygarlığının ortaya çıkmasıyla başladı. İlgi alanı, eski tarih kapsamındaki bu en eski okur-yazar insanlar olan Prof. James Henry Breasted, Mezopotamya bölgesini bu "bereketli hilal"in sağ (doğu) ucu olarak düşünmüştür. Breasted'in hilali buradan yukarıya doğru bir yay çizerek, batı ve güneybatıya (atlasınızdan çağdaş Musul ve Halep kentlerini bulun) Suriye'ye ve sonra da güneye, Filistin'e ve oradan da Mısır'a doğru uzanıyordu.

Burada bizi ilgilendiren bölge, Breasted'in hilalinin kuzeyinde otlaklık dağ yamaçlarında ve dağların arasındaki daha alçak vadilerde yıllık olarak her kış (en azından şimdi) 25-50cm yağmur alan bölgelerdir. Özellikle Dicle'nin, Zağros ve Toros sıradağlarının yamaçlarını delip geçen birçok kolu vardır. Lübnan ve eski Judea'daki (ç.n. bugün güney Filistin) yamaçlar Akdeniz tarafında ince bir kıyı şeridinin arkasında yükselip, daha sonra içlerde yeniden yükselmek üzere, Asi Nehri – Ürdün Vadisi'ne doğru alçalır (Büyük Rift Vadisi'nin en kuzey uzantısı). Gözünüzde canlandırmanız gereken, yamaçlar ile çevrelenmiş (batıda Akdeniz olmak üzere) ve kuzeyden güneye, doğudan batıya kadar, dağ çıkışlarında ve inişlerinde çevresel yönden birbirinden çok değişik sayısız uygun niş bulunan yay biçiminde bir bölgedir. Hiç kuşkusuz

bu büyük çevresel çeşitlilik, söz konusu olay üzerinde çok önemli bir etkendir.

Çekirdek alanın, yamaçların çerçevelediği Zağros-Toros-Lübnan-güney Filistin'in ne kadar dışına taştığı kesin değildir. İran ve Anadolu'nun yüksek ve serin yaylalarının olasılıkla bu olayla pek bir ilgisi olmamıştır. Yine de, bu alanın kuzey sınırı, kuzeybatı ve kuzeydoğuda ve hatta Balkan Dağları'nın Makedonya'daki yamaçlarının ya da Sovyet Türkmenistan'ındaki Koppet Dağı'nın kuzey yamaçlarının neresine uzanıyordu? Şimdilik tam olarak emin değiliz.

Çekirdek Yakındoğu'nun Doğal Çevresi

Bu genel alana ilişkin daha çok bilgi edindikçe, buraların besin üretiminin başlangıcının yer aldığı çekirdek alan olduğu giderek kesinleşmektedir. İşte burada, biz arkeologların doğa bilimcilerin yardımlarına gereksinmemiz vardır ve onlardan da bu yardımı görüyoruz. Doğa bilimciler bugünkü engebeli yamaçların bulunduğu bölgedeki doğal ortamın (son birkaç bin yılda erozyon (ç.n.aşıntı) ve buzların çözülmesinin yıkıcı etkileri de hesaba katıldığında) bundan yaklaşık 8.000-10.000(+) yıl önce oluştuğu görüşündelerdir. En azından, 9.000(+) yıl önceleri Wright'ın soğuk ve kuru step koşulları değişiyordu. Bu yörede hâlâ iki tür yabanıl buğday, bir tür yabanıl arpa, çeşitli yabanıl baklagil ve yaban koyunu, keçisi ve domuzu vardır. Bugünkü evcilleştirilmiş türlerin olası atası olan bu hayvanlardan herbirinin izi, yabanıl büyükbaş hayvanların izleriyle birlikte, 9.000(+) yıl öncelerine ilişkin olarak bulundu. Gerçekten de, yaklaşık 9.000(+) yıl önce, iki tür buğday ile arpa kültüre alınma ve en azından koyun ile keçi evcilleşme yolundaydı.

Yabanıl buğdaylar bize ilginç bir ipucu verir. Bu türlerin, Akdeniz-türü çekirdek alana özgü kış sonunda ve ilkbaharın başında yağan yağmur düzenine gereksinmeleri vardır. Yabanıl buğdaylar yabanıl arpayla birlikte engebeli yamaçlar-

da ve dağ eteklerinde bulunur. Yabanıl arpanın değişik yükseltilerde ve bu bölgenin dışında da yetişmesine karşın, yabanıl buğdaylardan en azından biri, bu dağlık bölgenin altında yetişmiyor gibi görünmektedir. Bugünkü görünüme göre, her iki buğdayın da *yalnızca* bu doğal bölgenin sınırları içinde kültüre alınmış olması gerekir. Arpaysa, kültüre alınmış buğday tarlalarında yabanıl bir bitki olarak bulunması sonucu kültüre alınmış gibidir. İlk evcilleştirilen hayvanların da bu dağ eteklerindeki engebeli yamaçlardan oluşan doğal yaşam alanlarında yabanıl olarak bulunan hayvanlar olduğu giderek kesinlik kazanmaktadır.

Ayrıcalıklı bir durum olan Idaho köpeğinin dışında, evcilleştirmeye ve kültüre almaya ilişkin ilk olumlu kanıtlar iki tür buğday, arpa, bakla ve mercimek ile keçi, koyun ve domuzu kapsar. Bu kanıtlar engebeli yamaçlardan ve dağ eteklerinden elde edilmektedir. Ancak, belki de yalnızca koyun ve köpeğin dışında başka kanıtlar açıkça gerçek yerleşik köyler olduğu görülen yerlerden elde edilmektedir. Yani, bir sonraki bölümde anlatacağım ilk köylü-çiftçi toplumların oluşmaya başladığı evreye ilişkindir. Besin-üretim döneminin ilk evresinde kültüre alınmış tahıllara, yani bitkilerin kültüre alınmasının ve hayvanların evcilleştirilmesinin başlangıcına ilişkin somut kanıtlardan hâlâ yoksun olsak da, bu ilk evrede evcilleştirilmiş koyun ve köpeğe ilişkin bazı kanıtlar bulunmaktadır.

Bitkilerin Kültüre Alınmasının ve Hayvanların Evcilleştirilmesinin İlk Evresi

Yukarıda ilk kültüre alma ve hayvan evcilleştirme evremin aslında güdülerimle saptandığını söyledim. Besin toplayıcıların, pek kanıtlayamasak bile, en azından Yakındoğu'da, kendilerine en yararlı bitki ve hayvanlara ilişkin geniş çaplı bilgi sahibi olmamaları çok garip olurdu. Tohumların, meşe palamutlarının ya da çilek türü yemişlerin özellikle iyi yetiş-

tiği toprak parçalarına birbirini izileyen mevsimlerde geri dönmeyi anımsadıklarını düşünebiliriz. Çok aç olmadıkça, insanların çoğuna hayvanların yavruları daha çekici gelir; avcı ekipler çok sayıda yabanıl köpek yavrusunu, karaca ya da geyik yavrularını ve yavru domuzları canlı olarak köylerine getirmiş olabilirler.

Yukardaki anlamlarda insanoğlu belki de *her zaman* için ilk kültüre alan ve evcilleştiren olmuştur. Oysa ben, Adams'ın, besin toplayıcılığının son bitiş evresindeki deneyciler için bu olgunun bir kat daha doğru olacağını düşünmekte haklı olduğu kanısındayım. İnsanların yerleşme eğilimlerinin giderek arttığını ve yöreselleşmiş çevresel olguları yeğlediklerini görüyoruz. Benim içgüdülerime göre bu deneyler ve yerleşmeler, evcilleştirilebilme ve kültüre alınabilme gizilgücü olan bitki ve hayvanların değişik türlerinin çok bol bulunduğu olası çekirdek alanlarda *yer aldığında*, değişiklik kolayca yapılabilmişti. Toplanan kanıtlar da kesinlikle bu yönde gelişmektedir.

Bu değişikliğin tam olarak nasıl yer aldığını açıklayamayacağımı burada bir kez daha size anımsatmalıyım. Korkarım ki, besin üretiminin ortaya çıkışını tam olarak tanımlayabilmemiz ve *açıklayabilmemiz* için öğreneceğimiz daha çok şey vardır.

İlk Evreler ve Çekirdek Alanlar

Birbirini tamamlayan iki çizelgede besin üretiminin gelişimini görselleştirmeye çalıştım (s. 142-143). Birinci çizelge, batı Avrasya'nın değişik coğrafi bölgelerinde M.Ö. 11000 yıllarından M.Ö. 3000(+) yıllarına kadar bizi ilgilendiren evre ya da kültür düzeylerini özet olarak belirtmektedir. İkinci çizelgeyse, bizim kanıtlarımızı elde ettiğimiz daha önemli buluntu yerlerinin tarihlerini ve coğrafi konumlarını gösterir.[9] İçgüdülerimin bana, ilk tarımcılığın *yalnızca* çekirdek alanlarda başladığını düşündürdüğüne dikkat edin. Çekirdek alan-

lardan birinde, besin toplayıcılığının alt evresinin sonu –doğal olarak böyle bir evre hiç var olduysa- oldukça kısa *sürmüş olabilir*. Başlangıç evresiyse, daha yaygın besin toplayıcılığı evresinden doğrudan kaynaklanarak, hemen bunu *izlemiş olabilir*. Tarımcılık ve evcilleştirme evresinin başlangıcının kaç yıl sürebildiğini bilemem ama, en azından birkaç bin yıl sürmüş olmalıdır. Bundan sonra da ilk köylü-çiftçi toplumlarının bulunduğu evreye geçilmiştir.

Besin toplayıcılığının son alt evresi, çekirdek alanların dışında çok uzun sürmüş olabilir; bu evre dünyanın ücra bölgelerinden bir kaçında şimdi bile sürüyor. Bu evre belli bir yerde, daha ileri evrelerden birine geçmiş olan insanların düşünceleriyle karşılaşıldığında sona erebilir. Bazı durumlarda, besin toplayıcılığının son alt evresi, besin üreticisi olan insanların gelişiyle son bulmuştur. Örneğin, besin üreticiliğinin Avrupa'ya en azından ilk köylü-çiftçi toplum düzeyine ulaşmış insanların (kaç kişi olduğunu bilmiyoruz) bizzat yerlerinden hareket etmeleriyle geldiği açıktır. Orman Halkı besin üreticiliğini onlardan öğrendi. Eğer içgüdülerim beni yanıltmıyorsa, Avrupa'da kültüre alma ve evcilleştirmenin ilk evresi yoktu. Unutmayın ki, çekirdek alanın kesin sınırlarını bilmesek bile, güneydoğu Avrupa (Balkanlar) bu alanın sınırlarında bir yerde olabilir.

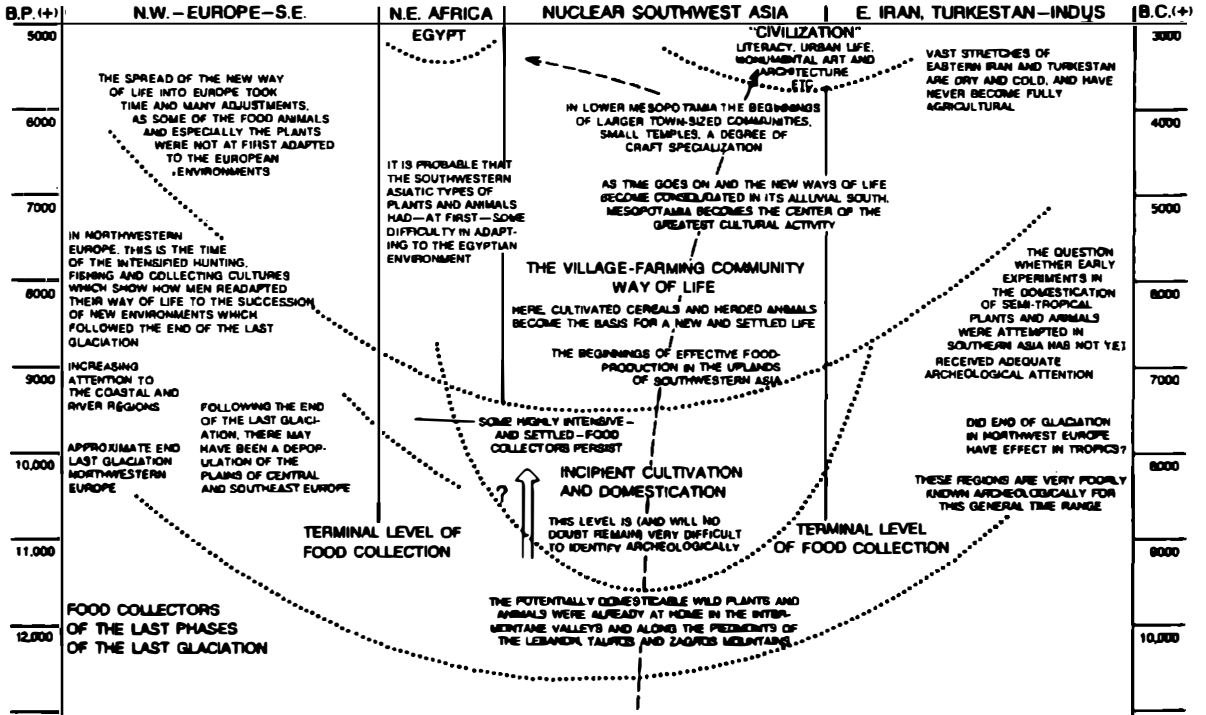
Başlangıç Evresinin Saptanmasındaki Arkeolojik Güçlükler

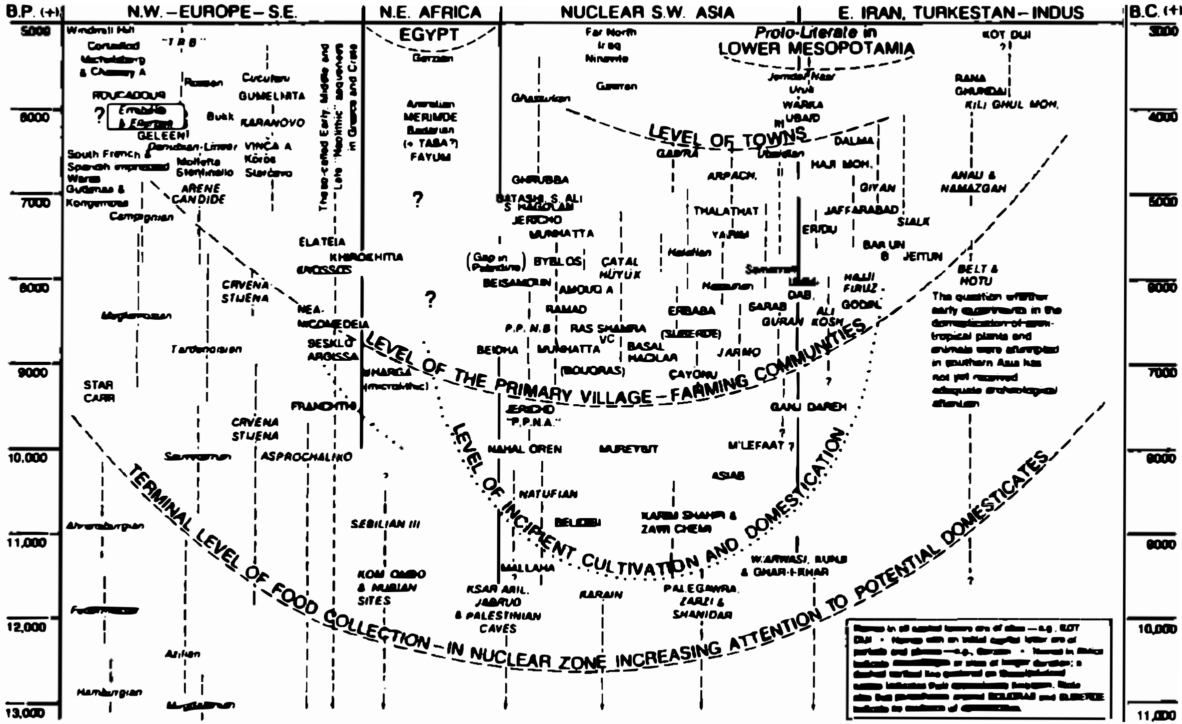
Benim görüşüme göre, tarım ve hayvancılık evresinin başlayabilmesi için iki öğe gerekliydi. İlkin evcilleştirilebilecek tüm hayvanlarıyla ve kültüre alınabilecek tüm bitkileriyle, çekirdek alan olabilecek doğal bir çevre olmalıydı. Biz bunu bu olgunun doğanın doğrudan sağladığı öğesi olarak tanımlıyoruz. Hiç kuşkusuz, bu tür hayvan ve bitkilerin bulunduğu böyle bir çevre 10.000(+) yıldan çok daha önceleri bile Yakındoğu'da vardı. Aynı uygun koşullar hiçbir zaman çekir-

dek bölgeye dönüşmeyen alanlarda da var olmuş olabilir. Burada yine kültürel öğeye dönüyoruz. Daha önce birkaç kez sözünü ettiğimiz "deney ortamı" dediğimiz öğenin bu olduğu kanısındayım. Buzul Çağı'nın sonunda, kültürlerden çoğunun değişmeye hazır bir düzeye gelmiş olduğunu söylemekten öte, size bunu tanımlayamam. Bana bunun nasıl ve neden böyle olduğunu sorarsanız, bunu şimdilik bilmediğimizi söyleyebilirim; eğer bu gibi sorunları anlasaydık, benim prehistoryacı olmayı sürdürmeme hiç gerek kalmazdı.

Bu, yalnızca yeni düşüncelerin doğduğu ve deneylerin yapıldığı bir başlangıç evresi olduğuna göre, arkeolojik açıdan izlerini saptamak güçtür. Besin sağlamada ve hatta besin üretiminde uygulanan yeni yöntemlere ilişkin aletlerin gelişmesi zaman almış olmalıdır. İlk başlarda ekim yapabilmek için bel ve ekin biçmek için orak bulamamamız bizi pek fazla şaşırtmamalıdır. Yeni işlerden bazılarının yapılmasında bir süre eski aletler ile idare edildiğini ya da eski aletlerin yeni koşullara uyarlandığını ya da aksine ancak elde olan aletlere uygun işler yapıldığını düşünmeliyiz. Belki de, bizim "bel" olduğunu düşündüğümüz taş aletler, yalnızca yabanıl bitkilerin köklerinin çıkarılmasında kullanılıyordu. Bizim "orak" dediğimiz çakmaktaşı oraklar başlangıçta gerçekten orak olabilir; tamam; ama onlar *yabanıl* tahılı biçmek için yapılmış olabilirler. Bizim tarımda kullanıldığını düşündüğümüz aletlerden bazıları gerçekte toplayıcıların *toplamak* amacıyla geliştirdikleri aletler olabilir.

Evcilleştirilmiş koyunun bugünkü yabanıl akrabaları batı Asya dağlarında yaşar. Bunların, yün yerine bir geyiğinki gibi ince yatık tüyleri vardı. Bunun için de ilk köy düzeyindeki topluluklarda yün eğirmekte kullanılan iğlerin ya da yünlü kumaşların izine rastlamamamız bizi şaşırtmamalıdır. Yünü olan bir koyunun gelişmesi zamana bağlı olduğu gibi, dokumada kullanılacak yeni aletlerin bulunması da zaman almış olmalıdır. Hayvanların ne zaman evcilleştirildiğinin araç

B.P.(+)
N.W.–EUROPE–S.E.
N.E. AFRICA
NUCLEAR SOUTHWEST ASIA
E. IRAN, TURKESTAN–INDUS
B.C.(+)
5000
6000
7000
8000
9000
10,000
11,000
12,000
13,000
3000
4000
5000
6000
7000
8000
9000
10,000
11,000
EGYPT
"CIVILIZATION"
LITERACY, URBAN LIFE, MONUMENTAL ART AND ARCHITECTURE ETC.
VAST STRETCHES OF EASTERN IRAN AND TURKESTAN ARE DRY AND COLD, AND HAVE NEVER BECOME FULLY AGRICULTURAL
THE SPREAD OF THE NEW WAY OF LIFE INTO EUROPE TOOK TIME AND MANY ADJUSTMENTS, AS SOME OF THE FOOD ANIMALS AND ESPECIALLY THE PLANTS WERE NOT AT FIRST ADAPTED TO THE EUROPEAN ENVIRONMENTS
IN LOWER MESOPOTAMIA THE BEGINNINGS OF LARGER TOWN-SIZED COMMUNITIES, SMALL TEMPLES, A DEGREE OF CRAFT SPECIALIZATION
IT IS PROBABLE THAT THE SOUTHWESTERN ASIATIC TYPES OF PLANTS AND ANIMALS HAD—AT FIRST—SOME DIFFICULTY IN ADAPTING TO THE EGYPTIAN ENVIRONMENT
AS TIME GOES ON AND THE NEW WAYS OF LIFE BECOME CONSOLIDATED IN ITS ALLUVIAL SOUTH, MESOPOTAMIA BECOMES THE CENTER OF THE GREATEST CULTURAL ACTIVITY
IN NORTHWESTERN EUROPE, THIS IS THE TIME OF THE INTENSIFIED HUNTING, FISHING AND COLLECTING CULTURES WHICH SHOW HOW MEN READAPTED THEIR WAY OF LIFE TO THE SUCCESSION OF NEW ENVIRONMENTS WHICH FOLLOWED THE END OF THE LAST GLACIATION
THE VILLAGE-FARMING COMMUNITY WAY OF LIFE
HERE, CULTIVATED CEREALS AND HERDED ANIMALS BECOME THE BASIS FOR A NEW AND SETTLED LIFE
THE QUESTION WHETHER EARLY EXPERIMENTS IN THE DOMESTICATION OF SEMI-TROPICAL PLANTS AND ANIMALS WERE ATTEMPTED IN SOUTHERN ASIA HAS NOT YET RECEIVED ADEQUATE ARCHEOLOGICAL ATTENTION
INCREASING ATTENTION TO THE COASTAL AND RIVER REGIONS
FOLLOWING THE END OF THE LAST GLACIATION, THERE MAY HAVE BEEN A DEPOPULATION OF THE PLAINS OF CENTRAL AND SOUTHEAST EUROPE
APPROXIMATE END LAST GLACIATION NORTHWESTERN EUROPE
THE BEGINNINGS OF EFFECTIVE FOOD-PRODUCTION IN THE UPLANDS OF SOUTHWESTERN ASIA
SOME HIGHLY INTENSIVE–AND SETTLED–FOOD COLLECTORS PERSIST
DID END OF GLACIATION IN NORTHWEST EUROPE HAVE EFFECT IN TROPICS?
INCIPIENT CULTIVATION AND DOMESTICATION
THESE REGIONS ARE VERY POORLY KNOWN ARCHEOLOGICALLY FOR THIS GENERAL TIME RANGE
?
TERMINAL LEVEL OF FOOD COLLECTION
THIS LEVEL IS (AND WILL NO DOUBT REMAIN) VERY DIFFICULT TO IDENTIFY ARCHEOLOGICALLY
TERMINAL LEVEL OF FOOD COLLECTION
THE POTENTIALLY DOMESTICABLE WILD PLANTS AND ANIMALS WERE ALREADY AT HOME IN THE INTERMONTANE VALLEYS AND ALONG THE PIEDMONTS OF THE LEBANON, TAURUS AND ZAGROS MOUNTAINS
FOOD COLLECTORS OF THE LAST PHASES OF THE LAST GLACIATION

B.P. (+)
N.W. – EUROPE – S.E.
N.E. AFRICA
NUCLEAR S.W. ASIA
E. IRAN, TURKESTAN – INDUS
B.C. (+)
5000
6000
7000
8000
9000
10,000
11,000
12,000
13,000
3000
4000
5000
6000
7000
8000
9000
10,000
11,000
"T R B"
Rossen
Cucuteni
GUMELNITA
ROUCADOUR
Bukk
KARANOVO
GELEEN
Danubian-Linear
VINCA A
South French &
Molfetta
Körös
Stentinello
Starčevo
ARENE CANDIDE
Campignian
Tardenoisian
STAR CARR
CRVENA STIJENA
Sauveterrian
Ahrensburgian
Azilian
Hamburgian
The so-called Early, Middle and Late "Neolithic" sequences in Greece and Crete
ELATEIA
KHIROKHITIA
NEA NICOMEDEIA
SESKLO
ARGISSA
FRANCHTHI
ASPROCHALIKO
EGYPT
Gerzean
MERIMDE
Badarian
(+ TASA?)
FAYUM
KHARGA (microlithic)
SEBILIAN III
KOM OMBO & NUBIAN SITES
Far North Iraq
Ninevite
Gawran
Ghassulian
GHRUBBA
BATASHI, S. ALI
S. HAGOLAN
JERICHO
MUNHATTA
(Gap in Palestine)
BYBLOS
BEISAMOUN
ÇATAL HÜYÜK
AMOUQ A
RAMAD
P.P.N.B
RAS SHAMRA VC
BEIDHA
BASAL HACILAR
(BOUGRAS)
JERICHO "P.P.N.A."
NAHAL OREN
MUREYBIT
NATUFIAN
BELDIBI
MALLAHA
KSAR AKIL, JABRUD & PALESTINIAN CAVES
KARAIN
Proto-Literate in LOWER MESOPOTAMIA
Jemdet Nasr
Uruk
WARKA
UBAID
LEVEL OF TOWNS
GAWRA
Ubaidian
ARPACH.
THALATHAT
YARIM
Halafian
Samarran
Hassunan
ERBABA
SARAB
GURAN
JARMO
CAYONU
GANJ DAREH
M'LEFAAT ?
ASIAB
KARIM SHAHIR & ZAWI CHEMI
W. ARWASI, BUHLI & GHAR-I-KHAR
PALEGAWRA, ZARZI & SHANIDAR
ERIDU
DALMA
HAJI MOH.
GIYAN
JAFFARABAD
SIALK
BAKUN
JEITUN
HAJJI FIRUZ
GODIN
ALI KOSH
KOT DIJI
RANA GHUNDAI
KILI GHUL MOH.
ANAU & NAMAZGAN
BELT & HOTU
The question whether early experiments in the domestication of semi-tropical plants and animals were attempted in southern Asia has not yet received adequate archaeological attention
LEVEL OF THE PRIMARY VILLAGE – FARMING COMMUNITIES
LEVEL OF INCIPIENT CULTIVATION AND DOMESTICATION
TERMINAL LEVEL OF FOOD COLLECTION – IN NUCLEAR ZONE INCREASING ATTENTION TO POTENTIAL DOMESTICATES

gereçlere dayanılarak saptanması, bitkilerin ne zaman kültüre alındığının saptanması kadar güç olacaktır (bu belki daha da güçtür).

Kültüre alınmış bitkilerin ya da evcilleştirilmiş hayvanların bulunduğuna ilişkin *başlıca* ve destekleyici kanıtlar karbonlaşmış gerçek taneler, bitkilerin belirgin izleri ve hayvanların kemikleridir. Ben bunları, *ikincil* kanıtlar olan alet ve diğer el becerisi ürünlerinden, *birincil* kanıtlar olarak ayırıyorum. Her ne olursa olsun, deneyimli karşılaştırmacı bir zoolog için bile, hangi kemiklerin yeni evcilleştirilmiş hayvanlara ve hangilerinin yabanıl akrabalarına ilişkin olduğunu söylemek güçtür. Bu güçlük özellikle, arkeologların bulduğu hayvan kemiklerinin parçalanmış olmasından kaynaklanır. Ayrıca, şimdilik, bilim insanları arasında elde olan çeşitli bitki kalıntılarının saptanması ve yorumlanması konularında tam bir görüş birliğine de varılamamıştır.

Hayvanların tam olarak evcilleştirilmesi ve bitkilerin tam olarak kültüre alınması başarıldıktan sonra, her ikisinde de yapısal (morfolojik) değişiklikler olmuştur; ama bu değişiklikler bir gecede olmamıştır. İnsanların denetimi altındaki tam evcilleştirilme yoluna girmiş hayvanlar ile kültüre alınmaya başlanmış bitkiler bile, uzmanlarımızın algılamasına yeterli olacak yapısal evcilleştirilme ve kültüre alınma belirtileri göstermeyebilirler. Evcilleşmiş olarak tanımlayabilecekleri nesne, artık "son üründür".

Ayrıca, şimdi arkeologların buluntularının karşılaştırılabileceği, o bölgelerin hayvan iskeletlerinden ve kurutulmuş bitkilerinden oluşan, başvuru kaynağı denilebilecek bir seçki (ç.n. koleksiyon) oluşturmaktayız. Ortadoğu'daki çekirdek alanda bulunan yabanıl hayvanların bazılarının soyları tükenmiştir. Güneybatı Asya'da artık yabanıl büyükbaş hayvan ya da at yoktur. Biz onların daha önce orada var olduklarını ancak son Buzul Çağı'na ilişkin mağaralardaki ve biraz daha geç dönemlere ilişkin alanlardaki yerleşmelerdeki bu-

luntulardan ve hatta Asur kabartmalarında betimlenen av sahnelerinden biliyoruz.

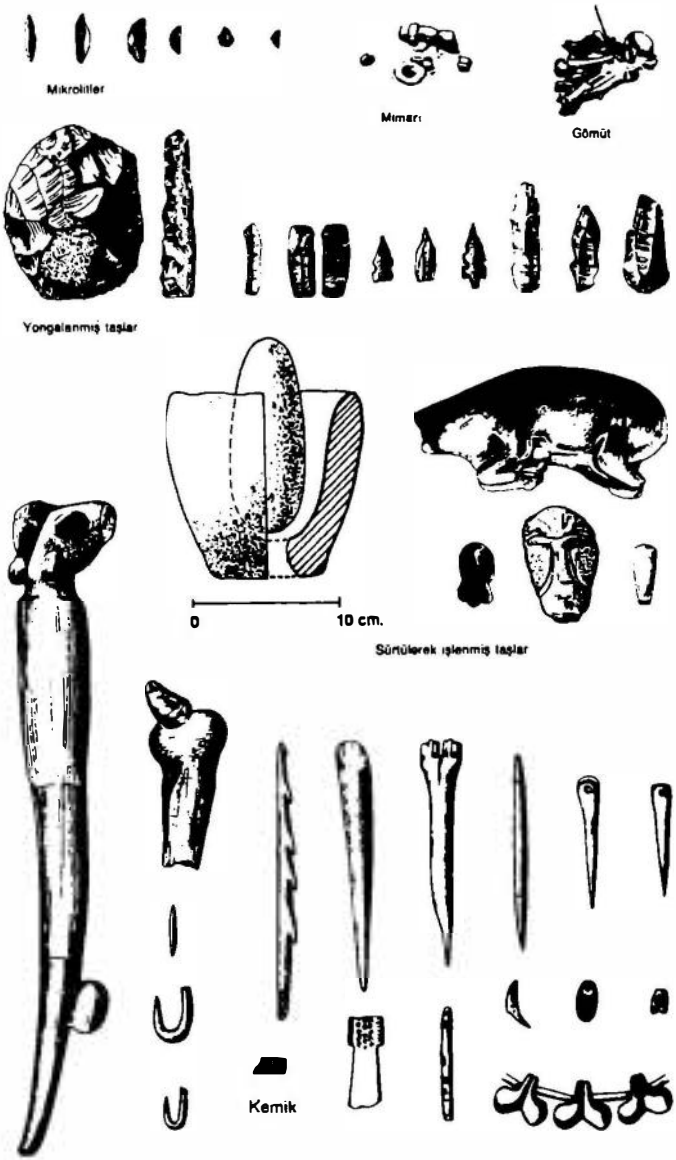
Başlangıç Evresine İlişkin Buluntuların Olduğu Alanlar

Şimdilik benim tarım ve hayvanların evcilleştirmesinin başlangıç evresi kavramlarıma uygun çok az sayıda buluntu yeri biliyoruz. Bu bölümü, benim bildiğim Yakındoğu'daki en iyi iki örneği anlatarak bitireceğim. Benim anlatabildiklerimin bütün gelişme evresini tümüyle açıklamadığı için yeterli olmadığını düşünebilirsiniz. Bu arada, şunu da unutmayın ki size, bana içgüdülerimin yol gösterdiğini ve bu evreye ilişkin arkeolojik malzemeyi yorumlamanın da her zaman çok güç olacağını söylemiştim. Herhangi bir yeni yaşam biçiminin başlangıcında, insanların bildikleri aletleri kullanmaya ve alışkanlıklarını sürdürmeye büyük bir eğilimleri vardır. Böylece, elde olan ile idare etme yönteminin bu evrenin neredeyse sonuna kadar sürdüğünden kuşku duyabilirim.

Başlangıç Dönemine İlişkin Buluntular: Natuf

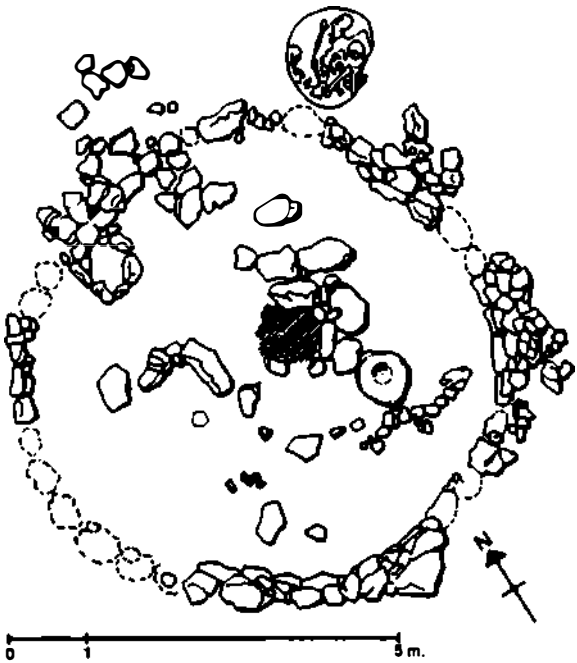
Natuf diye adlandırılan buluntu toplulukları Filistin'de bulunan çok sayıda mağaranın üst katmanlarından elde edilir. Bu dönemin çakmaktaşı endüstrisinin izleri Suriye ve Lübnan'da da ortaya çıktı. Prof. Enver Bostancı, Türkiye'nin güney kıyılarının ortalarında bulunan Beldibi Mağarası'nda Natuf benzeri aletleri çağrıştıran bazı ipuçları buldu. Filistin'de Natuf dönemine ilişkin radyokarbon saptamaları M.Ö. 10000'den M.Ö. 8000 (+)'e kadar olmak üzere 2.000 yıllık bir süreyi kapsar.

2. Dünya Savaşı'ndan önce, Natuf buluntu topluluklarını üreten insanların yalnızca mağaralarda yaşadığı düşünülürdü, oysa şimdi bazı Natuf açık hava yerleşmelerinin bulunduğu kabaca tanımlanmıştır. Natuf halkı, Karmel Dağı'nda en iyi bilinen mağara yerleşmesi olan büyük bir kaya barınağının ağzında ve onun önündeki düzlükte yaşıyordu. Bu düzlüğün önüne taşları kavisli iki kısa sıra olarak dizmişler-

Natuf buluntu topluluğunun başlıca öğeleri.

diyse de, buna mimarlık demek güçtür. Bu taşlar daha çok sekileri ya da açık ağılların alçak duvarlarını andırır. Ayrıca, döşeme gibi düzenlenmiş bir iki taş kümesi ve bir fırın ya da ocağı çevreleyen daire biçiminde bir sıra taş bulunmuştur. Barınağın önündeki düzlüğün kayalık tabanına tam dairesel ve tıpkı çanak biçiminde bir çukur açıldığı gibi, bu kadar düzgün olmayan, yine çanak biçiminde, başka çukurlar da vardır. Son zamanlarda bildirilen açık hava yerleşmeleri arasında bugüne kadar en iyi bilineni M. Jean Perrot'nun Mallaha'sı olan açık hava yerleşmesinde, yuvarlak konutların taş temelleri bulundu. Mallaha'da yapılacak daha büyük ölçüde kazıların şimdi bildiğimizden daha gelişkin Natuf buluntularının ortaya çıkmasını sağlayacağı şimdiden anlaşılıyor.

Mallaha'dan yuvarlak konutun temeli.

Ayrıca, hem İsrailli hem Amerikalı meslektaşlarım Natuf yerleşmelerini ortaya çıkarmak için yoğun bir çaba harcıyorlar.

Karmel Dağı'ndaki mağaranın Natuf katmanından çıkarılan buluntuların çoğu çakmaktaşıdır. Bu çakmaktaşı aletlerin yaklaşık yüzde 80'i, minik dilgilerin düzgün bir biçimde işlenip, bazıları geometrik biçimli olan aletlere dönüştürüldüğü mikrolitlerdir. Daha büyük çakmaktaşı aletler sırtlı dilgileri, kalemleri, kazıyıcıları, birkaç ok ucuyla bazı büyükçe ekip biçme ve toplama aletlerini ve özel bir tür aleti, yani orak-bıçağı içerir.

Biz çakmaktaşından yapılmış bir orak-bıçağı gördüğümüzde hemen tanırız, çünkü lamanın kesici kenarında ot, tahıl ve belki de kamış kesmekte kullanılmasından kaynaklanan garip bir cila ya da parıltı vardır. Natuf endüstrisinde çakmaktaşından yapılmış birkaç orak-bıçak lamasının sırayla takılabileceği kemikten yapılmış düz saplar bile bulduk.

Başka Malzemelerden Yapılmış Natuf Kalıntıları: Gömütler ve İnsanlar

Natuf endüstrisinin kemik öğeleri oldukça zengindi. Bu endüstri yukarıda sözü edilen orak saplarının yanı sıra, uç ve zıpkınları, düz ve eğri olta iğnelerini, toplu iğne ve dikiş iğnesiyle çeşitli boncuk ve takıları içeriyordu. Aynı zamanda dişlerin ve deniz kabuklarının delinmesiyle yapılmış boncuk ve takılar da bunların arasındaydı. Sürtülerek ve çekiçle dövülerek biçimlendirilmiş taşlardan yapılmış (çakmaktaşında olduğu gibi yonga çıkarılarak değil de sürtülerek işlenmiş) aletler yaygındı. Havan ve tokmakların çoğunda aşı boyası lekeleri bulunmuşsa da, bu aletlerden bazıları hiç kuşkusuz besinlerin öğütülmesinde de kullanılıyordu.

Az sayıda Natuf gömütü de bulunmuştur. Bu gömütlerden bazılarında birkaç kişinin birlikte gömüldüğü saptandı. Öndeki düzlükte gömülü olanlar bükülmüşken (ölüler gömüt-

lerine kıvrık olarak konulmuşlardır), Karmel Dağı Mağarası'nın içine gömülen insanlar, boylu boyunca sırt üstü yatırılmıştır. Bu, mağaranın çamurunda derin ve uzun bir çukurun açılmasının, öndeki düzlüğün sıkışmış sert toprağında çukur açmaktan daha kolay olduğundan başka bir anlam taşımayabilir. Bu insanların yanlarına çoğunlukla eşya da konmuştur ve boncukların en iyi örneklerinden birçoğu bu gömütlerden elde edilmiştir. Kafataslarından ikisinin üzerinde boncuk olarak kullanılan deniz kabuklarından yapılmış çok süslü bir başlığın izleri vardır.

Prof. Ofer-Bar-Yosef, Natufluların, Filistin'de belli bir tür toprağı ve bitki örtüsü olan alanları yeğledikleri kanısındadır. Özellikle mikrolitlerinden bilinen daha basit bir buluntu topluluğu bu bölgenin başka yörelerinde bulundu. Burada "yararlanma yerleşmeleri"ne karşılık (mevsime bağlı olan besin kaynaklarından yararlanılmak üzere geçici olarak yerleşilenler), "üs olarak kullanılan yerleşmeler"in varlığı bile söz konusudur.

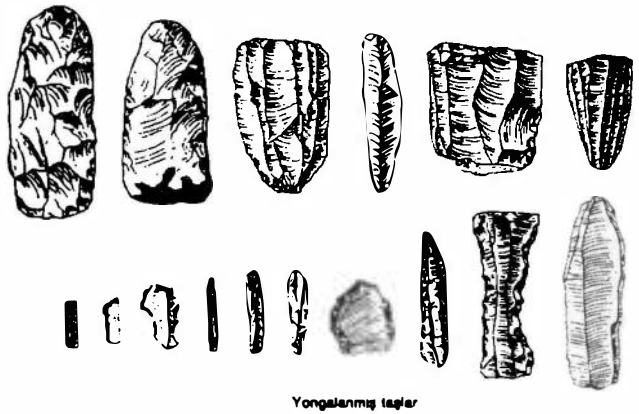
Natuf katmanlarındaki hayvan kemikleri, bunların "çağdaş" türde hayvanlar olduğunu gösterir ise de, bunlar bugün Filistin'de görülenlerden değişik türlerdir. Ceylan kemiklerinin sayısı geyik kemiklerininkileri çok aşar; ceylanlar geyiklere göre çok daha kuru iklimi sevdiklerine göre, o dönemde Filistin'in iklimi neredeyse bugünkünün aynıydı. Hayvan kemiklerinden bazıları çakal, ayı, yaban domuzu ve leopar gibi büyük ya da tehlikeli yırtıcı hayvanlara ilişkindir. Bir zamanlar sorgulanan bir Natuf köpeği olduğu savı, artık olası görünmektedir. Ancak, evcilleştirilmiş hayvanlara ve kültüre alınmış bitkilere ilişkin daha başka kesin kanıt hâlâ yoktur. Natufluların gömütlerindeki insan kemiklerinin incelenmesi henüz bitmemiştir. Ancak burada Prof. Coon'un bu insanların "temelde Akdeniz ırkından oldukları" sonucuna vardığını belirtmeliyiz.

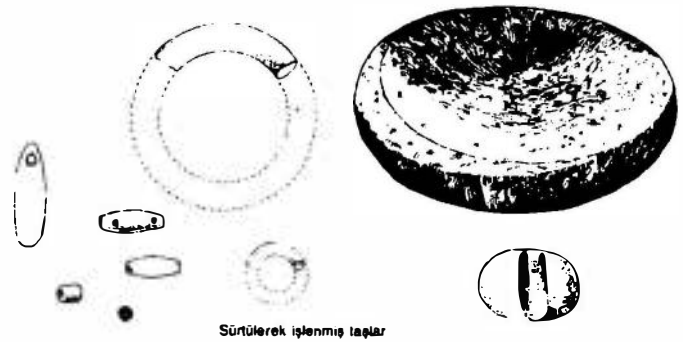
Öyleyse, neden Natuf buluntu topluluklarının, bir başlangıç evresine ilişkin bazı ipuçları taşıdığını düşünüyorum? Bazı açık hava yerleşmelerinin boyutlarından ve basit ancak etkileyici mimari temellerin yapılmasına gösterilen özenden çok etkilendim. Hem araç gereçlerin yeni biçimlerinin çeşitliliği hem sayıca zenginliği benim ilgimi çekiyor. Hem güneybatı Asya'da ve hem de Mısır'da Nubiya'da daha önceki bir tarihte taştan yapılmış birkaç öğütme aletiyle çakmaktaşı oraklar bulunduğu ileri sürülebilir, oysa Natuf örneklerinin sayı ve çeşitliliği beni özellikle şaşırtıyor. Beni şaşırtan başka bir öğe de gömütlere gösterilen özendir. Sonuçta, doğal olarak, zaman geçtikçe neler olduğunu ben de biliyorum.

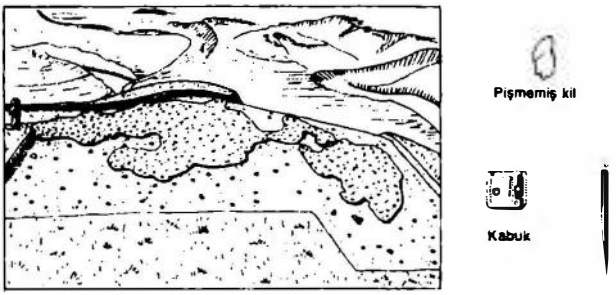
Karim Şahir Buluntu Topluluğu

Natuf'tan farklı olarak, Karim Şahir buluntu topluluğu, ilkin bir açık hava yerleşmesinde bulundu. Bugün, en azından bir mağarada daha bulunduğu anlaşılan buluntu topluluklarından en iyi kanıtlar yarı-sabit yerleşmelerden elde edilmektedir. Bunlardan en ilk bulunanı, yani Karim Şahir, kuzeydoğu Irak'ın dağlık yöresindeki bir kayalık üzerindedir. Burayı 1950-1951 yıllarında Oriental Institute (Doğu Enstitüsü) ve American School of Oriental Research (Amerikan Doğu Araştırmaları Okulu) adına yönettiğim araştırma gezisine katılan Dr. Bruce Howe kazdı. O zamandan beri, Zağros Dağları'nın yamaçlarında ve eteklerinde çoğunlukla Karim Şahir'inkilere benzeyen buluntuların çıkarıldığı yaklaşık yarım düzine buluntu yeri saptandı. Şanidar Mağarası'ndaki buluntu topluluğunun tarihlemesi M.Ö. 8650±300'ken, kuzeydoğu Irak'taki Zawi Çemi Şanidar'ın tarihlemesi M.Ö. 8900±300(+) olarak saptandı. İran'da üç buluntu yeri olan Asiab, Ganj Dareh ve Ali Koş'tan da daha eskiye tarihlenen buluntular çıkarılmasına karşın, ben yalnızca Asiab buluntularının bu kadar eski olabileceğini düşünüyorum.

Karim Şahir'de yalnızca çok ince bir yerleşme katı bulundu-

Karim Shahir buluntu topluluğunun başlıca öğeleri.

ğuna ilişkin kanıtlar vardır. Burada yaşayan insanlar 1,5 hektarlık bir alanın üzerine yayılmış olmalarına karşın, burada olasılıkla pek uzun bir süre yaşamamışlardır. Bu tek katmanın belli noktalarında, sarp kayaların dibinde bulunan bir akarsuyun yatağından getirilmiş yumruk büyüklüğünde çatlak kireçtaşları bulundu. Bu çatlak taşların bir tür mimariyle ilintili olduğunu düşünüyorsak da, kulübe planlarına ilişkin somut izler bulamadık. M'lefaat (Irak'ın kuzeyindeki dağların eteklerinde bulunan tümüyle kazılmamış bir açık hava yerleşmesi) ve Zawi Çemi'de yuvarlak kulübe planlarının izleri bulunduğu gibi, İran'daki Zağros Dağları'nda bulunan Asiab'ta da büyük yuvarlak bir çukurun izleri bulundu.

Natuf endüstrisinde olduğu gibi, küçük nesnelerden oluşan Karim Şahir buluntu topluluğunun büyük bir çoğunluğu da yongalanmış çakmaktaşındandır. Çakmaktaşı aletlerin büyük bir çoğunluğu da mikrolit dilgiler ve geometrik biçimli aletlerdir. Natuf'ta da çok ender görülen çakmaktaşı orak-bıçaklar burada çok daha az ve neredeyse yok gibidir. Karim Şahirlilerin taşı sürterek işleme alanında az da olsa çalışmaları vardır; öğütme taşı olarak da havan ve el değirmenlerinin parçaları ve uçları cilalı bel ve baltalar bulundu. Boncuklar, takılar, yüzükler ve bilezikler daha iyi nitelikli taşlardan yapılıyordu. Kemikten yapılmış iğneler ve basit uçların yanı sıra, hayvan biçiminde oldukları anlaşılan pişmemiş topraktan yapılmış, oldukça biçimsiz iki heykelcik de bulduk. Zawi-Çemi'de bulunan ve ince işçilikli ay biçimli çok sayıda kemik bıçaktan bazılarının dilgileri çakmak taşındandır.

Şimdilik, Karim Şahir aşamasında yaşayan insanların yediği bitkisel besinlere ilişkin doğrudan kanıtlar elde edilemedi. Gerçekte Karim Şahir gibi yerleşmelerde şimdilik Natuf'tan çok daha az arkeolojik kazı yapıldı. Bu alandaki daha önceye tarihlenen mağara yerleşmelerinden çıkarılan ve büyük bir oranı geyik ve ceylan gibi yabanıl hayvanlara ilişkin olan

kemikler ile karşılaştırıldığında, koyun, keçi, sığır, at ve kurt gibi evcilleştirilmeye elverişli yabanıl hayvanların burada bulunan kemiklerinin oranında büyük bir artış olduğu görülür. Aynı zamanda Zawi Çemi'deki koyunun gerçekten evcilleştirildiğine ilişkin istatistiksel ve mikroskobik veriler de vardır ve Dr. Sandor Bökönyi Asiab'ta keçinin evcilleştirildiğini gösteren kanıtların bulunduğunu bildirmektedir.

Prof. Frank Hole, İran yaylalarının eteklerinde, Mezopotamya'ya bakan kesimde kendi buluntu yeri olan Ali Koş'un alt katmanlarının daha gelişkin ya da ileri Karim Şahir buluntularını içerebileceğini düşünmektedir. Bu buluntu yerinin en eski katmanlarında (Bus Mordeh aşaması) buğday ve arpanın kültüre alındığı bildirildiği gibi, hâlâ yabanıl olan keçi sürülerinin yetiştirildiğine ilişkin istatistiksel veriler vardır. Ben, Bus Mordeh aşamasını bundan sonraki ilkel çiftçi-köylü evresinin bir aşaması olarak düşünüyorum.

Güneybatı Asya'da Daha Başka Başlangıç Evresi Buluntusu Yok mudur?

1963'te Türkiye'de, Toros Dağları'nın eteklerinde, çalışmaya başladığımızda, burada da başlangıç evresinin izleriyle karşılaşacağımızı ummuştuk. Oysa şimdiye kadar bununla karşılaşmadık. Bunun nedeni belki de, bizim elimizde olmayan nedenlerden ötürü çalışmalarımızın düşündüğümüz bölgeden daha yüksek dağ etekleriyle sınırlanmış olmasından kaynaklanmaktadır. En azından ya Natuf ya Karim Şahir kültürlerinin izlerine ya da bunlardan başka bir başlangıç evresi türünden buluntu topluluğuna rastlamayı bekliyorduk.

1963'ten beri hem Oriental Institute'tan hem Fransız C.N.R.S.'den (Centre Nationale de la Recherce Scientifique-Bilimsel Araştırma Ulusal Merkezi) ekipler, orta Fırat kıyılarında Halep'in 80 km kadar doğusunda bulunan Mureybit adı verilen bir yerleşmede araştırma yapıyorlar. Mureybit,

üç aşamasından en eskisinin Natuf kültürüne ilişkin olduğu saptanmış, derin dolgulu ve oldukça büyük boyutlarda bir höyüktür. Toprak ve ağaçtan yapılmış yuvarlak konut kalıntılarında, yabanıl einkorn türü buğday ve yabanıl arpanın izleriyle, yabanıl sığır, yaban eşeği ve ceylan kemiklerinin yanı sıra mikrolit çakmaktaşı endüstrisi ve sürtülerek yapılmış taş aletler bulundu. Yabanıl buğday şimdiki dağılım örüntüsünün oldukça güneyindedir ve burada çok az miktarda midye kabuğu bulunması ve hiç balık kemiğine rastlanmaması, akarsu kıyısındaki bir yerleşme için gariptir.

Son Fransız kazıları sırasında çıkarılan buluntulara ilişkin raporların henüz yayınlanmamasına karşın, arkadaşım Jean Perrot, burası için "Natuf" teriminin kullanılmasının çok yerinde olduğuna beni inandırdı. Her nasılsa, orta Fırat boyundaki yarı kurak çevre (bugünkü durumunu bildiğim kadarına), Filistin'in Akdeniz kıyılarındaki yeşillik ve dağlık yöresiyle bir karşıtlık oluşturur. Olasılıkla, Mureybit'in buluntu topluluğunun, Filistin'in kıyı bölgelerindeki buluntular ile değil de, daha çok daha kurak olan Negev-Sina bölgesinin Natuf benzeri buluntularıyla bağlantısı olduğu ortaya çıkacaktır. Gerçekten de, Mureybit'te M.Ö. 8600'den M.Ö. 7000(+)'e kadar olan sürenin kapsamı içinde kalan radyokarbon saptamaları oldukça inandırıcıdır. Fırat üzerinde, Mureybit'in güneyinde başka bir buluntu yeri olan Bukras'a ilişkin bilgimiz çok daha azdır ama en alt katmanlarında besin üretimine ilişkin veriler yok gibidir.

Bu arada, benim daha önce "hilalin engebeli yamaçları-doğal yaşam bölgesi" diye düşündüğüm dönemde, orta Fırat yöresinde Mureybit kadar ilginç bir yer bulunabileceğini düşünemezdim. Gerçekte, burası Suriye hükümetinin suyla kaplanacak bir alanda araştırma yapılmasını istemesi üzerine bir rastlantı sonucu bulunmuştur. Ben, bundan ders aldım. Güneybatı Asya'nın büyük bir kesiminde yeterli araştırma henüz yapılmamışken, bu bölgenin bambaşka çevresel

koşulları olan kesimlerinde başlangıç evrelerine ilişkin hiçbir buluntu çıkarılamaz demeyi artık düşünmem bile.

Natuf ve Karim Şahir'in Halkları Besin Üreticileri miydiler?

Natuf halkının besinlerinin büyük bir bölümünün avlanmış ya da toplanmış olduğu açıktır. Yerleşme alanlarında kara, tatlı su ve deniz hayvanlarının kabuklarına zaman zaman rastlanır. Deniz kabuklarının dışında, Karim Şahir türü yerleşmeler için de aynı koşullar geçerlidir. Bir akarsuyun kıyısında olan Asiab'ta bol miktarda tatlı su midyesi kabuğu bulunmuştur. Oysa bunun Mureybit için geçerli olmadığını belirttik. Ancak, bir yandan da elimizde besin üretiminin başlangıç aşamasına yaklaşıldığının ipuçlarını veren oraklar, öğütme taşları, Zawi Çemi koyunları ve Asiab keçileriyle, Karim Şahir'deki hayvanların genel durumu bulunuyor. Karim Şahir türü yerleşme alanlarında açık havada yerleşme eğilimi yaygındı; aynı eğilim Natuf kültürünün yeni açık hava yerleşmelerine de yansıtılmıştır. Yerleşme bir bütün olarak kısa ömürlü bile olsa, taş temellerin sayısı buradaki halkların burayı bir tür sabit yapı yapmaya değer bulduğunu gösterir. Açık hava yerleşmelerinin asıl merkezler olduğunu ve mağara yerleşmelerinin de çevreden yararlanma ya da avcılık yapmak için kurulmuş kamplar olduğunu düşünmek de olasıdır.

İçgüdülerim bana, tüm bunların besin üretiminin belirtileri olduğunu ve bizim aradığımız ipuçlarının orada bulunduğunu söylüyor. Oysa bundan sonra inceleyeceğimiz ilk köylü-çiftçi toplumlar evresinin insanları o dönemde tam anlamıyla, henüz Natuf ve Karim Şahir halklarının ulaşamadığı, besin üreticiliği aşamasındaydılar. Öyle sanıyorum ki, gerçek besin üretimini oluşturan öğelerin bir parçasıydılar. Olasılıkla birçok hayvan türünden birkaçını ya da yine birkaç tür bitkiyi denetim altında tutuyorlardı. Eğer Ali Koş'un en

alt katmanı orayı kazanların düşündüğü kadar eskiyse, bu yerleşim alanında da durum aynı olmalıydı. Bu "denetimin" tüm olanakları yeni bir yaşam biçiminin başlangıcıydı. Bu yörede yaşayan insanların basit yerleşmelerinde bütün bir yıl boyunca yaşayıp yaşamadıklarını söyleyebilmeyi isterdim; elimizdeki kanıtlardan bazıları buralarda yılın bazı mevsimlerinde yaşandığını gösterir gibidir.

Karim Şahir ya da Natuf halklarının, bitkileri kültüre alma ve hayvanları evcilleştirme evresinin ya da düzeyinin başlangıç aşamasında yaşadıklarını düşünmemin nedeni budur. Bizler için gereken somut bilgileri elde edebilmek için, bu evreye ilişkin çok daha fazla kazı yapmamız gerekecektir.

Besin Üretimi Olmayan Köyler Var mıydı?

Son zamanlarda elde edilen verilerdeki ilginç bir sapma burada belirtilmelidir. Birkaç yıl önce, Prof. Gordon Childe'ın güneybatı Asya'da "köy yerleşmeleri"nin bulunduğu yerlerin mutlaka besin üretiminin *temel* kanıtlarını içermesi gerektiği düşüncesini kuşkusuz benimsiyordum. Yani, bu alanları kazan arkeologlar bu kanıtları fark etmiş olsalar da olmasalar da, buralarda karbonlaşmış taneler ve kültüre alınmış bitkilerin açık izleriyle evcilleştirilmiş hayvanların kemikleri bulunmalıydı. Sürekli bir yerleşme gibi görünen kerpiç duvarlı konutlar bulunan birbirini izleyen katmanların oluşturduğu herhangi bir höyük, "köy yerleşmesi" sayılabilirdi. Hiç kuşkusuz Childe, Klima'dakiler gibi kulübe yerleşmelerini biliyordu, ama "köy" onun için daha anlamlıydı. Buradaki düşünce, etkin bir besin üretimi olmadan, birkaç kuşağın aynı yere yıllar boyunca yerleşebileceğinin düşünülemiyeceğiydi. Arkeologların evcilleştirme ve besin üretiminin belirtileri olan bitki ve hayvan kalıntılarını arama külfetine katlandıkları ilk köyler bulunana kadar, Childe'ın bu düşüncesi uygulamada da geçerliymiş gibi görünüyordu.

Doğal olarak biz bu görünümün artık ne kadar değiştiğini

görüyoruz. Daha önce hem Natuf, hem de Karim Şahir bölgelerinde höyük benzeri açık hava yerleşmelerinden söz ettik. Bunlardan bazıları örneğin, Mureybit (Mureybit höyüğü yaklaşık 15 hektarlık bir alanı kaplar; en eski evrelerin de bu kadar büyük bir alana yayılmış olup olmadığı şimdilik bilinmiyor) büyüktür. Bu tür yerleşme kalıntılarının bir zamanlar "köy" olduğunun düşünülmemesi için bir neden var mıdır? 1963 yılı kadar eski bir tarihte, Jean Perrot, kendi çıkardığı Mallaha buluntularını incelerken bir şaka yapmış ve besin üretimine ilişkin somut verilerin bulunmamasının kesinlikle orayı kazanların dikkatsizliğinden *kaynaklanmayacağını* belirtmişti. Başka bir deyişle, en eski "köylerden" bazılarının varlıklarını üretilen besine borçlu olmayabileceklerini vurgulamak istemişti. Perrot, Natuf "köylerinin" de bu gruba girdiğinden emindir. Mureybit'ten elde edilen veriler de aynı doğrultudadır. Gerçekten de, Filistin'de yabanıl buğday ve arpanın doğal dağılım alanı o kadar genişti ki, besin toplayıcılarının çok verimli bir hasat elde ettiklerine inanmamak için bir neden yoktur.

Bu başlangıç evresindeki "köylerin" *her birinin* geçiminin temelinin yalnızca yoğun bir biçimde besin toplama olduğunu söylemeden önce, bir noktayı anımsamalıyız. Botanik ve zooloji uzmanlarımızın gerçek evcilleştirme ve kültüre alma olayı sonucunda oluşan yapısal (morfolojik) değişimler ortaya çıkmadan, evcilleştirilmiş ve kültüre alınmış türleri saptayamadıklarını daha önce de söylemiştim. Başlangıç evresine ilişkin "köyler"imizin birçoğunda yaşayan insanların (bilinçsizce de olsa) bitkileri kültüre almaya ve hayvanları evcilleştirmeye yönelik bir biçimde denetlediklerini düşünüyorum.

"Köy" kavramıyla ilgili kritik konu, hiç kuşkusuz bir mevsim ya da yıl boyunca sürekli yerleşme konusudur. Asıl yerleşmenin karşıtı olarak "yararlanma yerleşmesi" kavramının önerilmesi gerçekten ilginçtir ve arazide ayrıntılarıyla araştırılmalıdır. Etnolojik belgeler, yoğun besin toplayıcılığının, iyi

uzmanlaşılmış bazı durumlarda sürekli yerleşmeyi sağladığını göstermektedir. Güneybatı Asya'da da durum böyle miydi ve bu hangi besinlere dayanıyordu? Filistin'de yabanıl tahılın doğal yayılma alanının çok geniş olduğunu görmemize karşın, Zağros eteklerindeki bölgeler için de aynı durumun söz konusu olduğu şimdilik düşünülmüyor.

Ancak son zamanlarda, 1963-1964 yıllarında Türkiye'nin güneydoğusunda çalışan ekibimizde bulunan agronomi (ç.n. teknik tarım) uzmanı Prof. Jack R. Harlan, günümüzde Çayönü bölgesinde yetişen yabanıl einkorn buğdayı üzerinde yaptığı bazı deneyleri bildirdi. Deneyimsiz tek bir kişi, yani Harlan, çakmaktaşından yapılmış bir orakla bir saat içinde iki kilodan çok tahıl biçip toplamayı başarabildi. Tahta dibekte dövüldükten sonra bundan bir kilo temiz tahıl elde edildi. Yapılan kimyasal ayrıştırma yüzde 24 oranında protein içeren tahılın, çağdaş ekmek yapımında kullanılan ve yüzde 14 oranında protein içeren buğdaydan çok daha besleyici olduğunu ortaya koydu. Harlan, tarihöncesinde yaşamış deneyimli bir ailenin, olağan hasat zamanında üç hafta çalışarak bir tona yakın temiz tahıl elde edebileceğini hesapladı. Üstelik, einkorn buğdayı, iki yabanıl türden daha küçük ve verimsiz olanıdır.

Bu konu açıklığa kavuşmadan önce öğreneceğimiz daha çok şey vardır ve Perrot dikkatleri bu konuda odaklayarak çok önemli bir hizmette bulundu.

Özet

Bu bölüm tarihöncesi insanlarının bıraktığı somut izlerden çok, düşüncelere ilişkin olduğu için özür dilerim. Ancak bitkileri kültüre alma ve hayvanları evcilleştirme evresinin başlangıcına ilişkin, çok sayıda buluntu kazıp çıkarsak bile, bunlar hiçbir zaman görkemli olmayacaktır. Çok az müze bu buluntulara sergileme amacıyla ilgi gösterecektir. Bitkilerin karbonlaşmış kalıntıları ya da izleri, hayvan kemiklerinin ve

kabuklarının parçaları ve iklim ve çevre koşullarına ilişkin çeşitli ipuçları da el becerisiyle üretilen aletler kadar önemlidir. Asıl önemli olan, bu izlerin bizi yönelteceği düşünceler olacaktır. Bu gösterişsiz buluntulardan daha çoğunu çıkardığımızda ve onların bize anlattıklarını öğrenmeye başladığımızda, onlar bizi insanlık tarihindeki ilk büyük değişime ilişkin *nasıl* ve *neden* sorularının yanıtlarına götürecektir. Çok daha fazla kanıt elde edene kadar, besin üretiminin başlangıcını "açıklamak" üzere önerilmesi bugünlerde çok moda olan kurgusal (ç.n. spekülatif) "örnekleri" gözönünde bulundurarak "iyi şanslar" diliyorum.

Yine de hâlâ, en eski köylü-çiftçi toplumların batı Asya'da çekirdek bir alanda ortaya çıktığını güvenle söyleyebiliriz. Yakındoğu'daki deneyimin niye ilk kez burada ortaya çıktığını ya da niye daha önce başka bir çekirdek alanda ortaya çıkmadığını şimdilik bilmiyoruz. Belki kültür düzeyi ve doğal çevrenin koşulları ilkin batı Asya'da uygundu. Olasılıklardan biri de, başlangıç evresinin güneydoğu Asya'da o kadar eski bir tarihte başlamış gibi görünmemesine karşın, Orta Amerika'da (Mezoamerika) M.Ö. 7000(+) yıllarında başlamış olmasıdır. Yakındoğu'da bundan sonra inceleyeceğimiz yerleşim alanları basit, oysa etkili, bir besin üretiminin çoktan var olduğunu gösterecektir. Etkin bir besin üretimi ve yerleşik köylü-çiftçi toplumlar olmadan, uygarlık hiçbir zaman ortaya çıkamazdı. Başlangıç evresinin sonuna gelindiğinde, besin üretiminin ne kadar etkin bir duruma geldiği, kanımca, arkeologların yüzyüze gelebilecekleri en büyüleyici sorulardan biridir.

Artık, Natuf'un çeşitlemelerinin türetildiği Filistin'deki bazı yerleşme alanlarından (Jeriko ve Nahal Oren, belki de Negev yerleşmelerinin bazıları), Natuf'tan geliştirilmiş yerel bir ya da birkaç Filistin geleneğinin daha sonraki dönemlere de aktarıldığı olası gibi görünüyor. Mureybit de bize aynısını anlatıyor gibidir. Yine olasılıkla kuzey Irak'ta ve kuzey İran'da

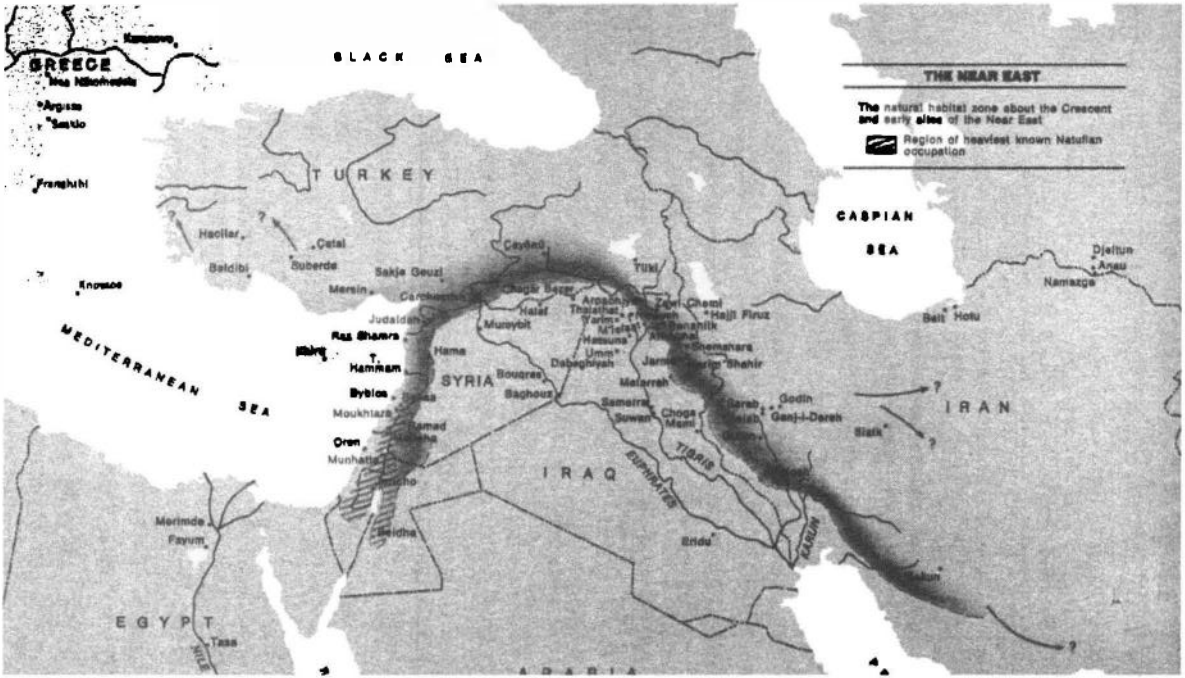
(Ali Koş'takiler gibi) Karim Şahir türü buluntuları izleyen gelişmeler, Karim Şahir, Zawi Çemi ve Asiab'ta yapılan başlangıçların bir biçimde yansımasıydı.

137. sayfada asıl çekirdek alanın ne kadar kuzeybatıya doğru uzandığından hâlâ emin olmadığımızı belirtmiştim. Ancak, burada en azından güney Yunanistan'daki Argolis Yarımadası'nda bulunan Frankti Mağarası'nın geç Pleistosen'den yaklaşık M.Ö. 4000(+) yıllarına kadar uzanan çok önemli silsilesini belirtmem gerekir. Indiana Üniversitesi'nden Prof. Thomas Jacobsen'ın hâlâ kazdığı ve raporları daha tümüyle yayınlanmayan bu mağara hangi ayrıntıları verirse versin, gözlerimizi Frankti'nin üzerinden ayırmamamız gerektiği açıkça anlaşılıyor. Burada önemli bir nokta, M.Ö. 7000(+) yıllarına gelindiğinde, Frankti halkının çoktan Melos adasından obsidiyen sağlamalarıdır; çünkü bu, bu kadar eski bir tarihte, Melos ile kara Yunanistan'ı arasında bir deniz trafiği olduğunu açıkça gösterir.

Bölüm 7
İLK DEVRİM

Bitkilerin kültüre alındığı ve hayvanların evcilleştirildiği başlangıç evresi giderek ilk köylü-çiftçi toplumlara dönüşürken, insanoğlunun ekonomisindeki ilk temel değişim de tam anlamıyla başarılmış oluyordu. Bu değişim, güneybatı Asya'da yaklaşık 9000(+) yıl önce tümüyle etkinleşmiş gibi görünüyor. Ayrıntılı tanımlamalarımı bu en eski Yakındoğu olgusuyla sınırlayacağım. Daha önce de açıkladığım gibi, bu konuda özet bir bölüm yazmış olmama karşın, Uzakdoğu, Afrika ve Yeni Dünya'da, Yakındoğu ile karşılaştırılabilecek deneyimlere ilişkin çok az doğrudan bilgi sahibiyim. Önce, yaşam biçimleri olarak besin toplamayla besin üretiminin karşıtlığını bir kez daha düşünelim.

Bu karşıtlığı vurgulamak için de bilerek idealize ediyor ve güçlükleri gözardı ediyorum. Avcı toplayıcıların yaşam biçimlerine ilişkin, "soylu yabanıl" imgesinin yeniden ortaya atılarak, karşıt bir bakış açısı geliştirildiğinin de bilincindeyim. Bu karşıt bakış açısı da, avcılık ya da toplayıcılığın rahat bir yaşam biçimi ya da bu toplumların "ilk bolluk toplumları" olduğunu söyleyerek, onu idealize etmekte ve güçlüklerini görmemezlikten gelmektedir. Hem Toros Dağları'nın ve hem de Zağroslar'ın eteklerinde kurulan kamp çadırlarında kış aylarında yaşadığımdan (kalın Batılı giysileri ve hazır yiyecekler ile bile), bu bakış açısıyla ileri sürülen başka özel etnoğrafik örneklerin geçerlilik taşıdığından kuşkuluyum. Bana kalırsa, "ilk bolluk toplumları" (eğer gerçekten öyleydiler ise) ancak Kalahari Çölü'nde ve Avustralya'nın ıssız bölgelerinde kalmış olan toplumlar olabilir. Ger-

THE NEAR EAST
The natural habitat zone about the Crescent and early sites of the Near East
Region of heaviest known Natufian occupation
BLACK SEA
CASPIAN SEA
MEDITERRANEAN SEA
TURKEY
SYRIA
IRAQ
IRAN
EGYPT
ARABIA
GREECE
Franchthi
Argissa
Sesklo
Knossos
Hacilar
Catal
Suberde
Baldibi
Sakje Geuzi
Mersin
Judaidan
Ras Shamra
Byblos
Hamman
Hama
Moukhtara
Oren
Munhata
Jericho
Beidha
Merimde
Fayum
Tasa
Ceyhan
Halaf
Munaybit
Bouqras
Baghouz
Dabaghiyah
Umm
Hamoukar
Tell Brak
Arpachiyah
Tepe Gawra
Nineveh
Tarim
Al 'Ubaid
Eridu
Tuzi
Choga Mami
Samarra
Suwan
Jarmo
Shemshara
Shahir
Malarrah
Sarab
Ganj-i-Dareh
Godin
Siahk
Hajji Firuz
Tepe Sialk
Belt
Hotu
Djeitun
Anau
Namazga
TIGRIS
EUPHRATES
KARUN

çek ise, benim çizdiğim aşırıya kaçan görünüm ile onun karşıtı olan özgün bolluk toplumları arasında bir yerlerde olmalıdır!

Besin Toplayıcıları İle Besin Üreticileri Arasındaki Ayrım

Childe, insanların alışkanlık ve geleneklerinde oluşan köklü (radikal) değişim dolayısıyla, *devrim* sözcüğünü kullanmıştır. Besin toplayıcıları, yani avcılar, balıkçılar, böğürtlen ve kabuklu yemişleri toplayanlar, besin kaynakları neredeyse, oraya gitmeye hazır bulunmaları gerektiğinden, küçük gruplar ya da topluluklar olarak yaşamak zorunluluğundaydılar. Doğal olarak bu yolla belli bir alandaki pek fazla insan beslenemez ve küçük çocuklar ile yaşlılar da yük olur. Depolanacak fazla besin omadığı gibi, eldeki besin de uzun süre depolanmaya elverişli değildir.

Bütün bunların bir olguyu nasıl tümlediğini görebiliyor musunuz? Avladıkları hayvanların ya da topladıkları yemişler ile kabuklu yemişlerin peşinden bir yerden bir yere giden bu küçük insan toplulukları, şimdi bu, daha sonra şu mağarada ya da açık havada yaşıyordu; yerleşik köyleri yoktu; olsa olsa, yarısı yerin altında olan birkaç kulübe olabilirdi; kırılabilecek eşya ya da çanak çömlekleri yoktu; olasılıkla hayvan derilerini işlemekte kullandıkları aletlerin dışında, giysilerine ilişkin hiçbir iz yoktur; yiyecek, korunma ve ölüm ile karşılaştıklarında da, ölülerini ne yapacaklarını düşünmenin dışında, başka konular düşünecek zamanları da yoktu; bu, doğayı olduğu gibi kabul ederek, onu değiştirmek için hiçbir etkinlikte bulunulmayan ya da bunun için çok az çaba sarfedilen varolma biçimi, tümüyle bir yabanılın varolma biçimi ve çok güç bir var olma biçimiydi. Tüm yaşamlarını yemek için öldürmek üzere hayvanları izlemekle ya da yemişlerin bulunduğu bir yerden ötekine gitmekle geçiren insanların kendileri de gerçekte hayvan gibi yaşıyorlardı.

Avcı-toplayıcının yaşamının bu abartılı betimlemesinin karşıtı olarak, besin üretimi başladıktan sonra yaşayan insanın da betimlemesini yapmaya çalışayım. Childe'ın dediği gibi, hayvanlar "canlı olarak" saklanıyordu ve tahıl "depolanıyordu" (Flannery buna, "bankaya yatırmak" diyor). İnsanlar oldukça kalıcı konutlar yapıyorlardı; bu işe zaman harcamalarına değiyordu, çünkü tarla ve sürülerinden pek uzaklaşamıyorlardı. Çevrede yeterli besin yetiştirilip, yeterli sayıda hayvan beslenebildiğinden, birçok insanın uğraşı vardı. Herkes sürü ve tarlalarının yakınındaki köyde yaşıyordu. Bu köy artık oldukça büyüktü ve giderek gelişiyordu. Artık herkesin daha çok yiyeceği vardı; olasılıkla herkes daha güçlüydü ve çocuklar da çoğalıyordu. Çocuklar ve yaşlılar gündüzleri çobanlık yapıyor ya da tarlalardaki daha hafif işlere yardım ediyorlardı. Hasat kaldırıldıktan sonra genç erkekler belki de ava gidiyor ya da bazıları balık tutuyordu, ama artık getirdikleri besinler köyde bulunan başka besinlere yalnızca bir katkıydı. Hiç kuşkusuz, kadınlar, şimdi kuzey Irak'ın dağlık köylerinde olduğu gibi, çevredeki yabanıl bitkileri topluyordu. Avcı ve balıkçılar eve elleri boş dönseler bile, köylüler açlıktan ölmezdi.

Değişik işler yapmak için daha bol zaman da vardı. Doğayı değiştirmeye başladılar. Ham topraktan çanak çömlek, kıl ya da liflerden dokuma yaptılar. Sonunda, çanak çömlekçilikte uzmanlaşan kişiler, çanak çömleklerini yiyecekler ile takas ettiler ve tüm zamanlarını yalnızca çanak çömlek yapmaya ayırdılar. Başka insanlar kumaş dokumayı ya da yeni aletler yapmayı öğreniyorlardı. Artık köyde tam gün çalışan zanaatkâr olma yolunda insanlar vardı.

Başka öğeler de değişiyordu. Köylülerin, bir arada yaşayabilmek için, yeni kurallar üzerinde anlaşmaları gerekiyordu. Köy başkanının sorunları, besin toplayan küçük toplulukların şefinden değişikti. Eğer birisinin koyun sürüsü bir buğday tarlasına zarar vermiş ise, o tarlanın sahibi yitirdiği tahı-

lın karşılığının ödenmesini istiyordu. Avcıların şefiyse, bu tür sorunlar ile hiç uğraşmamıştı. Tanrılar bile değişmişti. Avcılarca kullanılan ruhların ve büyünün köylülere bir yararı yoktu. Tarlaları ve hayvan sürülerini gözetecek yeni tanrılara gereksinmeleri vardı ve sonunda içinde tanrılarının barınabileceği ve tanrılara ilişkin en çok bilgisi olanların yaşayabileceği yapılar yapmaya başladılar.

Besin Üretimi Bir Devrim miydi?

Besin toplama dönemindeki yaşam ile üretim başladıktan sonraki yaşamı anlatan, abartılı olduğunu itiraf ettiğim, bu iki betimleme arasındaki ayrımları görebiliyorsanız, Prof. Childe'ın neden bir devrimden söz ettiğini de anlıyorsunuz demektir. Bu olguyu devrim diye nitelerken, onun bir gecede ya da yalnızca bir kez olduğunu söylemek istemiyor. Bunun tam olarak ne kadar zamanda yer aldığını bilmiyoruz. Bazıları bütün bu değişikliklerin beş yüz yıldan daha kısa bir sürede gerçekleşmiş olabileceğini düşünüyor ise de, ben bundan kuşkuluyum. Başlangıç evresi olasılıkla uzun bir sürede gerçekleşti. Etkin köylü-çiftçi toplumlarının düzeyi iyice oturduktan sonra, her şey bir ivme kazandı. 6.000(+) yıl öncesine gelindiğinde, ilk köylülerin çocukları oldukça yağışsız bir bölge olan alüvyonlu Mezopotamya'da sabanla tarımı geliştirdikleri gibi, tapınakları bulunan kentlerde yaşıyorlardı. Geride bıraktıkları üç milyon yıllık besin toplama dönemine göre, bu olay gerçekten de devrim denebilecek bir hız ile gerçekleşmişti.

Yakındoğu'ya İlişkin Bilgilerimizdeki Boşluklar

Eğer çizelgeye yeniden bakarsanız (s. 142-143), tarım ve hayvanları evcilleştirme evresine ilişkin, sayabileceğim çok az buluntu yeri ve buluntu topluluğu olduğu gibi, ilk köylü-çiftçi düzeyine ilişkin olanların da pek çok olmadığını görürsünüz. Yakındoğu'daki hükümetlerden bazılarının eski yapıtlara ilişkin dairelerinin, yabancı arkeologlar ile yaptığı

akıllıca işbirliğine büyük bir teşekkür borçluyuz; siyasal koşulların izin verdiği ölçüde, bu ülkelerdeki evrelere ilişkin bilgilerimiz giderek daha da artıyor. Zağros-Toros eteklerindeki birçok evreyi ben burada ölçüt olarak kullanıyorum. Oysa bu çekirdek alanın herhangi bir bölgesine ilişkin yüzyıllar için bile bir gruplama yapamıyorum. Olayların nasıl ve nedenlerini anlamaya başlamadan önce hâlâ kazılacak çok toprak, çıkarılacak ve yorumlanacak pek çok buluntu vardır.

Bu tür arkeoloji gerçekten benim uzmanlık alanıma girdiğinden, belki bir an için çok kişisel davranmamı bağışlarsınız. Yakındoğu'ya ilişkin bilgilerimizdeki bazı boşlukları doldurmaya katkılarım olabileceğini de umuyorum. Daha önce belirttiğim gibi, bu Yakındoğu arkeolojisinin görkemli dönemi değildir. Kral gömütleri, altın, büyük yapılar ya da heykeller ve yazı gibi gerçekte normal bir müzeyi heyecanlandıracak hiçbir şey yoktur. Ancak bu dönem, bir arkeoloğa düşünceler bağlamında büyük keyif veren bir evredir. Engebeli yamaçların bulunduğu yöre, yeşil otlakların ve dağ eteklerinin coşku verici bir bileşimidir. En son olarak çalıştığım bölgenin büyük bir kesiminde yaşayan halk, çok ilginç ve konuksever insanlardır. Bu dağlarda, mutlu işçiler ile yetkin ve konuya ilgi duyanlardan oluşan bir ekip ile iyi bir buluntu yerindeyken, güzel bir ilkbahar sabahının verdiği keyfi para satın alamaz. Böyle bir kazıdaki yaşamın yarattığı duyguları iletebilmek belki de olası değildir. Bunlar beden için dinginlik, akıl için ise keyif veren derin bir uyarı demektir. Bu güzel topraklardan yeni çıkan eski buluntular ve insan denen bulmacanın parçalarının birer birer yerine oturması! Dürüst bir insan olarak, size Yakındoğu arkeolojisinin bu silsilesinde çalışmaların henüz bitmediği ve hâlâ birçok boşluk olduğu için çok üzgün olduğumu söyleyemeyeceğim.

Köylü-Çiftçilerin İlk Yerleşmeleri

Son bölümde, başlangıç evresine ilişkin açık hava ya da höyük yerleşmelerinin (köy?), bütün yıl yaşanan sürekli yerleşmelerin verilerini de içerip içermediğine karar verememiştik. Özellikle Mureybit gibi bir ikisinde sürekli yerleşme varmış gibi görünüyor. Aynı zamanda, başlangıç evresinin bitimiyle, ilk ya da etkin köylü-çiftçi toplumların ortaya çıktığı düzey arasındaki sınır çizgisinde bulunabilecek olan yerleşme alanları da vardır. İran'da Zağros Dağları'nın tepesindeki Ganj Dareh ile Zağros Dağları'nın eteklerindeki Ali Koş'un Bus Mordeh evresinin bu sınırda olabileceğini düşünüyorum. Türkiye'nin güneydoğu bölgesinin oldukça kuzeyinde, Toros Dağları'nın eteklerinde epeyce yükseklerde Çayönü adı verilmiş bir buluntu yeri vardır. En alt katmanlardan kültüre alınmış tahıl ve baklagiller çıkmasına karşın, aynı katmanlarda yalnızca yabanıl hayvanların kemikleri bulundu. Burada söz konusu olan yükseklerdeki meşe ve otlaklardan oluşan çevre koşullarına karşı daha aşağılardaki yarı kurak çevre koşullarını görmeme karşın, bu durumu açıklayamıyorum. Bu üç buluntu yerinden her birinde, oldukça sağlam ve düz bir hat üzerine yapılmış çok odalı konutlar vardır; buralarda en azından tüm yıl boyunca yaşandığı düşünülmektedir; hepsinden elde edilen radyokarbon yaşlarına ilişkin kanıtlar, M.Ö. 7000(+)'lerden önce buralarda yerleşildiğini gösterir.

Yaklaşık M.Ö. 7000(+)'lere gelindiğinde, ilkel köylü-çiftçi toplumunun eşiğini aşmış gibi görünüyoruz. Bu evreye ilişkin ilk olarak kazılan buluntu yeri kuzey Irak'ta Zağros eteklerindeki bir vadide yer alan Jarmo'ydu. Burada 1940'ların sonundan, siyasal koşulların çalışmalarımızı durdurmamızı gerektirdiği 1950'lerin ortalarına kadar üç kazı mevsimi çalıştık. Zağros'taki buluntu yerlerinin birçoğundan çıkarılan buluntular, (Irak'ta Şemşara, Sarab, Guran ve Ali Koş'un tümü değilse de alt katmanları) biraz daha gelişkin olmalarına

karşın neredeyse Jarmo kalıntılarını bütünler niteliktedir. Jarmo'dan sonra hilalin engebeli yamaçlarında ve hemen altında yer alan çeşitli buluntu yeri ve buluntu topluluğu vardır. Bunların bazılarını sizin için tanımlayıp, betimlemelerini yapacağım.

Zaman kesitinin bu bölümüne ilişkin çok fazla arkeolojik kazı yapılmadığından, bir buluntu topluluğunu tek başına yansıtan ayrı ayrı buluntu yerlerinden söz edeceğim. Böyle söz etmem, bu buluntu yerlerinden herbirinin tek olduğu anlamına gelmez. Buraların çeşitli kültürleri gelişirken, aynı yaygın buluntu topluluğunu paylaşan sayısız küçük köyün olması gerekir. Biz şimdi yalnızca onları tek tek saptamaya başladık. Jarmo, Jeriko ya da Sialk'tan belli türde buluntu topluluklarının kendine özgü örnekleri olarak söz ederken, bunların tek olduğunu söylemek istemiyorum. Asıl Jarmo'nun çevresindeki 30 km'lik bir alanda, sizi en az üç tane daha Jarmo buluntu yerine götürebilirim. Onlar oradalar; yalnızca henüz kazılmadılar. 1956'da Danimarkalı bir araştırma ekibi, Jarmo'nun yalnızca 40 km kuzeydoğusundaki Şemşara'da Jarmo türü buluntuları ve hemen altından da (böylece orada kilitlenmiş ve daha önceki evrelere ilişkin), size şimdi tanımlayacağım, Hassuna kültürüne ilişkin buluntu topluluklarını saptadı.

Aynı zamanda sizi, bu buluntu yerlerindeki kazılarımızdan çoğunun ne kadar sınırlı bir alanda yapıldığı konusunda uyarmalıyım. Sayfalarının çoğu varsayımları ve çizelgeleri kapsayan çok uzun bir kazı raporu yayınlandı, oysa tüm bunların, buluntu yerinin gerçek boyutlarına oranla yalnızca yüzde bir ya da ikisinin (gerçekten kazılmış alanların) açığa çıkmasına dayandığını anlıyoruz. Öyleyse, varsayımlar ve çizelgeler çoğunlukla ne kadar geçerlidir?

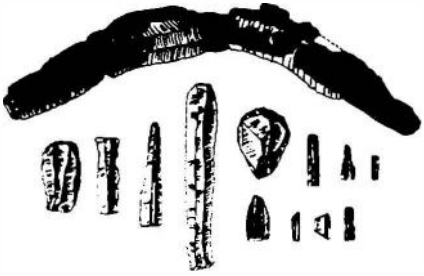
Karim Şahir ve Jarmo Arasındaki Eksik Veriler

Konuya şimdiki bakış açımıza göre, Karim Şahir-M'lefaat-Zawi Çemi grubuyla, Jarmo (başlangıç evresine ilişkin) arasında hâlâ boşluklar olduğunu düşünüyoruz. Ali Koş'un en alt ya da Bus Mordeh aşaması bu boşluğu doldurabilir ise de, dağ yamaçlarının daha alçak kesimlerinde olduğundan, kendi özgün niteliklerini de içerebilir. Jarmo türü buluntulardan bazılarının Karim Şahir grubunda başladığı anlaşılan gelenekleri yansıtmasına karşın, belirgin bir süreklilik yoktur. Üstelik, birkaç radyokarbon saptamasına güvenebildiğimiz oranda, ikisinin arasında 2.000 yıllık bir süre olduğu anlaşılmaktadır. Zawi Çemi'den elde edilebilen tek bir radyokarbon saptaması M.Ö. 8900±300(+)'dür. Jarmo'dan elde edilen saptamaların en güvenilir ortalamalarının hâlâ yaklaşık M.Ö. 6750±200(+) olduğunu düşünüyorum.

Asiab'tan da elde edilen örneklerin tarih saptamalarıyla birlikte, daha çok karbon tarihlemesi yapıldıktan sonra daha sağlam temellere dayanacağız. Sarab'tan elde edilen tarihler M.Ö. 6000(+)'lerde yoğunlaşmaktadır.

Kuzey Irak Tepelerindeki Jarmo

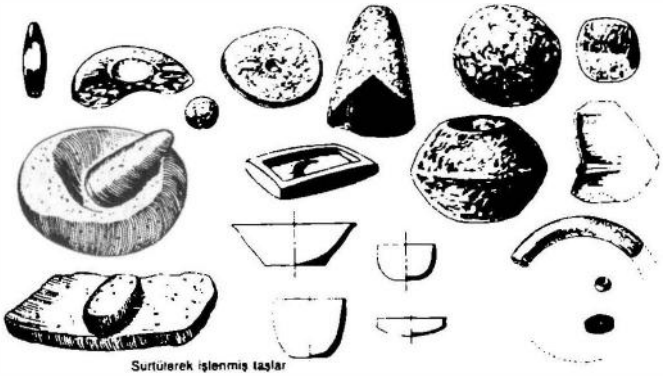
Jarmo'daki yaklaşık 8,5 m derinliğindeki çökelti, mimari yenilikleri ve değişimleri yansıtan yaklaşık bir düzine katman içermesine karşın, burası "bir dönemin" buluntu yeridir; buluntuların temelde hep aynı olmasına karşın, bazı buluntu topluluklarının içinde gelişmeler ve üst katmanlarda da bir iki yeni örnek vardır. Bu yerleşme, altında küçük bir derenin aktığı, yamacın tepesindeki 16 dönümlük bir alanı kaplar. Çağdaş bir petrol kenti olan Kerkük'ün doğusundaki engebeli arazidedir. 1948 yılında Irak'ın Eski Eserler Genel Müdürlüğü bizden burayı araştırmamızı istedi. Siyasal koşullar, çalışmalarımızı sürdürmek üzere buraya geri dönmemizi engelleyene kadar, burada üç kazı mevsimi çalıştık.

Yongalanmış taşlar

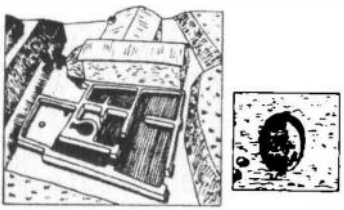
Pişmemiş kil

Surtülerek işlenmiş taşlar

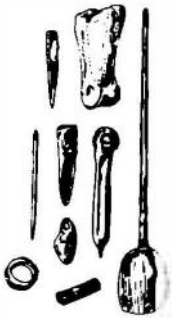
Buluntu yerinin yalnızca üst üç katmanında sınırlı sayıda bulunan çanak-çömlek

Mimari

Hasır örgüsü

Kemik

Jarmo buluntu topluluğunun başlıca öğeleri.

Jarmo halkı, arpa ve iki tür buğday yetiştiriyordu. Ürünlerini biçmek için çakmaktaşı oraklar, dövmek için havan ve dibekler, kavurmak için fırınlar ve yaptıkları bulamaçları içmek için de taştan kaseler yapıyordu. Keçiyi, koyunu, köpeği ve en üst katmanlarda da domuzu evcilleştirdiklerini biliyoruz; fakat Prof. Reed (ekibimizdeki zoolog) Jarmo'da bulunan sığır ve at gibi evcilleştirilebilecek nitelikteki başka hayvanların kemiklerinin onların evcilleştirilmiş olduğuna ilişkin izler taşımadığını düşünmektedir. Biz, önce tüm bu hayvanların evcilleştirilmiş olduğunu düşündüysek de, Prof. Reed bundan emin olmadan önce daha çok veri bulması gerektiği kanısındadır. Tahıl ve hayvanlarının yanı sıra, Jarmo'da yaşayan halk, büyük miktarlarda salyangoz da tüketmişti. Jarmo'nun buğdayı, botanik açıdan, tam kültüre alınmış buğday ile yabanıl buğday arasında bir yerdedir.

Mimari: Köyün En Belirgin İmgelemi

Jean Perrot'nun "besin üretimi olmayan köyler" konusunu ne kadar kabul etsek de, ben hâlâ yerleşik mimarinin gerçek bir köyün belirtisi olduğunu düşünme eğilimindeyim. Bizim ölçülerimize göre Jarmo'daki konutlar yalnızca küçük birer kulübe olmasına karşın, her birinde birkaç dikdörtgen oda vardır. Evlerin duvarları, yontulmamış taşlardan oluşan temellerin üzerine çamur tuğladan yapılmıştır (Araplar'ın *tauf* diye adlandırdığı, biçimlendirilmiş çamur duvarlar, 8x16 cm boyutlarında yaş çamurdan yapılmış tuğlaların dizilip, bir iki gün güneşte kurumaya bırakılmasından sonra, üstteki sıranın tuğlalarının dizilmesi yöntemiyle yapılır). Belki bu köyler, çamurdan duvarları ve çamur sıvanmış çatılarıyla günümüzde aynı yörede karşılaşılan basit tarım köylerini andırıyordu. Jarmo köylerinin, var oldukları sürece, hiçbir zaman 20'den çok konut içerdiğini sanmıyorum. Benzer bir konutta, bugün, ortalama 7 kişi yaşar. Büyük bir olasılıkla Jarmo'nun nüfusu yaklaşık 150 kişiydi.[10]

Jarmo çökeltisindeki en üst katmana ya da üstteki üçte birlik bölüme kadar taşınabilir çanak çömleğe rastlanmaması ilginçtir. Ayrıca, bu buluntu yerinin her yerinde de çanak çömleğe rastlanmamaktadır. Köy var olduğu sürece, Jarmolular çamurun plastik nitelikleriyle deney yapmışlardır. Çamurtuğla konutlar yapmanın yanı sıra, kilden küçük insan ve hayvan heykelcikleri yapmışlardır. Sevdikleri bir tür insan heykelciği, belki de bereket ruhunun simgesi olan gebeliğin ileri evresindeki kadındır. Konutların tabanlarında tekne ya da ocak olarak kullanılan, yerinde pişirilmiş çukurlar vardır. Daha sonra ise, kilden kubbeli fırınlara rastlanır. Belirttiğimiz gibi bu konutlar kilden ya da çamurdandı. Bunların konut boyutunda kaplar gibi yapıldığı bile söylenebilir. Ben Jarmo köyü halkının bu sanatı keşfettiğinden kuşku duysam da, sonunda taşınabilir çanak çömlek yapma düşüncesi ortaya çıktı.

Bir yandan da, Jarmo'da eski çakmaktaşı dilgi ve mikrolit alet yapma geleneği hâlâ çok güçlüydü. Çok sayıda orak-bıçak yapılmasının yanı sıra, çok daha eski tür aletler de yapılıyordu. Ne gariptir ki, bu çok eski yonga çıkarma yöntemiyle yapılan aletlerin arasında yeni bir evreyi belirten uçları görüyoruz. Jarmo'nun yonga taş alet endüstrisi, yani mikrolitler, volkanik siyah bir doğal taş olan obsidiyenden yapılmıştır. Jarmo'ya en yakın obsidiyen yatakları 450km kuzeydedir. Bu dönemde, ticaretin öncüsü olan dökme (ç.n. miktarı tam saptanmamış) mal taşıma yoluyla alış veriş yerleşmişti ve daha sonra maden ticaretinin yapıldığı yollar saptanmıştı.

İran'da, Jarmo'ya benzeyen buluntu yerimiz olan Sarab'ın ise Jarmo'nun yerleşik düzene geçmiş olduğunu gösteren bazı öğelerinden yoksun olması ilginçtir. Sarab'ta Jarmo türü çakmaktaşı ve obsidiyenin yanı sıra, çanak çömlek, kilden heykelcikler, taş kaplar ve bilezikler ve hatta keçi, koyun ve buğday vardı. Oysa mimari kalıntıları en fazla derme çatma kamış kulübelerden oluşuyordu. Önce Sarab'ta yalnızca ba-

zı mevsimlerde yerleşildiğini düşündük. Şimdiyse, kısıtlı mevsim yerleşmelerine ilişkin kanıtlar pek de kesin değildir.

Elimizde Jarmo'dan elde edilen bir düzineden çok radyoaktif karbon "tarihi" vardır. Tümüyle mantıksız M.Ö. 3250 ile M.Ö. 9250 arasında değişen tarihler saptanmış olmasına karşın, daha önce de belirttiğim gibi, en akla yakın saptamaların ortalaması yaklaşık M.Ö. 6750±200(+)'dür. *Eğer* akla yakın olarak kabul ettiklerimi doğru değerlendiriyorsam, o zaman besin üretim devriminin ilk dönemi yaklaşık 9.000(+) yıl önce gerçekleştirilmiş demektir.

Irak'ın Yukarı Mezopotamya Bölgesindeki Hassuna

Irak'ta bir süre sonra karşılaşılan buluntu topluluğunun tarih sırası içinde Jarmo'dan kaç yıl sonraya tarihlenebileceğinden emin değiliz. Bu sürenin uzun olduğunu sanmıyorum. Çanak çömlek ve sürtme yoluyla yapılan taş alet üretiminde, Jarmo döneminde yerleşmiş olan geleneklerin ayrıntılarının, bir sonraki dönemin buluntu topluluklarına aktarıldığını gösteren belirtiler vardır. Bu buluntulara, çağdaş Musul'un birkaç kilometre güney ve batısında bulunan Hassuna buluntu yerinin adı verilmiştir. Bu bölgede bulunan birçok buluntu yerinden de Hassuna türü buluntu elde edildi. Biz, bu yörenin güney sınırında bulunan Matarrah'yı kazdık. Japonlar Hassuna türü buluntuları Musul yakınındaki Thalathat'tan, Ruslar ise yine Musul yakınındaki Yarim'den çıkarıyorlar. Umm Dabagiyah adındaki yeni bir buluntu yeriyse, Fırat'ın batısındaki yarı kurak çölsü steplerdedir. Burada evcilleştirilmiş koyun ve keçi kemikleri bulunduğu gibi, bol miktarda yaban eşeği kemiği de bulunmuştur. Iraklı meslektaşlarımız Fırat Nehri'nin kıyısında bulunan Suwan'ın dip katmanlarında Hassuna türü buluntular çıkarıldığını bildirdiler. Bir genelleme yapabilmek için belki çok erken olmasına karşın, Hassuna buluntularının çıkarıldığı yerlerin, Jarmo türü olanlara göre daha alçak yerlerde kümelendiği gözlemlenmektedir.

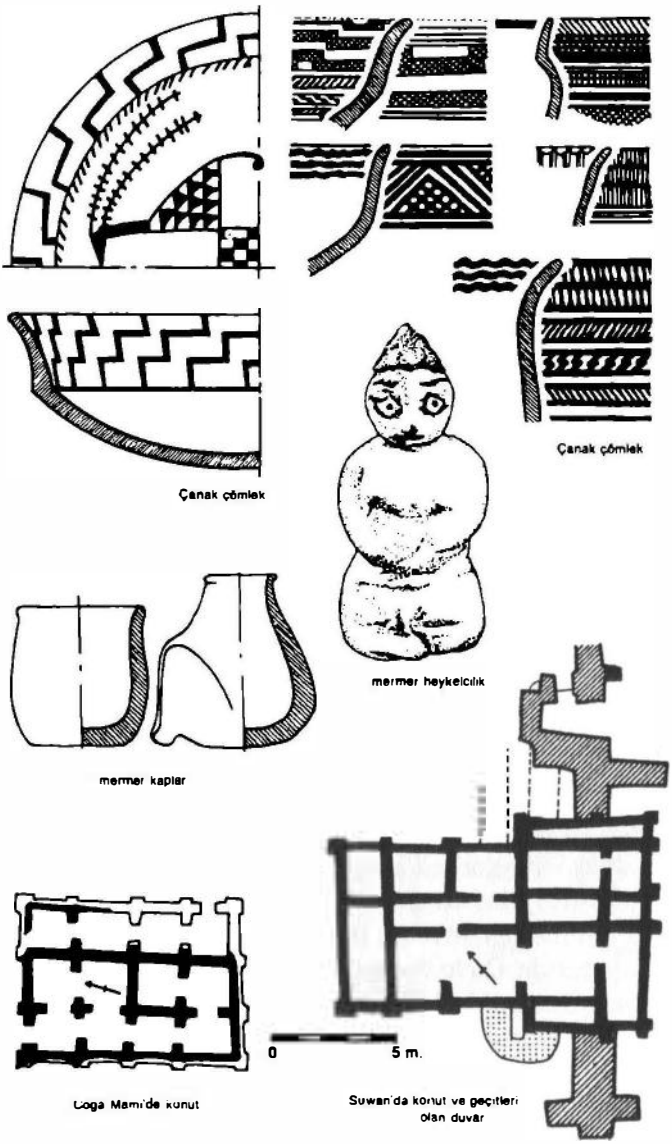
Hassuna buluntu topluluğunun başlıca öğeleri.

Hassuna buluntularının dökümü, Jarmo'ya göre daha zengin olduğu gibi, daha özenle de yapılmıştır. Asıl Hassuna'yı kazmış olan Irak hükümetinin arkeologları, mimariye ilişkin temel bilgilerin giderek arttığını gösteren kanıtlar elde ettiler. Konutların duvarları hâlâ çamurdan yapılıyordu; güneşte kurutulmuş tuğla, burada daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Artık çanak çömlek yapımında ve bezemesinde çok çeşitli yöntemler uygulanmaktadır. Samarra biçemi diye adlandırılan çanak çömlek bezeme biçemi çok güzeldir ve derin bir yoğunlaşma ve kusursuz bir ustalık gerektirir. Öte yandan Jarmo'da hâlâ görülen eski yonga çıkarma yöntemiyle taş alet yapma alışkanlığı, Hassuna döneminde büyük çapta ortadan kalkmış gibi görünmektedir. Hassuna kalıntılarının kapsamı içinde olan çakmaktaşının dökümüyse çok yoksuldur. Hassunalı ustaların kinestetik (ç.n. devinduyumsal) düşünceleri öteki alanlara yönelmişti; yeni insanlar, yeni maddelerle çalışmaktan daha fazla keyif alabileceklerini keşfettiler. Ne yazıktır ki, dokumalarından hiçbir parça günümüze kalmamıştır.

Hassuna'dan elde edilen iki ayrı radyokarbon saptaması M.Ö. 5100 ve M.Ö. 5600 ± 250(+) yıllarını vermektedir.

Irak'taki Öteki İki Eski Köyün Buluntu Toplulukları

Samarra türü boyalı çanak çömleğin (ilkin 1. Dünya Savaşı'ndan önce bir Ortaçağ İslam kenti olan Samarra yakınlarında bulundu) Hassuna'nın gelişmiş buluntu toplulukları arasında bulunması önceleri bir sorun yarattı. Sonunda Bağdat'ın kuzeyinde Dicle Nehri'ne bakan bir tepenin üzerine kurulu olan Suwan'da Iraklı arkeologların yaptığı yeni kazılar ile ve Cambridge Üniversitesi'nden Dr. Joan Oates'in Bağdat'ın doğusunda, aşağı eteklerin yamaçlarında bulunan Çoga Mami'de yaptığı kazılar ile durum biraz daha aydınlandı. Dr. Oates, Hassuna'daki gelişmenin temelde Kuzey Irak'ta Dicle Vadisi'nin düzlüklerinde yer aldığını ileri sür-

Samarra buluntu topluluğunun başlıca öğeleri.

mektedir (bu öneri Dicle Nehri'nin Türkiye'de doğduğu bölgeyi kapsamıyor gibidir).[11] Bu yörenin güneyinde orta Fırat ya da Dicle kıyılarındaki nehir boyları ve Zağros'un eteklerinin otlaklar ile kaplı yamaçlarıyla sınırlı alanda, temelde belirgin olarak Samarra dönemine ilişkin buluntu topluluklarının çıkarıldığı bölge bulunmaktadır. Son olarak da, alüvyonlu aşağı ovada (klâsik Güney Mezopotamya) daha sonra üzerinde duracağımız Obeyd buluntu topluluğunun ilk aşamalarının geliştiği yöre vardır. Ne yazık ki, Obeyd döneminin ilk evreleri (ve bizi burada ilgilendiren aşaması) yalnızca eski Ur kentinin güneybatısındaki Eridu'da yapılan ve şimdilik yayını yetersiz olan kazılardan kabaca bilinmektedir.

Şimdiye kadar elde edebildiğimiz radyokarbon saptamaları, Dr. Oates'in temelde yerelleşmiş başka üç gelişmenin (fakat birbirlerinden yalıtılmış *değil*) yaklaşık çağdaş olduğu önerisini destekler gibi görünmektedir. Dr. Oates, bu gelişmelerin Jarmo benzeri evrenin bitiminden önce engebeli yamaçlarda başladığını ileri sürer. Kendisi aynı zamanda da Obeyd'in başlangıcının alüvyonlu düzlüklerdeki İran Kuzistanı'nda, (Karun Vadisi düzlükleri) en azından başka boyalı çanak çömlek biçemlerinde de belirginleşen, benzer bir gelişmenin başlangıcından daha eski bir tarihe ilişkin olduğuna inanmaktadır. Basra Körfezi'nin Suudi Arabistan kıyılarında bulunan Obeyd türü çanak çömlek için de aynı doğrultuda düşünmektedir.

Dr. Oates'in önerilerinin bir çoğu varsayımsal nitelikteyse de, ben bunları çok kışkırtıcı buluyorum. Bunun yanı sıra, Suwan ve Çoga Mami'den elde edilen buluntular de gözardı edilemez. Özelilkle, boyalı çanak çömlek biçemlerini tartışmaktan kaçınamasak bile, tartışma düzeyi bir pul koleksiyoncusunun birkaç kuşak öncesinin motiflerine karşı duyduğu ilginin ötesindedir. Hem Suwan hem de Çoga Mami'de savunma duvarları, geçitler, iyi tasarlanmış, çok odalı, dik hatlı, kerpiç konutlar bulunduğu anlaşılmaktadır. Emmer

buğdayı ve ekmeklik buğday, çıplak ve kabuklu arpa, mercimek, bakla ve keten tohumu yetiştiriliyordu; koyun, keçi, domuz ve köpeğin yanı sıra, büyükbaş hayvanlar da besleniyordu. Hem Suwan'ın altındaki Dicle Nehri'nin taşkın alanı hem de Çoga Mami yakınlarındaki tepelerden inen sular, basit bir kanal düzenlemesinin olabileceğini akla getirir.

Suwan gibi akarsu kıyılarında ve güneyde Eridu gibi alüvyonlu bölgedeki buluntu yerleri üzerinde çalıştığımızda, "evcilleştirilebilecek canlıların gizilgücü olan doğal yerleşim alanı" diye nitelenen yörelerin dışında kalan yerleri de ele almış oluyoruz. Bir zamanlar besin üretici yaşam biçiminin en eski öğelerinin neler olabileceğini düşünüyorduk. Bu öğeler, ilk olarak kültüre alınan bitki ve evcilleştirilen hayvanların gerçek doğal yetişme bölgelerinin dışarı taşmalarını sağlayacak olumlu mutasyon (ç.n. genetik değişimler) olmalıdır. Bana öyle geliyor ki, çok kısa bir sürede bunu bulacağız.

Çekirdek Alanda Öteki Eski Köy Yerleşmeleri

Şimdi, Hilal'in dağlık yamaçlarında bulunan ya da buraya çok yakın olan öteki en eski köylerin buluntu topluluklarından bazılarının adını verip, kısaca anlatacağım. Ne yazık ki, elimizde bunların çoğuna ilişkin radyoaktif karbon saptamaları yoktur. Eğer, belli bir buluntu topluluğunun yapılabilmesi için teknolojik ustalık, örneğin Hassuna ile yakınlık gösteriyorsa, kabaca onunla çağdaş bir kültürü yansıttığını düşünebiliriz. Böyle bir değerlendirmeyi, herhangi bir buluntu topluluğu ve doğal olarak Hassuna'nın buluntu topluluğu için genel benzerliklere ve karmaşıklık derecelerine dayanarak yapabiliriz. Birbirine yakın yerlerde bulunan ve az çok benzer kültür düzeyinde olan buluntu yerlerinin tarihlerinin yaklaşık aynı olabileceği varsayımında da bulunabiliriz. Bu buluntu yerlerinin kendi alanları içinde giderek yükselen bir köy silsilesinde, genel katmanlaşma (stratigrafi) anlamında, en altta bulunup bulunmadıklarını söyleyebiliriz.

Uyumlu birkaç radyoaktif karbon saptaması olmadan, önem ve önceliklerine ilişkin kesin bir şey söyleyemeyiz.

Filistin'de Lut Gölü Vadisi'ndeki Jeriko'da eski bir höyük olan Tell es-Sultan adlı höyükten çok ilginç buluntular elde edilmektedir. Höyüğün en alt katmanlarının ortaya çıkarıldığı yerlerden birinde Natuf türü birkaç buluntu ele geçti. Bu yerel Natuf'u bir gelişme aşaması izler. Bu aşamanın (kambur tuğla yani Çanak-Çömleksiz Neolitik A aşaması) taştan yapılmış güçlü savunma duvarlarının ve biçimlendirilmiş kerpiçin kullanımının temelini oluşturan öğeleri kapsadığı söylenir.

Konutların planları yuvarlaktı. Bu aşamada ve sonrakinde henüz çanak çömlek yapılmıyordu. Bundan sonraki aşamada (ya da Çanak-Çömleksiz Neolitik B) belirgin değişikliklerin ortaya çıktığı görülür. Artık konutların planları dikdörtgendir ve tabanlarıyla duvarlar sıvalıdır. Yeni bir çakmaktaşı ve obsidiyen endüstrisi doğmuştur. İnsan kafatasları çamurla sıvanarak biçimlendirilmiş ve boyanmıştır. Çanak-Çömleksiz Neolitik B buluntu topluluğu Ürdün'de etkileyici bir alan olan Beidha'da, İsrail'de Munhatta'da ve Suriye'de Ramad'da ortaya çıkarılmaktadır. Çanak-Çömleksiz Neolitik B aşamasından sonra bu yörenin genelinde çanak çömlek yapımı başlamıştır.

Jeriko, deniz düzeyinden yaklaşık 200 metre aşağıda, garip ve nemli bir tropikal çevresel niştedir. Coğrafik olarak engebeli dağ eteklerinden oluşan bir bölgede olmasına karşın, çevresel yönden onun bir parçası değildir. Şimdilik besinini sağlama yollarına ilişkin çok az bilgimiz vardır. Ancak hem Beidha'nın ve hem de Ramad'ın Çanak-Çömleksiz Neolitik B katmanlarında tarıma ilişkin kanıtlar bulundu.

Suriye-Filistin bölgesinden elde edilen radyokarbon saptamaları oldukça akla yakın kümeler oluşturur. Elde edilen Natuf saptamalarının (Tell es-Sultan'dan) ortalaması yakla-

şık M.Ö. 8250(+), Çanak-Çömleksiz Neolitik A saptamaları yaklaşık M.Ö. 7750(+) ve Çanak-Çömleksiz Neolitik B saptamalarıysa yaklaşık M.Ö. 6500 (+)'dür. Ramad buluntuları olasılıkla Çanak-Çömleksiz Neolitik B'den daha gelişkindir (ve biraz daha geç bir döneme ilişkindir). Bu tarihler, ilişkin oldukları her evrenin yaklaşık yarı-bin yıllık ortaları için kabul edilebilir.

Tell es-Sultan'da insanı şaşırtacak derecede düzenli bir silsile vardır. Belki de, kuzey Irak'ta Karim Şahir grubuyla Jarmo arasındaki kesinti burada yoktur. Bu silsilenin Filistin'de Lut Gölü'de bulunan özel çevresel nişin dışında başka yöreler için geçerli olacağından emin değilsem de, bu silsile yerel bir tür Natuf'un iyice yerleşik bir toplum düzenine dönüşmesiyle oluşmuş gibi görünmektedir.

Suriye ve Türkiye'nin Kilikya bölgesinin birleştiği yerde, Akdeniz'in kuzeydoğu köşesini sınırlayan topraklarda, kendine özgü nitelikleri bulunan eski bir köy buluntu topluluğu vardır. Bu eski Suriye-Kilikya buluntu topluluğu, Hassuna buluntu topluluğuyla en azından kısmen çağdaş bir genel kültür örüntüsünü temsil etmelidir. Kıyıda bulunan Ras Şamra buluntu yerinin en alt katmanlarından çanak-çömleksiz evreye ilişkin bir buluntu topluluğu çıkarıldığı bildirilmiştir. Mersin'deki höyüklerin en alt katlarından, Amuk Ovası'ndaki Cudeyde'den ve birkaç başka buluntu yerinden elde edilen buluntu toplulukları gerçek köylerin kalıntılarıdır. Konutların duvarları çamurdan yapılmış olmasına karşın, bazılarının temelleri taştır. Bu köylerde yaşayan insanlar çeşitli türde çanak çömlek yapmışlardır. Bunlardan hiçbiri Hassuna çanak çömleğine benzemediği gibi, Jarmo ve Jeriko'nun üst katmanlarından çıkan çanak çömleğe de benzememektedir. Suriye-Kilikya halkı hâlâ çakmaktaşı işlemeyi de sürdürüyordu. Üstelik, Perrot, Suriye-Filistin'in Çanak-Çömleksiz Neolitik B aşamasının çakmaktaşı alet çantasının daha kuzeyde bulunan bu yöreden kaynaklandığına inan-

maktadır. Suriye-Kilikya buluntu topluluğunun güneye özgü önemli bir çeşitlemesi, daha sonra Fenikeliler zamanında ünlü bir liman kenti olan Biblos'ta kısa bir süre önce bulundu. Bu gelişmelerin M.Ö. 7000'lerin sonlarıyla M.Ö. 6000'lerin başlarında yer aldığını belirten üç radyokarbon saptaması vardır.

Toros Dağları'nın Etekleri, Anadolu ve Ege

Son zamanlara kadar Toros Dağları'nın eteklerindeki büyük yukarı Dicle-Fırat havzasını içeren yöre bilinmemekteydi. 1963-1964 yıllarında Prof. Halet Çambel ve ben Türkiye'nin güneydoğusunun tarihöncesini incelemek üzere İstanbul Üniversitesi-Chicago Üniversitesi alan projesini oluşturmak üzere biraraya geldik. Yoğun bir yüzey araştırmasından sonra, kazı için çevresi surlarla çevrili bir kent olan Diyarbakır'ın kuzeyinde bulunan yassı bir höyük seçildi. Bu buluntu yerinden, yani Çayönü'nden, çakmaktaşı ve obsidiyen endüstrilerinin dışında, Jarmo ile kabaca karşılaştırılabilecek, çanak çömlek yapımını bilmeyen eski bir köyün buluntu topluluğu elde edildi. Jarmo'nun yanı sıra, Suriye-Kilikya yöresinden çıkarılan çakmaktaşlarıyla yüzeysel yakınlıklar sergileyen bu endüstri, kendine özgü nitelikler taşır. Yabanıl sığır ve geyik avcılığının yaygın olduğu anlaşılan başlangıç döneminde, yalnızca köpeğin evcil olduğu görülür. Tarihöncesi dönemi sona ermeden koyun, keçi ve belki de domuz evcilleştirilmişti. Bunun yanı sıra, hem emmer hem de einkorn buğdayı, mercimek, baklagiller ve burçak baştan beri kültüre alınmış bitkilerdi. Aynı zamanda Çayönü'nde kerpiç duvarlar ve saltaşı kaplı tabanlar için şaşılacak kadar iyi yapılmış ağır taş temelli konutların izleri de bulundu. Burada bulunan diğer bir şaşırtıcı öğe de, birkaç iğne, bir matkap ucu ve ham bakırdan dövülerek yapılmış bir boncuktur. Elde edilen radyokarbon saptamalarının ortalaması yaklaşık M.Ö. 7000(+)'dir.

Çayönü'nden elde edilen bu sonuçlar çok sevindiricidir ve bu buluntu yerindeki çalışmalar sürmektedir. Bunun yanı sıra, bizim 1963-1964 yıllarında yaptığımız yüzey araştırmasında, zaman ve tür olarak Karim Şahir ya da Natuf'a eşit olduğunu düşündüğümüz hiçbir buluntu yeri saptayamadık. Eğer başlangıç evresine ilişkin buluntu yerleri gerçekten var ise, bunların saptanabilmesi için kuzeyde Dicle'nin doğduğu bölgeye kadar çok daha fazla araştırma ve inceleme yapılması gerekecektir. Ben, giderek bu buluntu yerlerinin daha güneyde siyasal olarak duyarlı bir bölge olan Suriye-Türkiye sınırında ortaya çıkacağına inanıyorum.

Zaman ve karmaşıklık açılarından belki de Çayönü ile aynı kapsam içine girebilecek iki buluntu yeri güneybatı Anadolu'daki yaylalarda Fırat havzasının batısında karşımıza çıkar. Sözü konusu buluntular, Burdur Gölü'nün yakınında olan Hacılar ile Suğla Gölü'nün yakınlarında bulunan Suberde'nin en alt katmanlarından elde edilmektedir. Bu iki basit yerleşmedeki sıvalı tabanlar ve kerpiç duvarların yanı sıra, Hacılar'da ölülerin kafataslarına gösterilen ilgi, Suriye-Filistin'in Çanak-Çömleksiz Neolitik B'sini anımsatmaktadır. Hacılar'da kültüre alınmış buğday ve arpanın bulunduğu bildirilmiştir. Suberde'nin bitkisel besin kaynaklarının incelenmesi henüz bitmemiştir ve hayvan kemikleri de evcilleştirilmiş türlerin izlerini *içermemektedir*. Gerçekte, bu buluntu yerine avcıların köyü adı verilmiştir.

Hacılar'ın en alt katmanları ve Suberde'den çıkarılan benzer buluntular M.Ö. 6750-6500(+) yıllarında gelişmiş gibi görünmektedir. Yine bilinmeyen bir süreyi kapsayan bir aradan sonra, yakınlardaki olağanüstü bir buluntu yeri olan Çatalhöyük'e yerleşildi. Şimdilik kesin olarak bilinmeyen bir neden ile Çatalhöyük çok iyi korunmuştur. Burasının buluntu dökümü, çanak çömleği, erken Suriye-Kilikya türüne benzer bir çakmaktaşı ve obsidyen endüstrisini, sürtülerek işlenmiş taştan, madenden ve tahtadan yapılmış çeşitli küçük objele-

ri, dokunmuş malzemenin izlerini ve topraktan ya da taştan yapılmış heykelcikleri içerir. Buradan elde edilen belki de en olağanüstü buluntular ise, mimari bir bezeme öğesi olarak kullanılan, duvar betimlemeleri ve plastik kabartmalardır. Buradaki kazıları yürüten James Melleart böyle bezenmiş konutların kutsal mekanlar ve şimdiye kadar kazılan kesimin de rahiplerin yaşadığı alan olduğunu düşünmektedir. Hayvanların evcilleştirilmesi konusu ise karışıktır: J. Melleart, koyun ve keçinin evcilleştirilmiş olduğunu, uzman bir zoolog olan Dr. Dexter Perkins ise, bunun doğru olmadığını, ama büyükbaş hayvanların evcilleştirildiğini söylemektedir. Dr. Hans Halbaek kültüre alınmış üç tür buğday saptadığı gibi (bunların arasında ekmeklik buğday da vardır) ön çalışmalar sırasında kabuksuz arpa ve baklagiller ailesinden bir bitkinin de kültüre alındığı saptandı. Çatalhöyük'ten elde edilen radyokarbon saptamaları yaklaşık M.Ö. 5750(+)'dir. Bana göre, Çatalhöyük buluntuları, yukarı Dicle-Fırat bölgesinde Halaf olarak bilinen ve şimdi inceleyeceğimiz buluntu topluluğunun batıya özgü bir çeşitlemesidir.

Kıbrıs'ta ve Yunanistan'ın kuzeyindeki Teselya bölgesinde yer alan buluntu yerlerindeki başka çanak-çömleksiz yerleşmeler, genel yapıya ilişkin düşüncelerimiz geliştikçe, yerlerine oturacaktır. Prof. V. Milojčić'in Teselya'daki buluntu yeri olan Argissa çanak-çömleksiz gibi görünmektedir. Makedonya'da çanak çömlek bulunan önemli bir başka buluntu yeri, yaklaşık M.Ö. 6250±150(+) yılını gösteren tek bir radyokarbon saptaması bulunan Nea Nikomedia'dır. Güney Yunanistan'daki Frankti Mağarası'nın silsilesine de burada değinmek gerekir. Girit'teki Knossos'un en alt katmanlarında çanak-çömleksiz bir köy bulunduğu bildirilmiştir. Kıbrıs'ta bulunan Khirokitia'da yuvarlak konutlardan oluşan büyük bir köyün kalıntılarının izleri vardır. Burada da köyün varlığının uzun bir süresi boyunca çanak çömlek yoktur. Kıbrıs'ta başka eski köy buluntu yerleri kazılmaktadır.

İran Yaylası

Zağros'ta İran Yaylası'na doğru uzanan yükseklerdeki buluntu yerlerine daha önce değinmiştik (örn. Asiab, Ganj Dareh, Sarab, Guran). Haritada da yayladaki buluntu yerleri gösterilmiştir. İran Yaylası'nda bulunan büyük Sialk höyüğünün en alt katmanlarından, çoğunlukla Hassuna ve Amuk'ta Cudeyde'deki örneklere benzeyen en eski köylere ilişkin buluntu toplulukları çıkarılmıştır. Bu buluntuların yapılış yöntemlerinde ayrım vardı; Sialk buluntu toplulukları ysa başka bir kültür örüntüsünü simgeler. Söz konusu buluntu topluluğunun Hassuna'dan biraz daha sonra ortaya çıktığını düşünmekteyim. Zağros'a daha yakın olan Hacı Firuz ve Godin Tepe'nin en alt katmanları Sarab'ın geç Jarmo ve Guran türü buluntu topluluklarının niteliklerini yansıtır. Yaylanın güneydoğusundan ise oldukça değişik bir döküm elde edilmektedir. Güneybatı İran'da Bakun diye bilinen yerde bulunan iki höyükten daha önceye tarihlenen kaba ve ilkel bir tür çanak çömlek olduğunu biliyoruz. Bunu, boyalı çanak çömleğin en güzel örneklerinin başlangıcını oluşturan ve açık devetüyü rengi zemin üzerine boyandığından, *devetüyü çanak çömlek* diye adlandırılan güzel bir çanak çömlek türü izler. Hiç kuşkusuz bu bezeli biçemin kökeni Kuzistan ovalarındadır; ama eğer Joan Oates'in önerisi doğruysa, Mezopotamya'da da doğmuş olabilir. Bundan sonraki bölümde, Obeyd diye bilinen buluntuların Mezopotamya'ya özgü tüm niteliklerini belirteceğiz.

Ne yazık ki, İran'da 2. Dünya Savaşı'ndan önce yapılan kazıların çoğunda bizleri en çok ilgilendiren bitki kalıntıları ve hayvan kemikleri gibi buluntular önemsenmemiştir. Oysa artık, Fransız, Kanadalı ve Amerikalıların yaptıkları kazılarda bu konuya eğilinmektedir. Eski Susa yakınlarındaki Caferabad'da yapılan yeni çalışmaların sonuçları bu açıdan çok önemli olacaktır.

İran'ın kuzey sınırının ötesinde, Türkmenistan'da, Sialk'a benzeyen bir buluntu topluluğu yıllar önce Çarlık Rusyası

için demiryolu planı yapan bir Amerikalı mühendisçe bulundu. Anau adındaki bu yerin buluntularıyla benzerlik gösteren Namazgâh buluntuları böylece daha da aydınlığa kavuşmuş ve Prof. V. Masson, Ceytun adı verilen çok ilginç ve daha eskiye ilişkin bir buluntu yerini de kazmıştır.

Nil Vadisi

Nil Vadisi, hilalin yamaçlarını kuşatan kendine özgü çevresel koşulları olan bölgenin dışında kalmaktadır. Hiç kuşkusuz Mısır'daki tarihsel köylü-çiftçi toplumlar, çekirdek bölgenin kültüre alınmış ve evcilleştirilmiş güneybatı Asya'ya özgü bitki ve hayvanlarının bir tür dağılımına dayanıyordu. Son zamanlardaysa, Prof. Desmond Clark, Mısırlıların "Asya"nın kültüre alınmış bitkilerini ve evcilleştirilmiş hayvanlarını tanımadan önce, yerel bitki ve hayvanları kullanarak bir ön uyum sürecini gerçekleştirdiklerini" inandırıcı bir biçimde ortaya atmıştır. Clark, tartışmasını şöyle sürdürmektedir: "Asya'ya ilişkin bitki ve hayvanların 5.000'lerde ortaya çıkması, Mısır'da hayvanların evcilleştirilmeye ve bitkilerin kültüre alınmaya başlanmasını değil, o zamandan sonra Nil ile Akdeniz arasındaki kesimin koşullarının da uygun kılması sonucunda, genetik olarak evcilleştirilmeye ve kültüre alınmaya daha az yatkın olan yerel türlerin yerini daha iyi sonuçlar veren egzotik türlerin almasını yansıtır". Asya türlerinin kültüre alındığına ve evcilleştirildiğine ilişkin en eski veriler, Fayum Gölü'nün kıyılarında kurulmuş olan küçük yerleşme birimlerinden elde edilmektedir. Fayum buluntularının çoğu tahıl fıçılarında ya da silolardadır. Nil deltasının batı kesiminde bulunan bir başka buluntu yeri olan Merimde gerçek bir köyün kalıntılarını sergiler ise de, bu köy Fayum yerleşmesinden biraz daha sonraki bir tarihe ilişkin olabilir. Fayum buluntularının radyoaktif karbon saptamaları yaklaşık M.Ö. 4275(+) tarihini belirtirken, Merimde'ninki yaklaşık M.Ö. 4100(+) yıllarını gösterir. Bu da, Hassuna ya da Suriye- Kilikya buluntu topluluklarının radyoaktif karbon saptamalarından 1.500 yıl sonrasıdır. Ben bunu köylü-çiftçi

topluluklarının yaşam biçimlerinin genel kültür örüntülerinin çekirdek alandan güneye, Mısır'a, yayılma süresinin çok uzun olduğunun bir belirtisi olarak düşünüyorum, oysa şimdilik bunu kesinlikle kanıtlayacak durumda da değiliz.

Bunun gibi Sudan'da Hartum yakınlarındaki buluntu yerlerinden çıkarılan buluntu topluluklarından ve Şaheinab höyüğünden bilinen bir buluntu topluluğuna ilişkin iki radyoaktif karbon saptaması vardır. Şaheinab buluntularının dökümü kabaca Fayum ile benzeşir; aralarında Nil'in aktığı bu iki yer birbirinden yaklaşık 2.200 km uzaklıktadır. Bu da yeni yaşam biçiminin güney Afrika'daki Hartum'a kadar ulaşması için bin yıl geçmesi gerektiğini gösterir; iki Şaheinab "tarihinin" ortalaması yaklaşık M.Ö. 3300 ± 400(+) yıllarıdır.

Bu tarihlerden anlaşıldığı gibi eğer bu devinim Nil boyunca (güneye doğru) olduysa, orta Mısır'dan elde edilen ve Tasa adı verilen en eski köylere ilişkin buluntular, Fayum'dan daha geç bir döneme tarihlenir. Tasa buluntuları, Deir Tasa adındaki köyün yakınında bulunan birkaç gömütten çıkarılmaktadır. İçimde, Tasa "buluntu topluluklarının" bir sonraki evreye ilişkin kötü örnekleri kapsayan yapay bir topluluk olduğu gibi tedirgin edici bir duygu var.

Kom Ombo ve Nubia bölgelerinden çıkarılan yeni buluntular arasında şaşırtıcı öğeler olabilir ama bunların etkin besin *üretimine* ilişkin olduğundan kuşkuluyum. Açık hava yerleşmeleri, çok sayıda öğütme taşları ve orak bıçaklar ile yoğun toplayıcılık etkinliklerini belirten öteki öğeleri tartışmayacağım. Gerçekte burada hayvan ve bitki gibi öğelerin ilk başlarda etkin olamadığı bir başlangıç evresiyle karşı karşıya *olabiliriz.* Nil Vadisi'nin *hiçbir zaman* Asya'nın kültüre alınabilen ve evcilleştirilebilen kaynakları açısından doğal bir yaşam bölgesi olmadığını düşünüyorum. O kadar ki, Nil nişinin çok özel durumuna dayanabilecek değişim geçirmiş şanslı türlerin burada ortaya çıkması binlerce yıl sürmüş olabilir.

Güneyde evcilleştirme ve kültüre alma etkinliklerinin daha

erken gerçekleşmesine karşın, klasik Güney Mezopotamya'da etkin besin üretiminin ilk olarak ortaya çıkması konusunda da aynı düşünce silsilesi *ortaya atılabilir*. Elde olan verilerden anlaşıldığı gibi, bu olaylar engebeli yamaçlarda yer aldığından çok daha sonraları gerçekleşmiş olamaz.

Zaman ve Mekânda Gelişmeler

Şimdi yapabileceğimiz iki şey vardır; gerçekte bunları yapmaya başladık bile. Yeni yaşam biçiminin zaman içinde çekirdek alandan başlayan gelişimini izleyebiliriz. Ayrıca, yeni yaşam biçiminin zaman geçtikçe mekân içinde çekirdek alandan dışa doğru nasıl yayıldığını da görebiliriz. Bu her iki sürecin de yer aldığını gösteren sağlam arkeolojik kanıtlar vardır. Çekirdek alanda bulunan, kuzeydoğu Irak'ın engebeli yöresine gelince, bu silsilenin (boşluklarıyla birlikte) Karim Şahir'den başlayıp, M'lefaat ve Jarmo'dan sonra Hassuna'da nasıl geliştiğini (s. 142-143) gördük. Bundan sonraki bölümde, zaman içinde Irak'ta neler olduğunu tanımlamayı ve çizelgeyle açıklamayı sürdüreceğiz. Yeni yaşam biçiminin etkilerinin Nil boyunca mekan içinde ilerleyip Afrika'ya geçerek Jarmo ya da Jeriko'da ortaya çıkışından 3.500(+) yıl sonra Sudan'daki Hartum'a varışını da izledik. Yol boyunca da, Fayum'da ve belki de Tasa'da bazı belirtileri görür gibi olduk.

Bu bölümün geri kalanında, yeni yaşam biçiminin çekirdek alandan Yakındoğu'ya yayılışı sırasında izlediği yönleri kısaca anlatmaya çalışacağım. Önce bir kere daha açıkça belirteyim ki, ben köylü-çiftçi toplulukların yaşam biçimlerinin yalnızca bir kez ve yalnızca Yakındoğu'da başlatıldığına *inanmıyorum*. Bana Yeni Dünya'da da ayrı bir deneyimin ortaya çıktığını gösteren kanıtlar çok açıkmış gibi görünüyor. Bilgilerimiz çoğaldıkça, Afrika'nın Büyük Sahra'nın güneyinde kalan kesiminde olduğu gibi güneydoğu Asya'da ve Çin'de de aynı olayın bağımsız olarak başladığını gösteren kanıtlar etkileyici bir biçimde çoğalıyor. Japonya'da Jomon adlı köy benzeri yerleşmelerin radyokarbon saptamaları da

şaşırtacak kadar eskileri göstermektedir. Fakat yine de, Jomon'un en eski evresinin üretilmiş besine dayanıp dayanmadığı kesin olarak bilinmemektedir.

Hindistan'ın kuzeybatısında köylü-çiftçi toplumların ortaya çıkması, en azından şimdilik bildiğimize göre, Yakındoğu'da daha önce yer alan gelişmeye dayanmaktadır. Fakat, 1961 yılında, Yeni Delhi'de bilimsel bir kongrede yaptığım gözlemlere göre, Desmond Clark'ın Mısır için önerdiği "yerel hayvan ve bitkiler kullanılarak ön-uyum süreci" kuramı, güneybatı Asya'nın evcilleştirilmiş hayvanlarının ve kültüre alınmış bitkilerinin Hindistan'a yayılmasından *öncesi* için de geçerli bir olgudur.

Kuzeybatı Afrika'nın bu görünüm içindeki gerçek konumunun ne olduğunu, keşke bilebilseydik.

Köylü-Çiftçi Toplumlarının Yaşam Biçimlerinin Avrupa'ya Yayılması

Avrupa'da neler oldu? Size çok fazla ayrıntıdan söz etmeyeceğim. Avrupa tarihinde geç tarihöncesinin başlangıcının karmaşık bir olay olduğunu görebilirsiniz. Değişik dil ve kültürlerden oluşan karmaşasıyla, günümüzde Avrupa'nın ne kadar çapraşık bir bölge olduğunu hepimiz biliyoruz. Ancak Avrupa'nın tarihöncesi dönemlerinin sonlarına ilişkin oldukça fazla arkeolojik araştırma yapıldığını ve buna karşın Asya ve Afrika'nınkinin çok az araştırıldığını da unutmayın. Eğer bu bölgelere ilişkin bilgilerimiz Avrupa kadar çok olsaydı, onları da aynı oranda karmaşık bulacağımız kanısındayım.

Avrupa için köy toplumu olarak yaşam biçiminin dağılımı söz konusu olduğunda, bu bir oranda açıktır. Besin üretimine ilişkin genel düşünce ve temel yöntemlerin (know-how) büyük bir bölümüyle, bunun için gerekli olan aletlerin çoğu Avrupa'ya Yakındoğu'dan gelmiştir. Evcilleştirilen hayvan ve kültüre alınan bitkiler için de aynı olgu geçerlidir. Bitki ve hayvanlar Avrupa'nın büyük bir kesiminde batı Asya'da ol-

duğu gibi (çekirdek bölgenin sınırlarının tanımını yapmakta ne kadar güçlük çektiğimi unutmayın) kendi doğal yaşam alanlarında değillerdi. Bu düşünce ve nesneleri gözleri kazanç düşüncesiyle parlayan gezgin satıcıların Avrupa'ya taşıdığını söylemek istemiyorum. Bu süreç zaman aldı; bu süre içinde düşünce ve nesneler bir grup insandan sonrakilere aktarıldı. Büyük bir olasılıkla insanların devinimi de söz konusuydu ama biz bu toplulukların boyutlarını bilmediğimiz gibi, herhangi bir topluluğun da ne kadar uzağa gittiğini bilmiyoruz.

Avrupa'nın ilk çiftçilerce "kolonizasyonu"nun öyküsü, (1) doğu Akdeniz yöresindeki topraklarda yaşayan ve çiftçi olan bazı toplumların olası bir devinimi, (2) düşünce ve nesnelerin Yakındoğu'yu aşması ve kolonicilerin izledikleri yol boyunca yayılması ve (3) Prof. Mathiassen'in alabilme yeteneklerinden söz ettiği yerli Orman Halkı'nın bu düşünce ve nesneleri uyarlamaları sonucu gerçekleşmiş olabilir. Tüm bunların sonucunda Avrupa'nın yeni çevresel koşullarında ortaya çıkan kültürlerin, Yakındoğu kültürleri değil de Avrupa kültürleri olduğunun belirtilmesi önemlidir. Prof. Childe, "Batı'nın insanları körü-körüne taklitçi değillerdi; Doğu'nun armağanlarını, kendi özgün çizgileriyle gelişebilecek yeni ve organik bir bütün olarak uyarladılar," der.

Avrupa'ya Giden Yollar

Batı Asya'dan Avrupa'ya yolculuk yapan ilk köylü-çiftçilerin izledikleri yolu bizim de izlemek istediğimizi düşünelim. Bu işe Akdeniz'in en kuzeydoğu köşesindeki engebeli yamaçlarda bulunan Suriye-Kilikya'dan başlayalım. Bize üç yol açık olacaktır. Ukrayna Rusya'sına ulaşmak için, Anadolu üzerinden kuzeye ya da biraz doğuya kayarak, kuzeye gidip Karadeniz'in kıyılarından birini izleyebilir ya da Kafkas Dağları'nın doğusundaki Hazar Denizi'nin iki kıyısından birini izleyebiliriz. Buradan doğu Avrupa üzerinden Baltık ülkeleri ve İskandinavya'ya gidebilir ve hatta geriye güneybatıya doğru sarkarak Atlantik Avrupa'sına ulaşabiliriz.

THE SPREAD OF VILLAGE FARMING

Possible routes and timing in the spread of the village-farming community way of life from the Near East to Europe.
Based on speculations derived from the now available radiocarbon determinations at dates rather randomly distributed over this entire area

Suriye-Kilikya'dan başlayan ikinci yolumuz da yine Anadolu'dan geçerek, belki de Hacılar buluntu yerinin üzerinden kuzeybatıya yönelen ve Avrupa kıyılarına ulaşmak için Çanakkale Boğazı ile İstanbul Boğazı'nı yüzerek ya da salla geçmemizi gerektirecek yoldur. Buradan sola, Yunanistan'daki Teselya'ya yönelebiliriz. Oysa bazılarımız, Makedonya'da yine sağa dönüp, Vardar Nehri'nin vadisi boyunca yukarı yönelip, kollara ayrıldığı noktadan aşağı doğru ilerleyip Yugoslavya'da Belgrad yakınlarındaki Tuna'ya ulaşmak üzere güneyde kalan Morava Vadisi'nden geçerek buradan sola dönüp, büyük Tuna Vadisi'ni izleyip Orta Avrupa'ya varabilir. Yol boyunca Tuna Nehri'ne karışan kollarda araştırabileceğimiz vadiler karşımıza çıkabilir. Tuna'nın kollara ayrıldığı noktadan karşıya geçip, Ren Nehri'ni izleyerek Kuzey Denizi'ne varabiliriz.

Suriye-Kilikya'dan başlayan üçüncü yolumuz, denizden olacaktır. Frankti Mağrası'ndaki obsidiyeni ve M.Ö. 7000(+)?'lere kadar geçmişte kullanılan deniz yolunu anımsayın. Güney Anadolu kıyılarını izleyerek, Yunanistan yolu üzerinde bulunan Kıbrıs, Girit ve Ege Adaları'na uğrayabilir, kuzeyde de ikinci yolu izleyenlerden bazılarıyla karşılaşabiliriz. Güney Fransa ve İspanya kıyılarına ulaşmak için Yunanistan'dan İtalya'ya ve batısındaki adalara gemiyle geçebiliriz. Bu arada bazılarımız Britanya'nın batısına ve hatta İrlanda'ya ulaşmak için Avrupa'nın Atlantik kıyıları boyunca gemiyle gidebilirler.

Doğal olarak hiçbirimiz bu yolculukları ilk çiftçilerin yaptığı gibi yapmaz, çünkü bu yolculuklardan herbiri hiç kuşkusuz birkaç kuşak boyunca sürmüştür. Hollanda'daki Ren Deltası'nda bulunan ilk çiftçilerin radyokarbon saptamaları yaklaşık M.Ö. 4200(+) yıllarıdır. Suriye-Kilikya'nın ilk gelişkin köy toplumları için M.Ö. 6000(+) kadar eskiye yakın bir tarih verilmesi güvenli olacaktır. Avrupa'daki yayılmanın düzenli bir hareketle gerçekleşmediği kanısındayız. Her ne olursa olsun, bu yaşam biçimi Suriye-Kilikya'da oluştuktan yaklaşık

2.000 yıl sonra Avrupa'nın Atlantik kıyılarında kendini göstermeye başlamıştır.

Bu yayılmayı eşzaman (izokronik) çizgileriyle bir harita üzerinde (s. 190) göstererek oldukça kurgusal bir girişimde bulunmuş oluyorum. Bu harita, köylü-çiftçi toplumların doğal yaşam alanları olan güneybatı Asya'da M.Ö. 7000(+)'lerde oluştuğunu göstermektedir. Bundan ne kadar bir süre sonra yayılmanın başladığını bilmiyoruz, oysa M.Ö. 6000(+)'lerde başlamış olmalıdır. Şimdi elimizde olan oldukça kısıtlı sayıdaki radyokarbon saptamalarını kullanarak, zaman çizgilerinin yayılmış olabileceği yolu kabaca çıkardım. Prehistoryacıların hepsinin bu haritada önerilen sonuçları kabul etmeyecekleri konusunda sizi uyarmalıyım.

İngiltere'nin En Eski Çiftçileri

Bütün Avrupa'nın geç tarihöncesini size anlatmam elinizdekinden daha başka ve büyük bir kitabı daha gerektirecektir. Bunun için sizlere yalnızca Britanya'nın geç tarihöncesine ilişkin birkaç izlenimden söz edeceğim. Bildiğiniz gibi Britanya Adaları, bizim batı Asya'daki temel çizgimizin ötesinde Avrupa'nın öteki ucundadır. Aynı zamanda da, yeni yaşam biçimi Avrupa'da yayılmaya başladığında, üç yayılmanın en az ikisinden etkilenmiştir. Bundan sonraki bölümlerden birinde onların geç tarihöncesini daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz. Burada yalnızca bugün bildiğimiz kadarıyla ilk İngiliz çiftçilerinden söz edeceğim.

Çiftçilik yapıldığını gösteren bilinen en eski İngiliz aletlerinin "olasılıkla olgun ve tam olarak gelişkin bir biçimde" oldukları söylenir. Belki de ileride daha eskiye ilişkin öğeler bulunacaktır. Elde edilen veriler ancak M.Ö. 3500(+) yıllarına ilişkin buluntu yerlerinden çıkarılmaktadır. Bunlar yüzeyde doğal çakmaktaşı olan bölgeler ve dar yonga endüstrisinin geliştiği ve delici (geniş kesici olanların yerine) ok uçlarının bulunduğu yerlerdir. Bunlarla birlikte bulunan çanak çömlek üçe ayrılabilir. Bunlar,

1. Belçika'nın Michelsberg türüyle bağlantıları bulunan doğu kıyısı ve kuzey ya da Yorkshire Wold grubu,

2. Fransız Chassey türü çanak çömleğin izlerini taşıyan Manş kıyısı yakınlarındaki batı yöresi grubu,

3. Humphry Case'in geç Tuna ("çizgili") çanak çömleğinin kökenini oluşturabileceğini düşündüğü bezeli gruptur.

İyice oluştuktan sonra, geçim ekonomisi emmer ve einkorn buğdayını, arpayı, büyükbaş hayvanları ve domuzu, keçiyi ve belki de koyunları kapsıyordu. Üç değişik tür yapıyla karşılaşılmıştır. Bazı yetkililerin geçici olarak kullanılan davar ağılı olduğunu düşündükleri, kabaca yuvarlak, topraktan yapılmış kapalı mekanlar bulundu. İkinci olarak, hem yamuk hem de yuvarlak, ağaç çerçeveli konutlar (üzerlerinin otla kaplı olduğu düşünülmektedir) bulunmuştur, ama bunlar topraktan yapılmış çitler içinde değildir. Üçüncü yapı türüyse, bir ucunda gömütler bulunan uzun basit höyükler ya da "odalara bölünmemiş tepeler"dir. Çakmaktaşı çıkarmak için tebeşir yataklarına çukurlar ya da galeriler açılmış ve bataklıkların üzerine ahşap yollar (bataklıkları geçmek için kütüklerden oluşturulan yollar) yapılmıştır.

Topraktan yapılmış, büyük, yuvarlak, kapalı yerlerin bulunduğu ünlü buluntu yerlerinden biri İngiltere'nin orta kesiminin güneyinde yer alan Wiltshire'daki Windmill Hill'dir. Bu buluntu yerinin adı, bazen bir tür ya da dönem adı olarak kullanılırsa da, şimdi elde olan kanıtların hepsini kapsamaz.

Megalit Geleneği Başlıyor

Eski geleneklerden ikincisinin (bir ya da daha çok kültürden oluşan ?) izleri önce İngiltere'nin batısında, İskoçya'nın batısında ve güneyinde ve İrlanda'nın büyük bir bölümünde karşımıza çıkar. Bu malzemeleri yapanlar, Fransa ve İspanya'dan Atlantik kıyısını izleyerek deniz yoluyla gelmişlerdir. Bu insanlardan günümüze ulaşan buluntuların çoğu özellikle gömütlerden ve onların içerdiklerinden oluşur. Yerleşme alanları çok azdır. Gömütler oldukça büyüktür ve bu gömüt-

lere çok sayıda ölü gömülüdür. Gömütler taştan yapılmış ve üzerlerine toprak yığılmıştır. Taşlar merkezde bulunan bir odayı ya da iki yanına ölülerin sıralandığı uzun basit bir galeriye ("galeri gömütler") yönelmiş geçidi ("geçitli gömütler") çerçeveler. Bu yapı türüne çoğunlukla *megalit* (büyük taş) ve bütün bu yığma toprak höyüğe de *tümülüs* denir. Bu gömütlerin çoğunda bir anlamda oda bulunduğundan, biz yukarıda Windmill türünü megalit yapılardan ayırt etmek için "odasız tümülüsler" deyimini kullandık. Kurban, libasyon (ç.n. sıvı sunu) ve törensel ateş izlerine ilişkin veriler bulunmuştur. Ayrıca bir tür kutsal törenin de megalit gömütlerde odaklaştığı anlaşılmaktadır.

Bu en eski üç besin üretimi buluntularını oluşturan ve megalit mezarları yapanlar, aynı zamanda giderek, en azından kısmen, geliştiler. Bu değişik türde arkeolojik izlerin dağılımı ülkede oldukça geniş bir alana yayılıyorsa da, Windmill türü ve diğer çanak çömlek türlerine bazı megalit gömütlerde rastlanmaktadır. Megalit geleneğinin Doğu Akdeniz'den yayıldığı geleneksel olarak kabul edilmekteyse de, Prof. Colin Renfrew, ilgili radyokarbon saptamaları yeniden düzenlendiğinde, bu anıtların ilkin batıda ortaya çıktığı sonucuna ulaşıldığından, bu düşünceye şiddetle karşı çıkmaktadır.

Başka Karmaşık Olaylar

M.Ö. 3000(+)'den bir süre sonra güney ve doğu İngiltere'deki yerleşim alanlarında yaşayanların çiftçi olmayabilecekleri gösteren kanıtlar elde edildi. Pek açık olmayan bu kanıtların yukarıda tanımlanan ilk çiftçilerin buluntularının dökümleriyle nasıl bağdaştığı da açık değildir. Stuart Piggott bu yaygın buluntuları tanımlamak üzere (tüm yetkililerce kabul edilmeyen) "ikinci Neolitik kültürler" deyimini kullanmayı yeğler. Bunlar yerli besin toplayıcılarının, bazı işleri görmekte ve nesneleri yapmakta besin üretim yollarını benimsemeleri sonucu ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Gerçekte Peterborough türü denilen bazı çanak çömlek ip izleriyle bezenmiştir ve önceleri bunların Windmill Hill halkının

ve megalit yapıları yapanların ürettiği çanak çömlekten oldukça değişik oldukları düşünülmüştür. Oysa şimdi daha eskiye ilişkin Windmill Hill türlerinin adaya özgü evrim geçiren türleri olarak kabul edilir. Bunun yanı sıra, bu buluntuların dağılımı, başka hiçbir kültürün iz bırakmadığı doğu Britanya'ya kadar uzanır. Bu buluntu topluluklarını yapanlar, bir bölümü yerin altına gömülü kulübelerden oluşan köylerde yaşıyorlardı. Bu kulübelerden birkaçında öküz, domuz ve koyun kemikleri bulundu. Ancak, genele bakıldığında, avcılık ve balıkçılık bu insanların yaşamsal işleriymiş gibi görünmektedir. Özellikle taş baltaların yapımında kullanılmak üzere hammadde sağlayabilmek için ticaret yolları geliştirmişlerdi.

İzleri en iyi Orkney üzerindeki Skara Brae'den bilinen ve biraz daha geçe tarihlenen bir kültürün kökeni de, yine Orman Halkı ile Avrupa'ya gelmek için doğu yolunu seçenlerin karşılaştıkları yer olan Baltık yöresinin kültürlerindedir. Köyde yaşam sona erdikten sonra, üzerinde kum tepeciklerinin oluştuğu ince taş bloklardan yapılmış olan Skara Brae iyi korunmuştur. Tümü ince taş levhalardan yapılmış konutlar, sekiler, raflar, giysi ve eşya dolapları oldukları gibi durmaktadır. Skara Brae'nin insanları yalnızca koyun ve büyükbaş hayvan yetiştirerek ve kabuklu deniz hayvanlarını yiyerek yaşamlarını sürdürüyorlardı. Skara Brae'de ne tahıl ne de tarım aletleri bulunmuştur.

Britanya'daki ilk çiftçilerin tümünü kapsayan radyokarbon yaş saptamaları, şimdilik yaklaşık M.Ö. 3500(+) yıllarıyla yaklaşık M.Ö. 2250(+) yıllarını belirtmektedir.

Avrupa'nın Başarısı

Yukarıda anlatılanlar, ilk çiftçilerin gelişini izleyen olayların kısa bir özetidir. Size Humpry Case'in Britanya'nın kolonizasyonu konusundaki makalesini okumanızı öneririm. Bu öyküyü kısa tutabilmek için benim atladığım çok ilginç ayrıntılar o makalede vardır.

Avrupa'da ilk çiftçi toplumların nasıl kurulduğunu anlatmakta güçlük çekmemizin nedeni, sanırım, *kolonizasyon* sözcüğünden kaynaklanmaktadır. Doğal olarak kolonizasyonu son birkaç yüzyıl içinde olduğu gibi düşünme eğilimindeyiz. Örneğin Amerika'nın kolonizasyonunda, koloniciler oldukça kısa bir süre içinde ve büyük sayılarda geldiler. Kızılderililer ile karşılaştırıldığında çok üstün teknik, siyasal ve savaş yetenekleri vardı. Kızılderililer ile pek fazla karışmadılar. 5.000 ya da 6.000(+) yıl önceyse Avrupa'daki olay çok değişik olmalıdır. Birkaç kilometre yol katedip yeni bir bölgeye gelen, oraya bir süre için yerleşip, birkaç yıl boyunca ekip biçen ve sonra buradan yine göçen ve tüm bunları kuşaklar boyu sürdüren insanlara koloniciler denmesinin bile uygun olduğundan kuşkuluyum. Bu insanların taşıdıkları düşünce ve nesneler yalnızca *potansiyel* olarak üstündü. Düşüncelerin, nesnelerin ve insanların her yeni çevreye uyum sağlayarak kendilerini kanıtlamaları gerekiyordu. Bu bir kez gerçekleştirildikten sonra, zincire bir halka daha eklenmiş oluyordu. Avrupa'da bu insanların yolları üzerinde bulunan Orman Halkı ve öteki yerli halklar ancak bundan sonra, yeni düşünce ve nesneleri benimseyebilirdi. Yol boyunca yerli halk ile göçebelerin karıştığını düşünmek oldukça akla yakındır; yukarıda belirttiğimiz buluntu topuluklarından her biri böyle karışmış kültürlerin az çok anlaşılan izlerini yansıtır gibidir. Bazen, özellikle göçebeler gemiyle yolculuk yaptıklarında, kısa bir sürede uzun yollar katedilmiş olabilir. Ancak, ilk Suriye-Kilikya köyü ile Windmmill Hill arasında neredeyse 3.000 yıl vardır.

Burada Prof. Childe'ın sözlerini bir kez daha yineleyelim: "Batı'nın halkları körükörüne taklitçi değillerdi; Doğu'nun armağanlarını kendi özgün çizgilerinyle gelişebilecek yeni ve organik bir bütün olarak uyarladılar". Childe, "Batı'nın halkları"nın gerçekte "armağanlarını" beraberinde getiren "Doğulu" göçmenlerin soyundan geldiklerini biliyordu. Bu, Avrupa'nın, geç tarihöncesine ilişkin başarısıdır. Yeni düşünce, nesne ve göçmenlerden bazılarını benimsemiş ve bütün

bunları kendi çevresinde bulunan eskileriyle karıştırarak yeni ve eşsiz bir tür kültür oluşturmuştur.

Colin Renfrew'nun daha önce sözü geçen önerilerini izleyen son birkaç yılda "ikinci karbon-14 devrimi"nin etkileri (bu, yaş saptamalarının dikenli kozalaklı çam dendrokronolojisiyle uyuşacak biçimde yeniden düzenlenmesinin yarattığı etkilerdir) konusunda oldukça abartılı savlar ileri sürüldü. Böylece, Avrupa "uygarlığının" bağımsız olarak başladığına ilişkin herşeyi kapsayan geniş savlar ve "tarihöncesi Avrupa'sı için C-14'ün yeniden düzenlenmesinin geleneksel yayılımcı kronolojisi üzerinde yıkıcı etkiler yaratacağı" gibi açıklamalar ortaya çıktı.

Yine de, biz bu tür savları çok dikkatle incelemeliyiz. Bazıları, Avrupa'nın daha yakın geçmişteki tarihöncesi için tam bağımsızlıktan söz ediyor gibidir. Bu, Avrupa'nın geç tarihöncesindeki gelişmesine ilişkin, abartılmış "Doğu'nun ışığı" düşüncesine karşı, daha yüzyılımızın başında ortaya atılan bilimsel tartışmanın sonucu olarak gösterilen "Doğu serabı" tepkisinin yeniden canlandırılmasından biraz değişiktir. Ne olursa olsun, bu savlar, besin üretici yaşam biçiminin güneybatı Asya'dan Avrupa'ya dağılımını ciddi bir biçimde ele almamaktadır. Daha çok yalnızca belirgin birkaç iz üzerinde odaklaşırlar (Fransa'da anıtsal geçit-mezar yapılarının ortaya çıkması gibi). Tarihler yeniden ayarlandığında, bu anıtların doğu Akdenizli öncüleri olduğu varsayılanların "tarihsel" olarak saptanmış tarihlerinden daha eski radyokarbon saptamaları olduğu bir gerçektir. Kabul, Batı'daki geçit-mezarlar daha eski bir tarihe ilişkin olabilir, ama ben bundan pek de tedirginlik duymuyorum. Avrupa geleneğinin besin üretimi örüntülerinin öğelerinin özgün güneybatı Asya deneyiminden kaynaklandığı kabul edilse bile, geri kalan her şey yine de Childe'ın esprisindedir, "Batının halkları, körükörüne taklitçi değildi..." Gerçekten de eski tema üzerine Avrupa'nın çeşitlemeleri büyük bir özgünlük taşıyordu ve öykünün bu bölümü de bizim için aynı derecede ilginçtir.

Bölüm 8
UYGARLIĞIN UTKUSU

Şimdi yeniden Yakındoğu'ya dönmeliyiz. Yazılı tarihin başlamak üzere olduğu noktaya doğru geliyoruz. Bu bölümde daha çok Irak ve Mısır'ın çevrelerini ele alacağız. Batı uygarlığının temelleri Dicle, Fırat ve Nil Nehirleri'nin kıyılarında atılmış olduğundan bu ülkeler birçoğumuz için ilginçtir. Belki de en çok Irak'ın çevresinin üzerinde duracağım çünkü her şey ilk olarak orada yer aldı; ayrıca ben de en iyi orasını biliyorum.

İlginç bir nokta daha var. Köylü-çiftçi yaşam biçiminde ilk deneylerin Yakındoğu'da yer aldığını gördük. Uygarlığa ilişkin ilk deney de önce burada yapılmaya başlandı. Her iki deney de burada "tuttu". Bizim bugün benimsediğimiz gelenekler, besin üretiminin ve uygarlığın eski çağlarda Yakındoğu'daki başlangıcına dayanır.

Uygarlığın Anlamı

Uygarlığı sizin için tanımlamaya çalışmayacağım; onun yerine bu sözcüğün benim için yaptığı çağrışımlardan söz edeceğim. Bana göre uygarlık kentleşmedir: kentlerin var olduğu gerçeğidir. Resmî bir siyasal düzen, yani başta kralların ya da halkın oluşturduğu yönetici güçlerin bulunması demektir. Yönetenlerin (eğer halk değil ise) gerekli olduğuna inandığı yasaların ve davranışları düzenleyen kuralların bulunması demektir. Belki de her şey yerini bulduktan sonra, yollar, limanlar, sulama kanalları ve benzerleri gibi resmileşmiş tasarımların olması ve bunları korumak üzere bir tür ordu ya da polis gücünün bulunması demektir. Oldukça yeni ve değişik biçimlerde sanat demektir. Çoğunlukla yazının var ol-

ması demektir (And Dağları'nda yaşayan insanların, yani İnkaların, bildiğimiz yazının dışında, bir uygarlığı oluşturacak her şeyleri vardı. Onların uygar olmadıklarını söylemek için bir neden göremiyorum). Son olarak da kaybettiğimiz Prof. Redfield'in bize anımsattığı gibi, uygarlık beraberinde bize yeni bir tür ahlâk düzeninin ışığını da getirir.

Uygarlık için önerilen tanımlama ya da nitelemelerin çoğunda, büyük bir oranda, kişisel nitelikler bulunduğunun bilincindesinizdir. Kısa bir süre önce, Prof. Renfrew'un bu konuda aşağıdaki gözlemi dikkatimi çekti, "Kurumları ve somut başarıları, benimsemeyi seçtiğimiz tanımlayıcı ölçüte uyan, başkalarından ayırdedilebilen herhangi bir kültürün uygarlık diye tanımlanması doğru olur." Bu görkemli durum konuyu oldukça açık bırakmaktadır; kendinize göre bir nitelememe ya da tanımlama yapmaya çalışın! Ya da benim nitelememde önerdiğim öğeleri gözönünde bulundurarak, önerdiklerimin değişik uygarlıklarda ele alınış biçimlerinde önemli ayrımlar olduğuna dikkat edin. Eski uygarlıklarda dinin, devlet, yasa vb ile yakından bağlantılı olması olağandı. Kral, aynı zamanda bir başrahip olmalıydı ve hatta bir tanrı olduğu bile düşünülürdü. Çoğunlukla, yasaların insanlara tanrılarca verildiği düşünülüyordu. Tapınaklar diğer tasarımlar kadar özenle korunuyordu. Oysa Prof. Henri Frankfort'un bir şeyleri yapma *biçimi* dediği öğenin gerçekleştirilmesi, her uygarlık için önemli ayrımları yansıtır.

Besin Üretimi Olmadan Uygarlık Olanak Dışıdır

Uygarlıklar çok sayıda insanca oluşturulmalıdır. Hiç kuşkusuz, daha az sayıdakilerin bir uygarlık oluşturamayacağı belli bir nüfus vardır. Bazı insanlar taşrada yaşar. Bazılarıysa büyük kasaba ya da kentleri yeğler. Toplumdaki sınıflanma başlamıştır. Prof. Adams, *The Evolution of Urban Society* (Kent Toplumunun Evrimi) başlıklı çok dikkatle yazılmış yapıtında, bir toplumu oluşturan topulukların yeni örgütlenme bi-

çimlerinin, bir uygarlığı nasıl yeni ve başkalarından değişik bir olgu olarak belirginleştirdiğini vurgulamıştır. Askerler ve bürokratlar vardır; rahipler ya da din adamları vardır; tüccarlar ve esnaf vardır; zanaatkârlar, madenleri işleyenler, çanak çömlekçiler, yapı işçileri, vb vardır; aynı zamanda da çiftçiler vardır ve bütün nüfus için besin üreten kişiler bunlardır. Uygarlığın besin üretimi olmadan var olamayacağı açıkça anlaşılmış olmalıdır ve uygarlığın başlayabilmesi için bile, besin üretiminin köy çiftçiliğinden çıkarak oldukça etkin bir düzeye de gelmiş olması gerekir.

Oysa insanlar, uygar olmadan da besin üretebilirler. Dünyanın birçok yerinde durum hâlâ böyledir. Beyazlar Amerika'ya ilk kez geldiğinde, bu yarıkürenin çoğu kesiminde yaşayan Kızılderililer besin üreticisiydiler. Mısır, patates, domates, kabak ve beyazların daha önce hiç yemediği çeşitli bitkileri üretiyorlardı. Oysa yalnızca Meksika'da Aztekler, Yucatan ve Guatamela'daki Mayalar ve And Dağları'ndaki İnkalar uygardı.

Neden Tüm Besin Üreticileri Uygarlık Düzeyine Ulaşamadı?

Köylü-çiftçi topluluğunun iyice ilerlemiş bir düzeyinde bile, bir kez besin üretimine geçildikten sonra, uygarlık düzeyine ulaşmadan önce başka nelerin gerçekleşmesi gerekir? Birçokları bu soruyu sormuş olmalarına karşın, doyurucu ve tam bir yanıta ulaşamamışlardır. Büyük *bir* olasılıkla bunun *tek bir* yanıtı yoktur. Uygarlığın Yakındoğu'da *doğmuş olmasının* nedenlerine ilişkin "bilgilere dayanan bir değerlendirme" yapabiliriz. Bunun yalnızca bir değerlendirme olduğunu unutmayın; burada, tümlenmemiş kanıtlar içgüdülere dayanılarak bir araya getirilmektedir. Bu, Çin, güneybatı Asya ve Amerikalar gibi uygarlığa ilişkin ilk deneylerin yapıldığı başka yerlerden herhangi birinde uygarlığın nasıl başladığının bir açıklaması *değildir*. Bu alanlardaki ayrıntılar bir-

birlerinden oldukça değişiktir. Uygarlığın ortaya çıkışında bazı genel ilkelerin geçerliliği şimdilik kesin olarak bilinmeyen, yanıtı açık kalmış, ilginç bir sorudur. Prof. Adams, ilk uygarlıkların ortaya çıkmasını sağlayan bu tür genel ilkeler bulunduğunu düşünmektedir.

Uygarlık İlk Olarak Yakındoğu'da Nerede Ortaya Çıktı?

İlk köylü-çiftçi toplumlarımızın büyük hilalin dağlık yamaçlarında ve hilalin kuzeyindeki düzlüklerde bulunduğunu anımsayacaksınız. Prof. Breasted'in "bereketli hilal"i Nil ile Dicle ve Fırat Nehirlerinin aşağılardaki verimli alüvyonlu vadilerini kapsar. Hilal'in kapsamı içinde olan bizim engebeli yamaçlarımız, Mısır'dan başlayıp, Filistin ve Suriye'nin içinden geçerek Türkiye'nin güneyi boyunca Irak'ın kuzeyine uzanır ve İran'ın güneybatı sınırını izler. Tümüyle yetkin besin üretimine geçmiş ilk köylerin M.Ö. 7000(+)'lerde burada ortaya çıktığını artık biliyoruz.

Bu dağlık yamaçları ve dağlık yöreyi kapsayan bölgenin, Mezopotamya'nın güneyindeki alüvyonlu yöre olan, Irak'taki aşağı Dicle ve Fırat Vadileri'yle gerçek Nil Vadisi'ni içermediğine dikkat edin. Klasik Mezopotamya ve Mısır'ın bilinen ilk köyleri bu engebeli yöredekilerden en az 1.000 yıl sonra ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Örneğin, Nil Vadisi'nin batısında bulunan gölün kıyısına yakın olan ilk Fayum köyünün radyokarbon saptaması M.Ö. 4275 ± 320(+) yıldır (s. 162'ye bk). Uygarlığın, ilk olarak akarsuların çevresindeki topraklarda başladığı bir gerçektir.

M.Ö. 3000'lerde, Güney Mezopotamya'da İlk Hanedanlar Dönemi'nin başladığını biliyoruz. Yazının başlangıcıysa bundan birkaç yüzyıl eskilere dayanır ve biz rahatlıkla, Mezopotamya'da uygarlığın M.Ö. 3500'lerde (Burada "(+)" koymuyorum çünkü bu tarihler yazılı tarih kaynaklarından geri gidilerek hesaplanmaktadır.) başladığını söyleyebiliriz. Mısır'da İlk Hanedan'ın başlangıcı bu tarihten biraz daha

sonra, yaklaşık M.Ö. 3000'lerdedir ve olasılıkla, yazı da bu tarihten çok önce ortaya çıkmamıştır. Bazı uzmanlar hem Mısır hem de Mezopotamya'da uygarlığın başlama tarihine ilişkin kronolojik tarihsel verileri daha geç bir tarihe ilişkin olarak yorumlamaktadırlar (her biri için yaklaşık 200 yıl). Eğer şimdi elde olan radyokarbon verileri yeniden ayarlanacak olur ise, bu kapsam o kadar genişleyecektir ki, her iki görüş de doğru olarak kabul edilebilir. Ancak sayılar yuvarlatıldığında, yazılı tarih ve uygarlığın, hem Mezopotamya hem de Mısır'da M.Ö. 3000'lerde, yani günümüzden yaklaşık gerçek 5.000 takvim yılı önce başladığı söylenebilir.

Engebeli Yamaçlar Bölgesine Karşı Akarsu Vadileri

Neden bu iki uygarlık, çiftçi-köylü toplumların ortaya çıktığı bölgenin bir parçası bile olmayan bu iki nehrin bulunduğu topraklarda ortaya çıktı? Neden ilk uygarlıklar besin üretiminin uzun bir sürede geliştiğinden emin olduğumuz Türkiye'nin güneyinde, Suriye'de, Filistin'de, kuzey Irak'ta ya da İran'da doğmadı? Bu soruların olası yanıtları, Mısır'da ve Mezopotamya'da uygarlığın nasıl başladığına ilişkin ipuçlarını verebilir.

Engebeli yamaçlarda ve ötelerinde yer alan vadilerdeki topraklar, insanların pek fazla uğraşmadan çiftçilik yapabilecekleri türdendir. Filistin ve Suriye'de oldukça verimli bir kıyı şeridi vardır. Yumuşak iklimli dağ yamaçları ve denizlere dökülen akarsuların yanı sıra, bu yörede en azından kış aylarında yağmur yağar. Bu yağmur kuşağı ve Türkiye'deki dağların yamaçları, Irak'ın kuzeyine ve İran yaylasına uzanır. İran yaylasındaysa, vadiler ve akarsular bulunduğu gibi, burada biraz yağış da görülür. Hilal'in engebeli yamaçları ve etekleri, neredeyse tüm kavsi boyunca, ilk çiftçiler için sanki ısmarlama yapılmış gibidir. Yüksek tepelerin çimenli yamaçları, sığır ve koyun sürüleri için, iyi birer otlaktı. Tarım ve hayvanların evcilleştirilmesiyle yapılan ilk deneyler başarı-

ya ulaştıktan sonra, çok fazla uğraşmadan güzel bir yaşam sürülebilirdi. Aynı zamanda da, eldeki topraklar oldukça geniş olduğundan, verimsiz ve toprağı tüketen bu tarım rejimi biraz uzağa göç edilerek sürdürülebilirdi.

Burada, o dönemde söz konusu yöredeki iklimin giderek bugünküne çok benzemeye başladığını gösteren verilerimizin bulunduğunu sözlerime eklemeliyim. Wright'ın soğuk, kuru step iklim koşulları artık geride kalmıştı.

Şimdi Mısır'a ve güney Mezopotamya'ya bakın. Her ikisi de neredeyse çok az yağış alan ya da hiç yağışı olmayan yerlerdir. Her ikisinde de akarsuların oluşturduğu çok verimli topraklar vardır. Bu topraklar gerçekten dağ eteklerinin ve engebeli yamaçların topraklarından çok daha üstün niteliktedir. Oysa bu akarsular hem Mısır'da hem de Mezopotamya'da denetim altına alınmadıkça hiçbir yarar sağlamaz.

Eski Nil, (çağdaş büyük barajlar döneminden önce) Eylül sonunda ya da Ekim başında olmak üzere yılda bir kez yatağının dışına taşardı. Yalnızca her iki kıyısındaki verimli dar şeridi sulamakla kalmaz, her yıl buraları yeni bir toprak örtüsüyle de örterdi. Her iki kıyıdaki verimli şeritlerin ötesinde dik yamaçlar ve onların ötesinde de çöller vardır. Nil'in denetim altına alınmamış doğal durumuyla yıllık taşkınları, büyük bir olasılıkla timsahlar ile dolu, kısa ömürlü, küçük bataklıklar oluşturuyordu. Kısa bir süre sonra sel düzeyi alçalıp sular geri çekilince ve timsahlar nehre dönünce, bataklık bitkileri güneşten kavrulup kuruyordu.

Buna karşın Mezopotamya'daki Dicle ve Fırat Nehirlerinin Nil gibi düzenli bir biçimde taşması daha küçük bir olasılıktır. Dicle'nin yatağı, Fırat'tan daha kısa ve düz olduğu gibi, iki nehirden daha coşkun olanı da Dicle'dir. Kıyıları yüksektir ve karlar eriyip tüm kollarını şişirdiğinde, coşkulu ve tehlikelidir. Buna karşın Fırat çok daha uzundur ve yatağı daha kıvrımlıdır. Birkaç önemli kolu vardır. Kıyıları daha alçak ol-

duğundan tehlikeli bir biçimde taşma olasılığı daha azdır. Bu nehirlerin kıyılarındaki ve aralarındaki topraklar çağdaş Bağdat kentinin güneyinde çok verimlidir. Nil Vadisi'nden farklı olarak, ne Dicle'nin ne de Fırat'ın aşağı vadilerinin kıyılarında uçurumlar yoktur. Nehirlerin iki kıyısındaki topraklar kilometrelerce dümdüz uzanır ve kötü bir tenis kortundan daha engebeli de değildir.

Nehirler Denetim Altına Alınmalıdır

Hem Mısır'da hem de Mezopotamya'da bu işin gizemi, nehirleri kendi yararınıza kullanmaktır. Bu, Mısır'da Nil taşkınlarını engellemek ve yönlendirmek için bentler ve göller yapmakla çözümleniyordu. Böylece su toplanıyor ve gerektiğinde yeniden tarlalara salınıyordu. Mezopotamya'daysa, nehirlerin kollarının ve yan kollarının doğal yataklarından yararlanılarak suyu tarlalara yöneltecek arklar açılıyordu.

Doğal olarak, Nil Nehri için yapılan ilk bent ve göllerin ya da Mezopotamya'daki kanal ya da bentlerin kalıntılarını bulamıyoruz. Bu topraklarda o kadar uzun bir süre yaşanmıştır ki, bu ilk girişimlerden hiçbir iz kalmamıştır. Bu izler, özellikle Mısır'da, taşkınların her yıl getirip bıraktığı kil ve çamurla örtülerek yok olmuştur. Mısır'daki ve güney Mezopotamya'daki ilk besin üreticilerinin bu tür bent, kanal ve arklar yaptıklarından oldukça eminiz. Her şeyden önce, bitki yetiştirmeleri için yeterli yağış olmadığından, başka bir çözüm yolu olamazdı. İkinci olarak da, bu gibi tasarımların tarih çağlarında oldukça yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Üçüncü olarak ise, o tarihlerde en azından Çoga Mami ve Ali Koş bölgelerinin yakınındaki dağ yamaçlarının altındaki eteklerde bu gibi uygulamaların olduğuna ilişkin belirtiler vardır.

Nehirlerin Denetim Altına Alınması Herkesin Göreviydi

Belki bunda, uygarlığın Filistin ya da Suriye, ya da İran'da değil de, Mısır ve Mezopotamya'da gelişme nedenlerinin bir *bölümü* yatmaktadır. Mısır ve Mezopotamya dışında başka yörelerde insanlar besinlerini bireysel olarak üretiyorlardı. Bu çok güç olmadığı gibi, bilinçli olarak da planlanmamıştı; bir iki hasat iyi gitmese bile, her zaman yeterince yağış, akarsu ve hayvanlarını otlatabilecekleri çayırlar vardı. Mısır ve Mezopotamya'daysa insanlar çok daha fazla emek vermek zorundaydılar ve bu emek de bireysel olamazdı. Bentleri onarmak ya da hendekleri kazmak için tüm bir köy halkı, ya da insan toplulukları, çalışmalıydı. İşe yaramaları için bentlerin her yıl onarılması ve hendeklerdeki alüvyonun dikkatle boşaltılması gerekiyordu.

Bunların yanı sıra, katı ve hızla işleyen kurallar konmalıydı. Hendeğin ya da gölün en yakınında yaşayan kişinin tüm suyu alıp, komşularını sudan yoksun bırakmasına izin verilmemeliydi. Bu yalnızca, akarsuları denetim altında tutmayı öğrenmek ve bu suların çiftçinin işini yapmasını sağlaması demek değildi. Aynı zamanda da, insanların denetim altında tutulması demekti. Ancak, insanlar bir kez her iki denetimi de öğrendikten sonra, ne harika bir verim elde ediyorlardı! Toprak zaten bereketliydi. Taşkınlar ile gelen ve hendeklere dolan alüvyon toprakların daha da verimli olmasını sağlıyordu.

Mısır ve Mezopotamya'da Uygarlığın Tohumları

Belki de, ortak yarar için birlikte çalışmanın öğrenilmesi, Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarının gerçek tohumunu oluşturur. Burada söz konusu olan tüm öğelere ilişkin yeterince bilgi edinildiğinde, "yeni" arkeologların oluşturacağı gelecek kuşaklar, olumlu ve olumsuz yönleriyle ve girdi ve çıktılarıyla çok güzel kuram çizelgeleri oluşturacaklardır. Şimdiyse, ancak toplumun işinin yapılmasını ve suyun adaletli

paylaşılmasını sağlayan yasaların uygulanması için, egemen bir güce gereksinme gibi uygarlığın basit öğelerinin orada bulunduğunu varsayabiliyoruz.

Bu düşünceye, yumurta ve tavuk türü bir kısırdöngü olduğundan, karşı çıkabilirsiniz. İnsanlar yaşamlarını sürdürme yolunu bulana kadar kuralları nasıl koydular ve bu kuralları koyana kadar kendileri için bir yaşam biçimi bulmayı nasıl başardılar? Küçük insan topluluklarının oldukça eskiden akarsu kıyılarındaki çamurlu düzlükler boyunca ilerlerken, doğal olarak kendileri için uygun yerleri seçtiklerini ve kurallarının da bu durumlardan kaynaklandığını sanıyorum. Bu, aynı uygar ülkelerde otomobillerin artmasına koşut olarak, asfalt yolların çoğalmasına benzer bir olay olmalıdır.

Kurallar ve yöntemler bir kez yoluna girdikten sonra, ikisi arasında sürekli bir karşılıklı etkileşim doğmuştur. Böylece hasat bereketli oldukça, insanlar zenginleşip daha iyi beslenmişler ve nüfus artmıştır. Nüfus arttıkça da daha çok toprağın seller ile ve sulama yoluyla sulanması gerektiğinden, giderek daha karmaşık ark, göl, su kanalı ve hendek sistemleri yapılmıştır. Bu sistemler karmaşıklaştıkça, yeni tasarımlar yapmak ve bunların kullanımını denetlemek için daha çok çalışmak gerekmiş ve bu böylece sürüp gitmiştir...

Burada size anlattığım, uygar bir toplumu oluşturacak resmileşmiş sistemlerin nasıl ortaya çıktığına ilişkin bir varsayımdır. Benim bu açıklamalarım özelikle Mısır ve Mezopotamya'ya yöneliktir. Bu kuramın kanal yapımı ve suyun denetimi bölümleri Aztek ve Mayaların gelişmesine uygulanamaz. Oysa, Mısır ve Mezopotamya için bu öykünün büyük bir bölümünün size anlattığım gibi olduğunu sanıyorum.

Bu söylediklerimle kanalın uygarlığın *nedeni* olduğunu söylemek istediğim *yanılgısına* düşmeniz konusunda endişeliyim. Olayın hiç de bu kadar basit olmadığından eminim. Kanıtları iyi bildiği ve hakkıyla değerlendirdiği için, konunun

güvenilir bir uzmanı olan Dr. Adams, ilk Mezopotamya uygarlığının oluşmasında çevrenin etkisinin çok fazla olmadığını düşünmektedir. Ona göre yeni toplumsal örgütlenme biçimleri çok daha önemlidir. Ancak, yine de çevreyi bu görünümün tümüyle dışında bırakmamaktadır.

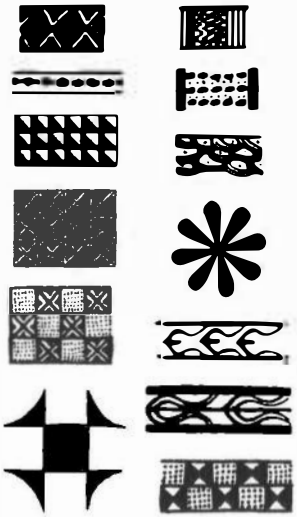
Buradaki sorunlardan biri, çok sayıda tarihçi ve prehistoryacıların (Childe gibi) *sulamayı* uygarlığın nedeni olarak göstermeleridir. Bu, açıkça olayı aşırı derecede basite indirgemektir. Çünkü gerçekte, karmaşık ve yüksek düzeyde bir mühendislik gerektiren sulama düzenleri çok daha sonra ortaya çıkmıştı. Ancak, doğal sulamanın başlaması, kültürün, teknoloji, siyaset, toplum ve ahlâk gibi alanlarında daha birçok öğenin ortaya çıkmasına yol açmış ve bunu desteklemiştir diyelim. Nüfus çoğaldıkça ve toplumun gereksinmeleri daha çok uzmanlaşma gerektirdikçe, insanların ilgi ve bağlılık alanlarının yalnızca akraba ya da soylarıyla sınırlı kalmamasına yol açarak, uzmanlaşmış toplulukları da kapsayıp giderek genişlemesi, önemli etmenlerden bir diğeridir. Basit köyler ilgilerini kendi soylarının en çok önemsediği konularda yoğunlaştırma eğilimindeydiler. Bu tür bağlılık ve ilgiler kentlerde çok daha az soy-merkezlidir. Şimdilik tüm bunların neler olduğunu ya da nasıl işlediğini bilmiyoruz. Oysa, kültürün bu başka öğeleri olmadan kentleşme ve gerçek uygarlık hiçbir zaman oluşamazdı.

Irak'ta Uygarlığa Giden Arkeolojik Basamaklar

Irak'taki arkeolojik buluntulardan, en son 173. sayfada Hassuna ve Samarra türü köylü-çiftçi toplumları tanımlarken söz etmiştik. Hassuna türü köyler, engebeli dağ eteklerinde ve Kuzey Irak'ta Dicle'nin çevresinde uzanan topraklarda ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda, Joan Oates'in, akarsuların orta vadilerinde ve dağların yamaçlarında gelişen Samarra kültürlerinin ve güney Mezopotamya'nın alüvyonlu topraklarındaki Eridu ya da Obeyd I aşamasının önemli bölümlerinin

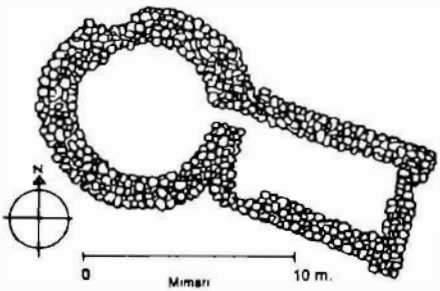
çanak çömlek

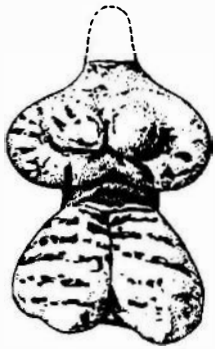

Çanak çömlek örgeleri

Boncuk ve takılar

Toprak heykelcik

Halaf buluntu topluluğunun başlıca öğeleri.

Hassuna'yla çağdaş oldukları önerisinden de söz ettik. Bana göre, Hassuna'nın kültür örüntüsü gelişmeden önce, Irak ve Suriye'nin en kuzey köşelerinde ve Türkiye'nin güneydoğusunda yeni bir buluntu topluluğu oluşmuştu. Bu buluntu topluluğu, Suriye-Türkiye sınırında, Fırat'ın kollarından birinin üzerinde bulunan yerleşmelerden birinin adından dolayı Halaf diye adlandırılır. Halaf'ın radyokarbon saptamaları M.Ö. 6.000'lerden M.Ö. 4800(+)'lere kadar değişir.

Halaf buluntu topluluğunun bütün ayrıntılarını bilmiyoruz. Halaf'ın simgelediği kültür, Samarra'dan değişik, olağanüstü güzellikte, boyalı çanak çömlek içerir. Arkeologlar bu çanak çömleğin çekiciliğine o kadar kapılmışlardır ki, başka Halaf buluntularıyla çok az ilgilenmişlerdir. Eskimo igloларının yaygın plânını andıran taş temelli, garip konutlar yapıldığını biliyoruz. Samarra biçemindeki çanak çömlekte olduğu gibi, Halaf boyalı çanak çömleği de, bunları bezeyenlerin büyük bir düşünme yeteneği olduğunu ve kusursuz ustalar olduklarını göstermektedir.

Klâsik Güney Mezopotamya'daki İlk Yerleşmeler

Bundan sonra tam güneyde bulunan topraklara yöneliyoruz. Burada, daha sonra Sümerlerin kutsal Eridu kenti olan höyüğün çekirdeğinde, Iraklı arkeologların değişik bir tür çanak çömlek bulduklarını gördük. Bunları üreten insanlara ilişkin tek buluntu olan Eridu çanak çömleği, önceleri Samarra ve Halaf'ın boyalı çanak çömlek biçemlerinin bir karışımı olarak düşünülüyordu. Hiç kuşkusuz bu düşünce (Oates'in bakış açısına göre) gerçeği son derece basite indirgemektir. Oysa bir anlamda, Samarra türü buluntu yerleri olan Baguz, Suwan ve hatta Samarra, akarsu boylarındaki çamurlu düzlüklerde, kuzeyden inen yolların üzerinde yer alan özel birer nokta olarak yorumlanabilir.

Meslekdaşım Robert Adams, aşağı Mezopotamya'da daha önce akarsu ortamına uyum sağlamış besin toplayıcıları ol-

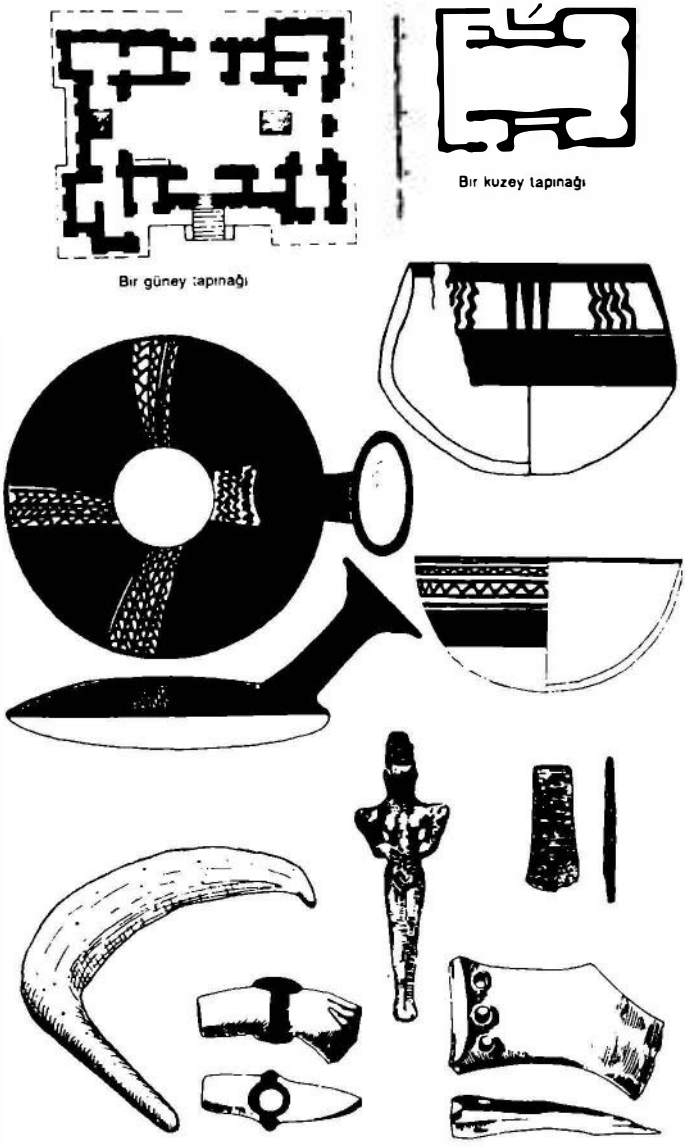
duğu kanısındadır. Bunların varlığı, Eridu buluntu topluluklarının yalnızca Halaf ve Samarra buluntu topluluklarının bir toplamı olamayacağını açıklar. Oysa, kültüre alınmış bitki ve evcilleştirilmiş hayvanların yanı sıra, besin üreticiliğinin temel ilkeleri kuzey ve doğudaki engebeli yamaçlarda bulunan bölgeden kopup gelmiş olmalıdır.

Alttaki Eridu (ya da Obeyd I) katmanlarının üzerinden ve ilkin Alman arkeologlarca Warka yakınlarında, çok kısa bir süre önce de İngilizlerce Bağdat yakınlarında bulunan Hacı Muhammed (ya da Obeyd II) diye adlandırılan çanak çömlek çıkmaktadır. Artık en olgun dönemine erişmiş olan Obeyd (ya da Obeyd III) türü buluntu topluluğu, güneydeki birçok buluntu yerinde de ele geçmiştir. Bunun yanı sıra, bu gelişkin Obeyd buluntularının kuzeyde de bir uzantısı vardır. Halaf dönemi kapanmadan önce yerini bulmuş gibidir ve boyalı çanak çömlek biçimlerindeki "geçiş" örgeleri her ikisinin karışımını andırır. Güneydeki Obeyd buluntu toplulukları çok daha görkemlidir. Eridu'da, basit küçük bir yapının, fasadı alçı bezemeli ve orta bölümünde sunağı bulunan, yaklaşık 19m uzunluğunda anıtsal bir tapınağa dönüşmesi izlenmektedir. Boyalı Obeyd çanak çömleği olmasına karşın, bu biçem, özenle tasarlanmış Samarra ve Halaf biçemleriyle ya da alt katmanlardan çıkan Eridu ve Hacı Muhammed çanak çömleğiyle karşılaştırıldığında, çalakalem ve özensiz yapılmış gibi görünmekte ve bezemede ucuz bir toplu üretim yolu seçilmiş *izlenimini* vermektedir. Obeyd insanları pişmiş topraktan başka şeyler de üretiyorlardı. Pişirilerek iyice sertleştirilmiş topraktan yapılmış orak ve baltalar bulunmuştur. Kuzeydeki Obeyd buluntu yerlerinde bakır aletler bulunmuştur, ancak güneyde Obeyd'e ilişkin olduğu kesinleşen buluntu yerlerinde, şimdilik maden aletlere rastlanmamıştır. Topraktan yapılmış kaplumbağa suratlı hayvansı insan heykelcikleri, güneyden çıkarılan Obeyd buluntu topluluklarının bir başka öğesidir.

Eridu'da geniş bir bölümü kazılmayı bekleyen büyük bir Obeyd gömütlüğü vardır. İlk incelemeleri yapılan birkaç iskelet, bu yöre insanlarının, tümüyle çağdaş bir "Akdenizli" olduğunu ortaya koymuştur. İskeletlerin sahipleri olan kişiler hiç kuşkusuz güney Irak'ta bugün yaşayan çağdaş insanların arasına rahatlıkla karışabilirlerdi. Obeyd buluntularının hepsi bize, bu insanların kendilerinin ve kültürlerinin, klasik güney Mezopotamya'nın kendine özgü akarsu çevrelerine uyum sağladıklarını anlatır. Örneğin, pişirilerek sertleştirilmiş toprak baltalar ile sazlar kolayca kesilebilir ya da bunlar bir duvarcıya kerpiçlerini düzeltmekte yardımcı olabilir, çünkü yörede yalnızca birkaç yumuşak ve özlü ağaç türü vardır. Eridu'nun Obeyd katmanlarında çok sayıda hurma çukurları bulunmaktadır. Bu çok güzel ve Irak'a özgü yemiş o dönemde de tüketilmekteydi. Arkeologlar, aynı zamanda topraktan yapılmış bir gemi modeli de buldular. Bu modelde düz bir gemi direği yerine basamaklı bir direk vardır. Demek ki, gemici Sinbad'ın öncüleri Obeyd dönemine kadar geriye gider. Akarsularda olduğu gibi, büyük kanallarda da bolca üremiş olan balıkların kemiklerine Obeyd katmanlarından başlayarak daha üstteki katmanlarda da rastlanmaktadır.

Obeyd'in Başarısı

Elde olan kanıtlara dayanarak, güney Irak'tan elde edilen tüm buluntu topluluğunu yeni bir evrenin belirtisi olarak görüyorum. Elimizde daha çok kanıt olmasını dilerdim, ama şimdilik olanlar bile bana bunu çağrıştırıyor. Güney Obeyd buluntu topluluğunun sergilediği kültür kısa bir sürede, çevrelerinde kırsal köyler bulunan merkezi kentlerin kültürüne dönüştü. Bu kentlerin bir tapınağı olduğuna göre, rahipler de olmalıydı. Olasılıkla, bu rahiplerin dinsel işlevlerinin yanı sıra siyasal ve ekonomik görevleri de vardı. Belki Mezopotamya'nın daha sonraki tarihi bize belli bir örüntü sergileyebilir. O sıralarda tapınak ve rahipliğin, pazarın odak noktası-

Obeyd buluntu topluluğunun başlıca öğeleri.

nı oluşturduğu düşünülmüştür; tapınak kendi payına düşeni almaktaydı ve belki de kendi topraklarıyla birlikte koyun ve sığır sürülerine de sahipti. Kentte yaşayan insanlar, hiç kuşkusuz, en azından tapınak yönetiminin danışmanlığıyla, basit sulama kanallarını plânlayıp, bakımını yapıyorlardı. Bu sistem geliştikçe, kırsal çiftçi toplumu yeterinden çok besin üretmeye başlamış olmalıdır.

Tapınak ekonomisi (Tempelwirtschaft) diye adlandırılan bu tür yorumlamaları yapmak için kullanılan kanıtlar ciddi bir biçimde sorgulanmıştır. Hiç kuşkusuz, bir önceki köylü-çiftçi toplumları evresinin kültür düzeyinde, yalnızca deneysel olan, uzmanlık gerektiren zanaatlar artık gelişimlerini tamamlamış olmalıdır. Bunun yanı sıra ürün artık güvencede olduğundan, tapınak yönetimi, suyun denetimi, mimarlık ve ticaret gibi konularda da uzmanlar ortaya çıkmış olmalıdır.

Güney Mezopotamya, verimli topraklarının dışında zengin doğal kaynakları olan bir yöre değildir. Taş, yapı işlerinde kullanılan iyi nitelikli tahta, maden ve sayısız başka şeyin dışardan alınması gerekiyordu. Büyük bir olasılıkla, çok yer tutan ve güçlükle taşınabilen tahıl ve hurmayla yün ve dokumalar değiş tokuş için kullanılıyordu. Obeyd'in ticaret ağı hangi alanları kapsıyordu?

Obeyd buluntu topluluğunun güneyden çıkarılanlar arasında en gelişkin olduğu düşüncesiyle işe başladık. Bunun, güneyde kültürel bir patlamayı simgelediğini sanıyoruz ve kanımca bu da doğrudur. Bazılarımız belki de önce akarsu kıyılarını izleyerek alüvyonlu Mezopotamya'ya inen her yönüyle bilemediğimiz Eridu halkının çanak çömleğine dayanarak, Obeyd'in kendine özgü boyalı çanak çömleğinin güneyde geliştiğini düşünüyoruz. Eğer bu varsayım doğruysa, o zaman Obeyd'in çanak çömleği bezeme geleneğinin nasıl yayıldığını ilgiyle izleyebiliriz. Kuzey Irak'ta Obeyd'den oluşan çok sayıda buluntu topluluğu (ve güneye ilişkin ol-

dukları düşünüldüğünde, oldukça *saf*) bulunduğuna daha önce değinmiştik. Bu tür çanak çömlek, İran'daki tüm engebeli yamaçlarda ve Basra Körfezi'nin doğusunda da (yine burada da yerel olarak gelişmiş biçemler ile karışmış olmasına karşın) görülür ve daha sonraya ilişkin Susa biçemi diye adlandırılan olağanüstü güzellikteki biçeme görkemli bir biçimde dönüşerek son bulur. Son yıllarda, Obeyd çanak çömleğinin parçalarına, körfezin Suudi Arabistan kıyısında da rastlanmıştır. Obeyd dağılımının bu yeni uzantısının anlamı araştırılmaktadır. Bu geniş dağılım alanına daha önce değinmiştik. Obeyd çanak çömleği her iki büyük nehrin vadilerinde, Irak ve Suriye sınırının kuzeyinde ve Anadolu Yaylası'nın güney yamaçlarında bulunmuştur. Akdeniz'e ulaştığı gibi, Suriye'de Asi Nehri'nin vadisine kadar da uzanır. Ürdün'de Lut Gölü Vadisi'nin doğu kıyılarında bulunan Gassul adındaki buluntu yerinin boyalı çanak çömlek biçeminde de biraz yansıtılmıştır.

Dicle-Fırat havzasını ve doğal çevrelerini de kapsayan bu çok büyük alanda, Obeyd diye adlandırdığımız bu kendine özgü çanak çömlek boyama yolunun izlerini saptayabiliriz. Bana göre bu birbirine bitişik ve rastgele yapılmış denebilecek türdeki bezeme, belki de akarsu kıyılarındaki besin toplayıcılarıyla karışan kuzeyden göçmüş çiftçilerin, güney Mezopotamya'nın yeni ve denetlenmesi güç çevre koşullarına uyum sağlamalarından doğan yeni bir kültürel geleneğin bir parçasıdır. Obeyd geleneğinin etkilerinin mekan içinde dağılımı gibi coşku verici bir düşünceye karşın, bu geleneğin Mezopotamya'da zamanla gelişmesinin sonuçlarının daha da önemli olduğu unutulmamalıdır.

Güneyde Warka Aşaması

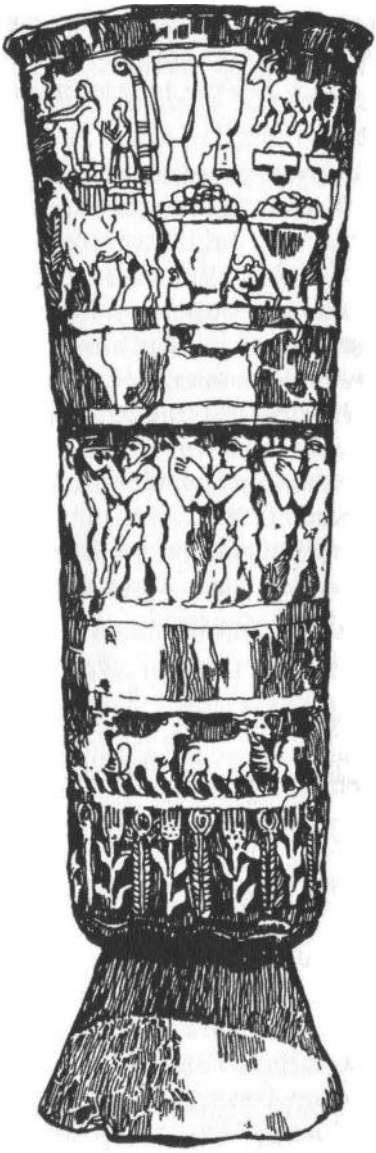
Bugüne kadar tüm Obeyd buluntuları için üç radyokarbon saptaması yapılmıştır. Bunlardan bir tanesi, kuzeydeki Tepe Gawra'dan öteki ikisi ise güneydeki Warka ve Ukair'dendir.

İçgüdülerim bana, güney Mezopotamya'daki Obeyd III buluntularının süresi için, artı ve daha çok da eksi 200 yıl değişkeniyle, M.Ö. 4500 ile M.Ö. 3750(+) tarihlerini kullanmamı söylüyor.

Bu dönemden sonra başlayan geçici karanlık dönem bizim için sorun olmaktadır. Benim kullandığım terminoloji sistemine göre, Obeyd'den sonraki buluntu topluluğumuz, adı buluntu yerinin Arapça adı olan Uruk ya da Erek'ten türetilmiş Warka'dır. Bu buluntu topluluğunu yalnızca Warka'daki dar bir deneysel araştırma çukurunun altı-yedi katmanıyla, bir başka buluntu yerindeki daha da küçük bir buluntu yerinden biliyoruz. Bu buluntu topluluğu, yalnızca bazıları hâlâ Obeyd biçeminde olan bezemeli çanak çömlek ile bilinir. Özgün Warka çanak çömleği boyasız olduğu gibi, kırmızı ya da gri yüzeyi sıvazlanarak düzeltilmiştir ve kendine özgü değişik biçimlerde yapılmıştır. Hiç kuşkusuz Warka buluntuları üzerine söylenecek daha çok şey vardır ama önce birisinin bunları kazıp çıkarması gerekir.

Uygarlığın Doğuşu

Neredeyse hiç bilinmeyen Warka dönemiyle uğraşıp, Obeyd'in parlak "yalancı doğuşu"nu gördükten sonra, uygarlık belirtileri saydığımız öğelerin birçoğunu içeren, bir buluntu topluluğuyla karşılaşıyoruz. Bu buluntu topluluğuna "Proto-Literate" (ön-yazı, ilk yazının bulunduğu aşama) denir; bu aşama artık yazıyı da içerir. Pek güvenilir olmamasına karşın, ne kadar eski olursa olsun yazının artık tarihöncesi değil de, tarih demek olduğu ilkesine dayanarak, bir buluntu topluluğu bundan sonra ilk bulunduğu yere göre değil de, içeriğinin tarihsel önemine göre adlandırılmıştır. Bazı genel kapsamlı yayınlar bu buluntu topluluğunu buluntu yerlerine göre adlandırdığından, ben size ilk yazının bulunduğu bu aşamanın "Uruk Dönemi" diye adlandırılan dönemin ikinci yarısını *artı* "Cemdet Nasr Dönemi" diye adlandırılan

Er-tarih dönemine ilişkin taş** vazo üzerindeki kabartmalar, **Warka.

dönemin de tümünü kapsadığını söyleyeceğim. Bu aşama başlangıcından sonuna kadar sürekli gelişim göstermektedir.

İlk yazının bulunduğu bu aşamanın buluntu topluluğunun tanımını yapmayı ve tarihsel önemini belirtmeyi geleneksel tarihçelere bırakıyorum. Prof. Thorkild Jacobsen, kısa bir süre sonraya ilişkin çiviyazılarında bulduğu öykülere dayanarak, size bu ilk yazının bulunduğu aşamanın kültürünün öyküsünü benden daha iyi anlatabilir. Burada, elde edilen arkeolojik kanıtların neleri belirttiğini kısaca anlatmam yeterli olacaktır.

İlk yazının bulunduğu aşamaya ilişkin buluntu yerini tümüyle kazmamız gerekmekteyse de veriler, bu buluntu yerlerinin küçük kentsel bir alanı kapladığını göstermektedir. Mimari olarak, yüksek teraslar üzerine kurulmuş görkemli, büyük ve anıtsal tapınaklar bulunduğunu biliyoruz. Bu tapınakların tasarım ve bezemeleri Obeyd döneminde yerleşmiş olan örüntüleri izler. Başlıca değişiklik boyutlardadır. Warka'yı kazan Alman arkeologlar, ilk yazının bulunduğu aşamaya ilişkin tapınak komplekslerinden birinin bitirilmesinin bin beş yüz işçinin günde on saat çalışmasıyla beş yıl sürdüğünü hesaplamışlardır.

Sanat ve Yazı

Anıtsal biçimiyle bile mimari Obeyd kültürünün gelişmelerinden doğmuş gibi görünüyorsa da, elimizde olan kanıtlara göre ilk yazının bulunduğu aşamaya ilişkin bütün sanatsal anlatımlar için bu doğru değildir. Ortaya çıkmaya başlayan kabartmalar ile işlevsel ve üç boyutlu heykellerin ve oyma silindir mühürlerin hepsinde tümüyle yeni sanatsal ilkeler görülür. Bunlar arasında konuların gruplar ile anlatılması, anma sahneleri ve özellikle insan biçimini ve yüzünü yaratabilme yeteneği ve girişimi yer alır. Franko-Kantabrik sanatın hayvanları ne kadar kusursuz (s. 105'e bk.) ve ilk çiftçilerin çanak çömlekleri üzerindeki özenle tasarlanmış geometrik

motifler ve geleneksel figürler ne kadar göz alıcı olursa olsun, şimdiye kadar insan figürünü ve özellikle insan yüzünü olduğu gibi çizmeye karşı insan zihninde bir engelleme vardı. Uygarlığın doğuşundan önce, kendini betimlemedeki tüm insanlara özgü bu engellemenin nereden kaynaklandığını bilmiyoruz. Ancak uygarlık ile birlikte bu zihinsel engellemenin ortadan kalktığına tanık oluyoruz.

İlk yazının bulunduğu aşamada piktografik (ç.n. resim-yazı) işaretlerin bulunduğu kil tabletler çiviyazısının öncüleridir. İlk örneklerin ne olduklarının iyi anlaşılmamasına karşın, Jacobsen bunların "hesap yapma ve hesapları anımsama yolları olduğunu" düşünür. En eski örneklerde bile yazının en yetkin biçimiyle ortaya çıktığı daha geç bir tarihe ilişkin bir örnek olan Mısır'dan farklı olarak, Mezopotamya'da yazının basit piktografik işaretlerden gerçek çiviyazısına dönüşene kadar geçirdiği gelişmenin tüm aşamaları izlenebilir. Yazının tümüyle gelişmesi, tapınak ile ve tapınağın mal varlığının hesaplarının tutulmasıyla bağlantılı olabilir. Prof. Jacobsen yazıyı, mekânı, zamanı ve giderek karmaşıklaşan insan ilişkilerini aşma yolu olarak, görür,

"Uygarlık ile başlayan yazı,... bir uygarlığı uygarlık yapan ve onu öteki türde kültürlerden ayıran eğilimleri gelişmesi boyunca desteklemiştir."

Sanat ve yazı yazma düşüncesine ilişkin yeni ilkeler, Obeyd ya da çok az tanıdığımız Warka dönemlerinde ortaya çıkmamışsa da, bunların başlangıcını güney Mezopotamya'nın dışında ya da hemen bitişiğinde olan Kuzistan'ın alçak alüvyonlu düzlüklerinin ardında (çevresel olarak Mezopotamya'nın aynısı olan Karun Nehri'nin ovaları) aramamız gerekmez. Bu yeni ilkeleri, tüm yeni klasik kültür örüntülerini geliştiren güney Mezopotamya insanlarının yepyeni buluşları olarak kabullenmemiz gerektiği kanısındayım.

İlk Yazının Bulunduğu Aşamanın Başarısı

İlk yazının bulunduğu aşamanın sanat, mimarlık ve yazısını tümüyle tanımlamaya çalışmak pek çok ayrıntının anlatılmasını gerektirir. Prof. Jacobsen ve Adams gibi bilim insanları, size bu ayıntıları benden çok daha iyi anlatabilirler. Size ancak ilk yazının bulunduğu aşamanın çanak çömleğinin aşırı tekbiçimselleşmesi sonucu tıpkı fabrikada üretilmiş gibi göründüğünü söylemekten fazlasını yapmayacağım. Bazı göz alıcı bezemeleri olan çanak çömleğin yanı sıra, kakma bezemeli taş kâseler de vardır. Madenden düzgün bir biçimde yapılmış aletler artık yaygınlaşmıştı ve madenciler artık döküm işlemiyle deneyler yapıyorlardı. İlk resim-yazılarda saban izlerini gösteren işaretler saptandığı gibi, bir silindir mühür üzerinde de tekerlekli bir araba betimlenmiştir. Bu konuda bir varsayımda bulunmaya zorlanırsam, sabanın ve sabanı çeken hayvanların olasılıkla Obeyd döneminde kullanılmaya başlandığını ve bunun da güney Mezopotamya'nın o zaman için büyük buluşlarından biri olduğunu söyleyebilirim. Yalnızca tekerlek ve sabanın bile daha sonraki gelişmeler için ne kadar önemli bir buluş olduğunu düşünün.

İlk yazının bulunduğu aşamanın buluntu toplulukları çok gelişkin ve ileri bir kültürü yansıtır. O dönemde henüz tümüyle kentleşilmemiş, ancak kentleşmenin eşiğine gelinmiştir. Klasik güney Mezopotamya'daki ilk yazının bulunduğu aşamaya ilişkin buluntu yerlerindeki yerleşmelerin çok yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birçoğu daha önce hiç yerleşilmemiş olan bakir toprak üzerine kurulmuştur. Bir an için bunun ne demek olduğunu, bu kültürün gelişip büyümesine yol açmak üzere kesinlikle var olmuş olması gereken kanal sisteminin gelişmesini ve bu kanalların korunması için gerekli olan toplumsal ve siyasal örgütlenmeyi düşünürsek, artık konumuzun gerçek uygarlık olduğunu anlarız.

Bu öyküyü benim yerime artık eski geleneksel tarihçilerin sürdürmesi yerinde olur. Onların değişik bir yaklaşımları olduğunu göreceksiniz. Tarihçilerin gerçek ölçütü, yazılarında askeri seferlerin, yasalara dayanan yönetimin ve tümüyle örgütlenmiş ticari yatırımların anlatıldığı, krallar ve imparatorlarca yönetilen daha sonraki kültürlerdir. Bu tarihçilere göre, ilk yazının bulunduğu aşama sonraki gelişmelerin basit bir başlangıcıdır. Tarihçiler benim o kadar coşkuyla söz ettiğim Obeyd buluntu topluluğundan söz edecek olsalar, bunu uygar yaşam biçimine giden yolda belirsiz ve beceriksizce atılmış bir adım olarak niteleyeceklerdir.

Öyle sanıyorum ki, yaklaşımlardaki bu ayrımı şöyle anlatabiliriz. Bir prehistoryacı olarak ben zaman içinde ileriye ya da yukarıya doğru bakarken, geleneksel eski tarihçiler benim burada anlattıklarımın tümüne bir göz atmak için, geriye doğru bakarlar. Benim ölçütüm, milyonlarca yıl önce kendisini çevresindeki hayvanlardan ayıran yalnızca alet yapabilme yeteneğinden biraz daha çok yeteneği olan ve ateşi bilen bir canlıdır. Bunun sonucu olarak da, benim bakış açım ile geleneksel tarihçinin bakış açısının farklı olması kaçınılmazdır. Eğer insanların zaman içinde bugüne kadarki tüm yaşam öyküsünü anlamak istiyorsanız, o zaman her ikisine de gereksinmeniz olacaktır.

Bölüm 9
BESİN ÜRETİMİYLE ÖTEKİ DENEYLER

En azından zamana ilişkin doğruya oldukça yakın varsayımlarda bulunmuş olmamıza karşın, tarımın başlangıç tarihinin dünya çapında tartışıldığı *Courses Toward Urban Life* (Kent Yaşamına Doğru Atılan Adımlar) başlığı altında 1960 yılında toplanan sempozyumdan beri bir çok olay yer aldı. Yakındoğu'daki olaydan uzakta, oldukça bağımsız olarak başlayan birkaç besin üreticiliğine ilişkin kanıtların artık ne kadar çoğaldığı daha açıkça görülmektedir. Doğu (ve/ya da?) güneydoğu Asya'da, Afrika'nın Büyük Sahra'nın güneyinde kalan kesiminde, Yeni Dünya'da ve Orta Amerika'yla And Dağları'nda aynı olayın yer aldığına daha önce değinmiştik. Benim bu bölgelere ya da buralardan çıkarılan bulunturlara ilişkin doğrudan bilgim olmadığına göre, bu bölüme biraz gönülsüz başlıyorum. Bunları yazarken daha yetkin kişilere danışmamız konusunda çok açık önerilerde bulundum ve bu kısa bölümde etkin besin üretiminin temel katmanlarının dışına çıkmamaya çalıştım. Yine de bu bölüm bana, en azından güneydoğu Asya'da etkin besin üretiminin gerçekleştirilmesinin yalnızca bir kereye özgü olmadığını ve göreceli olarak da diğerlerinden daha erken gerçekleşmediğini bir kez daha vurgulama olanağını verdi.

Bazı Genel Noktalar

Önce bazı genel noktalara kısaca değinmeliyiz. Tarım yerine bahçeciliğin (tohum yerine kök, dal ya da kök salan bitkilerin ekilmesine dayanan ekip biçme), bitki yetiştirmenin eski yollarından biri olduğu görüşü hâlâ geçerlidir. Arkeologların ya da paleobotanikçilerin dikkatleri, örneğin tahıl ve baklagiller

ile, bunların kullanımı için yapılmış aletler üzerinde yoğunlaşırsa, bahçecilik yoluyla üretilen bitkilerin farkına varılmayabilir. Belki de bunun, en üst düzeyde bir paleobotanikçi olan, Jack R. Harlan'ın şu son gözlemleriyle ilgisi vardır: "Nemli tropikal ve yarı tropikal bölgelerde tarım yapmak güçtür ve şimdi anladığımıza göre, buralarda tarım oldukça güç gelişmiştir." 1971 yılında yayınladığı olay yaratan bir bildiride, Harlan, tarım "merkezleriyle", "merkez olmayan yerler" arasında ilginç bir ayırım yapmaktadır. Merkez olmayan yerlerde, kültüre alınmış bitki sayısı (yoğun olan merkezler ile karşılaştırıldığında) etkileyici olduğu gibi, bu amaçla kullanılan alan da çok geniştir. Harlan'ın merkez olmadığını düşündüğü bölgelerin tropikal ve yarı tropikal çevre koşulları bulunan yerlerin büyük bir bölümünü kapsadığı görülmektedir. Harlan'ın listesi şöyledir:

Merkezler	Merkez Olmayan Yerler
Al, Güneybatı Asya	A2, Afrika'nın Büyük Sahra'nın güneyinde kalan bölümü
BI, Kuzey Çin	B2, Güneydoğu Asya-Güney Pasifik
CI, Orta Amerika	C2, Amazonlar'ı da içermek üzere Güney Amerika

Harlan'ın önerisinin bir bölümü merkezler ve merkez olmayan yerler arasındaki etkileşimleri de kapsar.

Yapılabilecek genellemelerden bir başkası da, dünyanın bu bölgeler dışında kalan birçok yerinde daha bitkilerin kültüre alınması ve hayvanların evcilleştirilmesi için (çok sayıda?) girişimlerde bulunulduğudur. Konu edilen herhangi bir bölgede birçok öğe (kolaylıkla gerçekleştirilen yoğun avcılık-toplayıcılığın sürmesi için el altında bulunan öğelere karşı) gerçek-

ten etkin ve yararlı kültüre alınmış ve evcil türlerin elde edilebileceği bitki ve hayvanların peşinen varlığına dayanmış olmalıdır. Burada yine Desmond Clark'ın "ön uyum süreci" düşüncesine dönüyoruz. Bu konuda en büyük olasılık firgen *(Chenopodium sp.)*, tilki kuyruğu *(Amaranthus sp.)* ve ayçiçeği *(Helianthus sp.)* gibi bitkilerin değişik koşullarda, tarım öncesi dönemde Kuzey Amerika'nın doğusundaki ormanlık alanlarda kültüre alınmış olmasıdır. Melvin Fowler gibi meslekdaşlarım, ancak bu tür yoğun bir avcı-toplayıcı yaşam biçiminin örüntüsüne "ön-uyum"un ve göreceli olarak yetkin olmayan bir tarımın sonucunda yayılmış olan Orta Amerika'ya özgü bitkilerin, kabağın, fasulyenin ve mısırın tarımının hızla geliştiğini düşünmektedirler.

Doğal olarak, tüm bunların aynı zamanda benim eski başlangıç dönemi düşünceme yakın olduğuna da dikkat edin. Ben, giderek, bu başlangıç süresinin ne kadar geriye gittiği varsayımında kuşkulara düşüyorum. Bunun çok eski bir eğilim olması beni şaşırtmayacaktır. Bu arada, başlangıç dönemi düzeyleriyle, ilk ve etkin besin üretimi düzeyleri arasında bir ayırım olduğunu da unutmamalıyız.

Benim düşünce biçimime göre, değindiğim noktalar etkin besin üretiminin değişik yerlerde ortaya çıktığını gösteren ve unutmamamız gereken bazı olguları kapsamaktadır. Burada yalnızca daha önce değindiğimiz güneybatı Asya olgusuyla Harlan'ın listesinde bulunan merkezleri ve merkez olmayan yerleri ele alacağım. Benim burada anlattığım konuların ayrıntıları kaynakçada belirtilen yapıtlarda bulunabilir ve Flannery'nin 1973 tarihli özet yazısını da okumanızı öneririm.

Güneydoğu Asya

Bir paleobotanikçi olarak Jack Harlan, (bilinen arkeolojik ve etnoğrafik koşulları, bir botanikçi açısından, çok iyi bilir) Hindistan, Birmanya, Hindiçini (ç.n. bugünkü Vietnam), güney Çin, Endonezya, Filipinler, Borneo, Yeni Gine (ve belki

de Solomon Adaları'nı ve Yeni Kaledonya'yı da) ve güneydoğu Asya-Pasifik yöresini merkez olmayan yerler olarak sayar. Botanik yönünden ele alındığında muz, ekmek ağacı, bazı turunçgiller, şekerkamışı ve kulkas bu yöreye özgü tahıl olmayan bitkilerdir. Burada söz konusu başlıca tahıl pirinçtir, ama Harlan tarihöncesinde yetişen pirince ilişkin arkeolojik verilerin ne kadar eksik olduğunun bilincindedir.

Kwang-chih Chang'a göre, Pleistosen sonrası döneminin başlarında, doğu-güneydoğu Asya yöresinde belki de birbirleriyle uzaktan bağlantıları olan üç ayrı gelişmenin izleri vardır. Yeterince veri olmaması kanıtlanmasını olanaksız kılmasına karşın, Chang'ın burada genel bir başlangıç düzeyi bulunduğunu ileri sürmesi akla yakındır. Chang bu önerisini, yüzeyleri ip izleriyle bezenmiş olan kaba çanak çömleği ve bazı sürtülerek işlenmiş taş aletleri içeren ve bu gelişmelere ilişkin ipuçları taşıyan buluntu topluluklarının varlığına dayandırmaktadır. Burada yer alan olaylar, (1) güneydoğu Asya'da Hoabinh buluntu topluluğunun son aşamaları, (2) Japonya'da Jomon silsilesinin ilk evreleri ve (3) kuzey Çin'in bazı buluntu yerlerinden elde edilen malzemelerdir. Bu gelişmelerden herbirine kısaca göz atacağız. Yukarıda sayılan bu olgulardan hiç birinde bugüne kadar besin üretimine ilişkin herhangi bir belirtiye rastlanmadığını da unutmayın.

En iyi Tayland'dan bilinen Hoabinh buluntu topluluğunu oluşturan yerleşme, kilit noktalardan birini kazan Chester Gorman'a göre, geç Pleistosen döneminde başlayıp M.Ö. 3500(+) yıllarına kadar sürmüştür. Bu buluntu yerleri ya kıyı şeridinde (gergedan, yaban domuzu ve yabanıl sığırın yanı sıra, deniz hayvanlarını, midyeyi ve balığı kapsayan etçil besin kaynakları bulunan yöreler) ya da yüksek ormanlık yörelerdeki kaya barınaklarındadır (yaban domuzunun yoğun olarak avlandığı ve geyik, yabanıl sığır ve ceylan kemiklerinin bulunduğu yerler). Aralarında çeşitli kabuklu yemişler, baklagiller ya da fasulye, su kestanesi ve salatalığa benzeyen

bir bitki bulunan botanik verilere yalnızca Gorman'ın yayladaki Spirit Cave adı verilen kaya barınağında rastlanmıştır. Bu bitkilerden hiçbiri kültüre alınmış olmadığı gibi, hayvanların da evcilleştirilmediği kemiklerden anlaşılmaktadır. Mağarada bulunan bir ocakta sürtülerek işlenmiş taş bıçaklar, yamuk baltalar ve ip izleriyle bezenmiş çanak çömlek bulunmuştur. Burasının radyokarbon saptamaları M.Ö. 6600 ± 200(+)'dür. Mağarada daha eski (çanak-çömlek öncesi) Hoabinh katmanları da vardır.

Binlerce yıl sonra, bu kez ovalık yörelere yeni bir uyum sağlanmış gibidir. Non Nok Tha adı verilen buluntu yerinde yaklaşık M.Ö. 3000(+) yıllarından önce kültüre alınmış pirince ve sürü halinde beslenen domuza ilişkin kanıtlar elde edilmiştir. Yine de Hoabinh'in avcılık örüntülerinin hâlâ sürdürüldüğü de anlaşılmaktadır. Aynı tür yaşam biçimine, yaklaşık M.Ö. 2000(+)'lere ilişkin olan Ban Kao buluntu yerinde de rastlanmaktadır. Buluntuların Çin'deki Lungşan buluntularıyla (aşağıda ele alacağımız) büyük bir benzerlik gösterdiği söylenir. Bu noktadan sonra, bu yöredeki bütün olayların (yerel olarak uyarlanmış kendine özgü gelişmelere de dayanarak) Avrupa'daki kadar karmaşık ve içiçe olduğu kanısındayım.

Çin

Öncelikle, "Güney Çin"in arkeolojik yönden iyi bilinmediğini belirtmeliyiz. Bunun yanı sıra, Çin'e ilişkin yeterli bilgi edinildiğinde, olasılıkla bu yöreyi güneydoğu Asya'ya bağlayan bir gelişme silsilesinin ortaya çıkabileceği de düşünülmektedir.

Kuzey Çin adı verilen bölge, gerçekte güneybatı Asya'yla aynı enlemdedir. (Pekin, İstanbul'un biraz güneyindedir.) Bu yörenin iklimi iç kara iklimine benzer ve Yakındoğu'nun aksine (kuru ve sert olan) kıştan çok ancak yazları yeterli denebilecek miktarda yağmur yağar. Besin üretiminin başlangıcı

EARLY FOOD-PRODUCING ASSEMBLAGES OF NORTH CHINA
Area of Lungshanoid expansion
Area of Yang-shao
"Classic" Lungshan area
ORDOS
HE NAN
HOPEI
Peking
SHANSI
YELLOW-HUANGHO
SHANTUNG
HONAN
HUAI
KANSU
WEI
CHINLING MTS.
Shanghai

için çekirdek alan, Wei Nehri'nin ve Sarı Irmak'ın (Huangho) aktığı ve her ikisinin de birleştiği Şensi ve Honan yörelerindeki hafif löslü alanlardır.

İp izleriyle bezenmiş en eski çanak çömleğin elde edildiği buluntu yerleri, Yang-şao adı verilen köylü-çiftçi toplumların gelişmeye başladığı yerler olarak düşünülür. Bu bilinen en eski ve yine bilindiği kadarıyla tarım öncesi evresindeki aşamaya adını veren buluntu yeri Li-chia-ts'un'dur. Burası Çinling Dağları'nın hemen güneyindedir. Batı'dan ise şimdilik söz konusu buluntu topluluğuna ilişkin çok az ayrıntı elde edilebilmektedir.

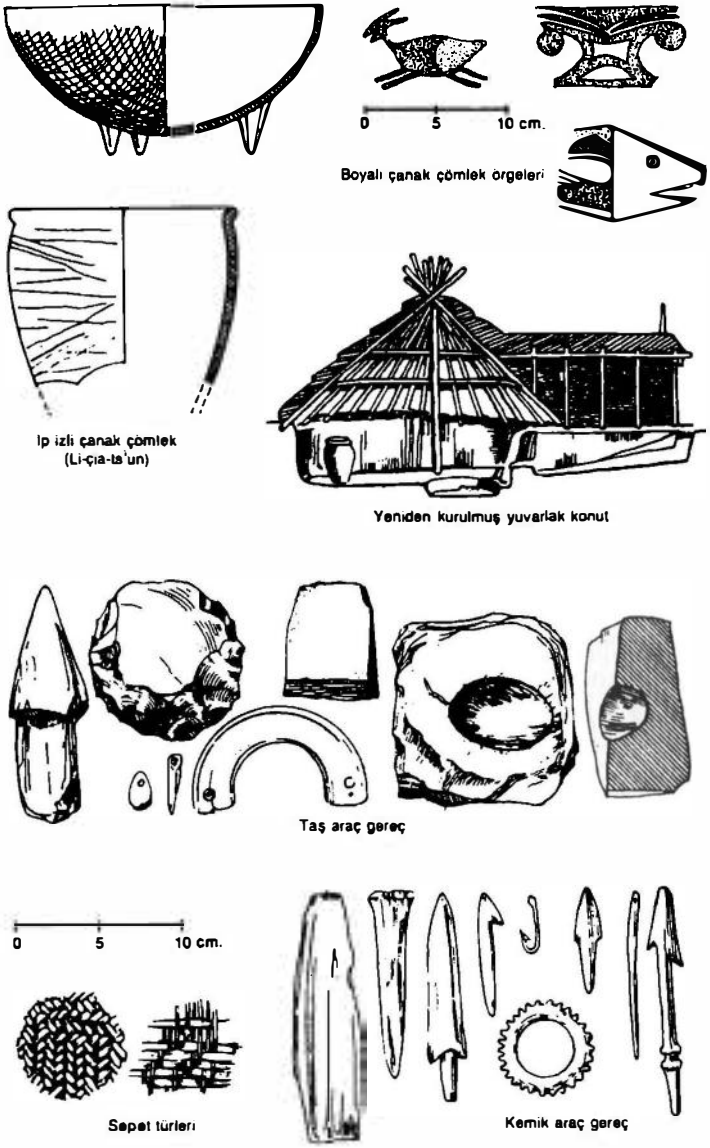
Genel Yang-şao evresinin ikinci aşaması, ya da Pan-p'o, çok daha iyi bilinmektedir ve bu tam bir besin üretimi dönemiymiş gibi görünmektedir. Yarı yerleşik köyleri oluşturan hem yuvarlak hem düz hatlı, çamur kaplı ve ahşap çerçeveli konutların izleri bulunmuştur. Hem ip izli hem de boyalı çanak çömleğin yanı sıra, çanak çömlek pişirmek için fırınlar, aralarında tarım aletleri, mızrak ile ok uçlarının ve olta iğnelerinin de bulunduğu çeşitli taş ve kemik aletler ve sepet parçaları ele geçmiştir. Gömütlerden çok sayıda ölünün geleneksel olarak bir arada gömüldüğü anlaşılmaktadır. Ping-ti Ho, ilk Çin yazısı ve sayı örneklerinden bile söz etmektedir. Köpek ve evcilleştirilmiş domuz kemikleri buluntular arasında yaygın olduğu gibi, olasılıkla sığır da evcilleştirilmişti. Akdarı geniş çapta yetiştiriliyordu (süpürge darısı daha sonra ortaya çıkmıştır) ve ipekböceği besleniyordu. Yapılan dört radyokarbon saptamasının ortalaması M.Ö. 3700 ± 100(+)'dür.

Yang-şao döneminin üçüncü evresi (ya da daha doğrusu geçiş evresi) daha doğuda Honan eyaletinin batısında merkezileşmiş gibi görünmektedir. Buluntu yerinin özgün adı Yang-şao-ts'un olmasına karşın, şimdi Maio-ti-kou diye adlandırılan buluntular, bu yörede 1921 yılında İsveçli bir maden mühendisi ve amatör arkeolog olan J.C. Andersson tarafından

saptanmıştı. Maio-ti-kou, sayıları giderek atan bu yöreye uyarlanmış ve aynı zamanda da Chang'a göre "şaşılacak kadar kültürel benzerlikler sergileyen" buluntulardan yalnızca biri gibi görünmektedir. Ayrıntılar burada özetlenemeyecek kadar karmaşıklaştığından, bu konuda doğrudan doğruya Chang'ın yazdıklarını okumanızı öneririm. Kendisi, bu yöreden çıkan tüm buluntuları Lungşan adı altında toplama eğilimindedir. Bu terim Lungşan adlı bir buluntu yerinden kaynaklanır. Aynı zamanda da ilk olarak (önceki bilim insanlarınca) Çin'in ikinci önemli erken köy evresine ilişkin buluntu topluluğunu tanımlamakta kullanılmıştır. Yang-şao başka bir dönemdir ve her ikisinin çağdaş ve aynı derecede eskiye ilişkin ve coğrafi olarak da birbirlerinden ayrı oldukları kabul edilir.

Pirinç Kültüre Alınmaya Başlanıyor

Chang'ın bu eski tasarıyı değiştirme önerisinden söz etmeden önce, pirincin kültüre alınmasına değinmemiz gerekir. 1921 yılında Andersson'un bulduğu özgün Yang-şao çanak çömlek parçalarında pirinç izleri vardı, fakat o zamandan beri bu içeriğin güvenilirliği tartışılmaktadır. 1949 yılını izleyen dönemde, Şanghay'ın hem yakınında hem de güneyinde bulunan Lungşan grubu denilen, M.Ö. 3250'den M.Ö. 2650(+)'ye kadar tarihlenen buluntu yerlerinde bol miktarda pirinç kalıntıları ortaya çıkarıldı. Buradan elde edilen tarihlemeler, pirincin önce Tayland'da Non Nok Tha'da mı, yoksa Şangay'ın Lungşan topluluğunda mı kültüre alındığını belirtmeye yeterli değildir. Ancak şimdi elde olan Lungşan buluntularının dökümü çok daha etkileyicidir. Büyükbaş hayvanlar ve koyun (köpek ve domuzun yanı sıra) yaygın olarak evcilleştirilmişti. Yerleşmeler sürekli yerleşim yerlerine dönüşmüş gibidir. Çanak çömlek artık çarkta yapıldığı gibi, zanaatlarda uzmanlaşıldığını gösteren belirtiler de vardır. Chang, bu Lungşan döneminden "oluşturucu" dönem olarak söz eder. İçgüdülerim bana, güneybatı Asya'da bu dö-

Yang Sao (özellikle Pan p'o) buluntu topluluğundan seçme öğeler.

nem ile karşılaştırılabilecek gelişmenin Obeyd olabileceğini söylüyor. Daha eski tarihlere ilişkin değerlendirilebilecek Çin buluntularının kısıtlı olmaları sonucu, güneybatı Asya'nın Hassuna-Samarra ya da Jarmo evreleriyle karşılaştırılabilecek katmanlar görmüyorum.

Değişikliğe Uğramış Çin Silsilesi

Kwang-chih Chang'ın önerdiği ve Ping-ti Ho'nun izlediği silsile, genel Yang-şao kültür düzeyine dayanan "oluşturucu" bir Lungşan gelişmesi olmasına karşın özgün çekirdek alan olan Şensi ve batıdaki Honan yörelerinden yayılan bir süreyi simgeler. Değişik yerel Lungşan gelişmelerinin herbirinde zanaatkarlık açısından bazı ayırdedici nitelikler olmasına karşın, Chang daha çok "kültürel benzerliklerin şaşırtacak derecede olmasından" etkilenmiş gibi görünmektedir.

Son olarak da Yang-şao'dan çok değişik bir dökümü olan siyah, perdahlı ve çarkta yapılmış çanak çömleğiyle nitelenen asıl Lungşan katmanı gelir. Bu evre daha doğuda ve kıyıda bulunan Şantung ile aşağı Sarı Irmak vadisindeki Hopei bölgelerinde "en eski" katman olarak kabul edilmiştir (bu yörelerde daha altta bir katmanlaşma olmadığından, Yang-şao buluntuları çekirdek alanın doğusunun bu kadar uzağında bulunmamıştır). Aynı Yang-şao'nun kuzeybatıda katmanlaşmış en eski yöre olması gibi, Lungşan da doğuda katmanlaşmış en eski yöre olduğundan, "iki ayrı kültür" olduğu düşüncesi ortaya çıkmıştır. Ortalara rastlayan yörelerdeki buluntu yerlerinden daha çok sayıda katmanlaşmış silsilelerin çıkarılması ve radyokarbon saptamalarıyla durum artık biraz daha açıklığa kavuşmuştur. Chang, Lungşan'ın siyah perdahlı çanak çömlek topluluğunu, daha eski Lungşan katmanlarının üzerinde bulunan yerel bir gelişme olarak düşünülmesini önermektedir. Ayrıca yerel nitelikleri olan bu katmandan, Şang sülâlesi ve asıl Çin tarihinin başlangıcıyla özdeşleştirilen buluntu topluluğu doğmuştur.

Şang buluntu topluluğunun görkemini birinci elden çok iyi bir biçimde okuyabilmeniz için size Kwan-chih Chang'ın kitabını öneririm. Eski Çin tarihini konu alan daha eski bir kaynağa rastlarsanız, An-Yang'taki geleneksel Şang başkentinden çıkarılan buluntuların, soylara ilişkin buluntuların en eski evresi olmadığına dikkat edin. An-Yang buluntuları en son tarihöncesi buluntu topluluklarıyla çok büyük bir karşıtlık oluşturur, fakat kısa bir süre önce çıkarılan Şang'ın daha eskiye ilişkin buluntuları, bu karşıtlığın daha az abartılı görünmesini sağladı. Chang, tarihsel verilere dayanarak, Şang'ın başlangıcının yaklaşık M.Ö. 1850'lerde olduğunu hesaplamaktadır.

Japonya

İp baskılı çanak çömleğin çok eski tarihlerde Asya'nın en doğusunda görüldüğü üçüncü olgu da Japonya'nın Jomon buluntu topluluğudur. Jomon kapsamına giren gelişmenin radyokarbon saptamaları M.Ö. 7500'lerden M.Ö. 1000(+)'e kadar uzanır. Saptamaların M.Ö. 3000(+)'den sonraya ilişkin olduğu Orta Jomon (gerçekte üçüncü) dönemine kadar, köpeğin dışında evcilleştirilmiş hayvana rastlanmamıştır. Toplanan bitkisel besinler ile birlikte akdarı, karabuğday ve fasulyenin de adı geçer. Bunlardan ilk üçünün kültüre alındığı da şimdilik kesinlik kazanmamıştır. Jomon buluntu toplulukları silsilesinin neredeyse bütünü avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık ekonomisini yansıtırken, buluntu yerlerinden çoğu kıyı şeridinin yakınlarındadır. M.Ö. 1. binlerin ikinci yarısında, Yayoi adı verilen ilk yazının bulunduğu dönem başlamıştır. Bu dönemde pirincin kültüre alındığına ilişkin kanıtlar bulunmuştur. Oysa, Budizm ve okur-yazar kentli bir toplum yaklaşık M.S. 500'den sonra ortaya çıkmıştır.

Kwang-chih Chang'ın, Jomon gelişmesinin, belki uzaktan da olsa, geç Hoabin ve en eski Yang-şao gelişmeleriyle ilintili olmasına ilişkin gözlemi (s. 231'e bk) akla yakın gelmektedir.

Hindistan-Pakistan

Anladığım kadarıyla Hindistan'daki durum, beni hâlâ tedirgin etmektedir. Şimdiki duruma göre, "geç Mezolitik ve mikrolit" özellikler gösteren buluntu topluluklarına burada rastlanmakta ve bu kültürler M.Ö. 3000(+) yıllarına ve hatta daha geç dönemlere kadar da sürmektedir. Bu da, Harappa ya da İndus Vadisi'nin yazısı ve anıtsal bir kentleşmesi olan uygarlığının olgunluk aşaması, M.Ö. 2300(+)'lere gelindiğinde, aynı parlak bir ışık gibi, çok kısa bir sürede ortaya çıkmış demektir. Harappa'nın "erken" dönemlerinden birinin şimdilik ortaya çıkarılmadığı söylenirse de, özellikle İndus'un batısında ve Belucistan'ın doğusundaki bazı buluntu yerlerinden kısmen daha eskilere ilişkin olabilecek buluntular ele geçmiştir.

Hindistan'ın tarihöncesi konusunda yetkili kişilerinden biri olan Hasmukh Sankalia, en son yazısında aşağıdaki gözlemlerini anlatmaktadır.

"Harappa kültürüne gelince, şimdilik kökenleri bilinmese de, iki nokta çok açıktır; çanak çömlekte görülen biçimlerden birçoğuna daha sonraki Hint çanak çömleklerinde rastlanmaz ve ne kadar uzak olursa olsun bu biçimler Asya'nın batısından alınmıştır... (ve) ikinci olarak da, Harappa uygarlığı Hindistan ve Pakistan'da nerelere yayılmış ise, kültürünün öğelerinin birçoğunu, ya da tümünü, birlikte götürmüştür. Böylece Kutç, Sauraştra, Sind, Pencab ve Rajastan'da toptancı koloniler kurulmuştur."

Sankalia'nın söylediklerinden en küçük bir kuşku duymuyorum. İran-Belucistan'da olduğu kadar Basra Körfezi'nin kıyılarından elde edilen Obeyd benzeri bir yayılmaya ilişkin yeni bilgiler bu konuyu aydınlatmaktadır. Beni endişelendiren, Harappalıların nasıl böyle birdenbire ortaya çıktıklarıdır. Ben hâlâ, Hindistan'ın daha tropikal bölgelerinde şimdilik saptanmamış bir "ön uyum süreci"nin var olduğunu düşünmekteyim. Bu durum, Sankalia'nın değindiği "yayılma" yer

aldığında, güneybatı Asya'nın evcilleştirilmiş hayvan ve kültüre alınmış bitkilerinin hemen kabullenilmesini sağlayacak biçimde tüm kıtayı koşullandırmış olabilir. Burada, V. N. Misra'nın, kuzeybatı Hindistan'da bulunan "geç Mezolitik ve mikrolit" özellikler gösteren buluntu yeri olan Bagor'a ilişkin geniş kapsamlı raporuna değinmek istiyorum. Burası için radyokarbon saptamaları M.Ö. 5000'den M.Ö. 2800(+)' lere kadar bir süreyi kapsar. Bitkisel buluntuya değinilmemiştir; ancak hayvan kemikleri arasında evcilleştirilmiş koyun (ve/ya da) keçi ve büyük bir olasılıkla da büyükbaş hayvan bulunduğu belirtilmektedir.

Benim içgüdülerime göre, Hindistan'da besin üretiminin ortaya çıkmasına ilişkin öğrenebileceğimiz daha çok şey vardır.

Büyük Sahra'nın Güneyindeki Afrika

Bir süre önceki sempozyumda Prof. Harlan, de Wet ve Stemler, elde olan botanik kanıtlar ile Afrika'nın Büyük Sahra'nın güneyinde kalan kesiminde tarımın başlangıcına ilişkin çok ilginç sonuçlar çıkardılar. Merkez dışı alanlar konusunun yanı sıra, tarımsal *devrim* yerine daha çok tarımsal *evrim* düşüncesi de özellikle vurgulandı. Yazarlar, "evcilleştirmenin bir olay değil bir süreç olduğunu" kesin bir dille belirttiler. Gerçekte, aşağıdakileri gözlemlemişlerdi:

"Bitkilerin kültüre alınmasının ve tarımsal kökenlerinin daha iyi anlaşılması için Afrika en yararlı laboratuvarlardan biri olabilir. Afrika, geçiş dönemleri ve ara dönemler açısından çok zengindir... Afrika'nın ciddi, sistemli ve çok yönlü incelenmesi, bizim Yakındoğu'da, Uzakdoğu'da, Okyanusya'da ve Amerikalar'da olup bitenlere daha olgun bir gözle bakmamızı sağlayacaktır. Evrim sürecindeki aşamalar, Afrika'da başka her yerde olduğundan daha açık gibi görünmektedir."

Aynı zamanda da yazarlar bu gibi çalışmaların daha yeni başladığını ve hâlâ bölük pörçük ve sistemsiz olduğunu vurgulamaktadırlar.

Her ikisi de gerçekten de Afrika'nın tarihöncesi konusunda uzman olan Desmond Clark ve Thurstan Shaw'un yazılarında, elde olan kanıtların ne kadar eksik olduğu endişesi, sürekli yer almaktadır. Özellikle Büyük Sahra'nın güneyindeki Afrika, insan paleontolojisi ve Pleistosen döneminin başlarının tarihöncesi araştırmalarını uzun bir süredir kendine yöneltmekle birlikte, burada Pleistosen-Holosen dönemine ilişkin çok az çalışma yapılmıştır. Aynı zamanda Clark, şimdiye kadar yapılan kazılarda açılan yerlerin sınırlı olduğuna, ormanlardaki buluntu yerlerinden çıkarılan buluntuların korunması için koşulların ne kadar kötü olduğuna ve bulunan araç-gereçlerden buradaki insanların beslenme ekonomisinin tam türünü saptamanın güç olduğuna da değinmektedir. Tüm bunlara, ben de okuduklarıma dayanarak bir uyarı ekleyeyim: bir yazarın sorunlu "Neolitik" sözcüğünü kullanması, *hiçbir* biçimde besin üretimine ilişkin kanıtların bulunduğunun güvencesi değildir.

İpuçlarının azlığı düşünüldüğünde, Akdeniz'in güney kıyısındaki Bingazi'de bulunan Haua Fteah Mağarası'nda, M.Ö. 5000(+)'lerde evcilleştirilmiş koyun ve/ya da keçinin ve bundan önce de evcilleştirilmiş büyükbaş hayvanların bulunduğu gerçeğiyle işe başlamak yerinde olur. Sonunda yabanıl büyükbaş hayvanların, bir zamanlar kuzey Afrika'da yaşadığına ilişkin kanıtlar elde edilmiştir. Haua Fteah'tan elde edilen kanıtlar, yalnızca hayvanların Nil Vadisi'nde evcilleştirilmesinden oldukça önceleri burada evcilleştirildiğini göstermekle kalmamakta, aynı zamanda da, kaya kabartmalarına dayanılarak ileri sürülen M.Ö. 6000(+)'lerde Büyük Sahra'nın değişik bölgelerinde büyükbaş hayvanların sürülerle yetiştirildiği savına da ağırlık kazandırmaktadır. Buradan elde edilen araç-gereçler, çanak çömleği ve sürtülerek işlenmiş taş ve kemik aletleri (olta iğneleri ve zıpkınlar ile birlikte), mikrolit ve normal boyutlarda çakmaktaşı aletleri, çok sayıda ve çeşitli ok ve mızrak uçlarını kapsar. Genel görünüme göre, Akdeniz'in kuzey kıyı şeridinde geniş bir kuşakta

yoğun avcılık, toplayıcılık, büyükbaş hayvancılık yapılıyor olmalıydı. Aynı örüntü o zamanlar otlak olan Büyük Sahra'nın güneybatısına kadar ulaşmıştı. Tüm bunlar güneybatı Asya'dan bir yayılma olarak düşünülebilir (gerçekten de öyle düşünülmüştür), ama burada size Herbert Wright'ın güneybatı Asya'nın geç Pleistosen bitki örtüsünün (flora) batıya doğru çekilişinin ters bir yön demek olabileceği önerisini anımsatmak isterim. Gerçekten de, 1960 yılındaki *Courses Toward Urban Life* (Kent Yaşamına Doğru Atılan Adımlar) sempozyumumuzda, Afrika'nın güneybatısı bizim "kafa karıştıran bölgemiz" olarak kaldı.

Çoğunlukla bu uyumun hangi tarihte ve nasıl gerçekleştiği, yayılması ve zaman içinde enlemlere göre iklim ve çevre koşullarındaki değişikliklere karşı gösterdiği tepkiler vb konularda anlaşmaya varıldığı gibi, güneyde yoğun tropikal yağmurların yağdığı ve çeçe sineğinin bulunduğu yörelerin bir sınır oluşturduğu da gerçektir. Bunun yanı sıra, Harlan ve arkadaşlarının listesinde bulunan kültüre alınmış bitkiler, yalnızca büyükbaş hayvanların başkalarına *tanıtılan* biricik öğe olduğu düşüncesini vurgulamaktadır. Zamanla kültüre alınan bitkiler, Büyük Sahra'nın güneyindeki yörelerde doğal olarak bulunuyordu. Harlan ve arkadaşlarının sözü geçen listesinde, tatlı patatesin, yağ palmiyesinin ve börülcenin orman-savana kuşağında, sorgumun ve Bambarra ya da Kongo yerfıstığının savana bölgesinde, akdarının da daha kurak bir yöre olan Sahel'de (çöl kıyısı) kültüre alındığı düşünülmektedir. Ayrıca yazarlar yıllık salkım otunun (yulafının) ve rakı darısının kökenlerinin Habeşistan'da (Etiyopya'da) olduğunu ve Afrika pirincinin de büyük bir olasılıkla Nijerya kıvrımında kültüre alındığını söylemektedirler.

Ne yazık ki, şimdilik bütün bu bitkilerin kültüre alınma sürecini tanımlayacak arkeolojik verilerimiz yoktur. Thurstan Shaw'un en son incelemesi elde olan bilgilerin eksikliğinin altını çizmektedir. Ben burada, buna bir örnek olarak, Büyük

Sahra'nın güneyinden çıkarılan en son buluntuların oldukça özgün arkeolojik durumlarını (son zamanlara kadar?) kısaca anlatacağım. 1944'te Nijerya'da maden üstü kazıma yöntemiyle kalay çıkarılması sırasında, geniş alanlarda alüvyonlu toprak atılırken, pişmiş topraktan heykel parçaları bulundu. Yüzeyde bu buluntu yerlerine ilişkin en küçük bir belirti bile yoktu. Yöneticilerin ilgisi olmasaydı ve her yıl 18 milyon ile 27 milyon metreküp toprak atılmamış olsaydı, "Nok" adı verilen bu heykel hiçbir zaman bulunmayacaktı. Sonunda madenciler el değmemiş bir buluntu yeri olan Taruga'yı buldular ve bunu yetkililere bildirdiler. Bilimsel kazılar yapıldığında, buradan daha başka heykel parçaları, çanak çömlek ve çömlek fırınlarının ızgaraları, taş dibek ve havanlar ve aynı zamanda da demir parçaları, demir cürufu ve demir fırınlarının kalıntıları bulundu. Buraya ilişkin radyokarbon saptamaları M.Ö. 350(+) dolaylarındadır.

Bu "Nok" buluntu topluluğu kişiyi umutsuzluğa düşürecek derecede yetersizdir ve buradan eski ya da "oluşturucu" düzeye ilişkin bilgi edinilememektedir. Buluntulardan anlaşıldığına göre, bir süredir burada bazı olaylar yer almaktaydı. Bu "demir çağı", Avrupa'daki kadar eskiye ilişkin olabilir. Ben kendim, buluntuların yetersizliği karşısına, "Nok" gelişmesinin bir yayılma sonucu oluştuğunu ya da bağımsız olarak ortaya çıktığını söyleyemem. Açıkça görüldüğü gibi, Afrika'ya ilişkin çok daha fazla bilgi edinmemiz gerekmektedir.

Yeni Dünya

Daha önce (s. 113'e bk) yaklaşık 12.000(+) yıl önce insanların dünyanın yerleşilebilecek yerlerinin çoğunda yaşamaya başladıklarına değinmiştik. En tutucu görüşleri benimseyenler bile, o tarihte geç Pleistosen'in avcı-toplayıcılarının o zamanlar bir kıstak olan Bering üzerinden Yeni Dünya'ya geçtiklerini kabul ederler. Ayrıca, Amerikalarda çok daha önceleri insan bulunduğunu ileri sürenler de vardır. And Dağları'ndan gelenler de aralarında olmak üzere bunlardan bazıları ger-

çekten etkileyicidir. Geçerli en eski kuram güney California'daki Calico'dan elde edilen Orta Pleistosen buluntularına ilişkindir, ancak Vance Haynes'in de zekice belirttiği gibi, ipuçları pek de inandırıcı değildir. Burada, aynı zamanda Paul S. Martin'in, "Amerika'nın yerli mamutunun, mamuta benzer filinin, karada yaşayan yakalı tembel hayvanının, atlarının ve develerinin ortadan kalkması, Taş Devri avcılarının ilk olarak 11.200 yıl kadar önce ortaya çıkmalarıyla aynı döneme rastlar" yargısını da belirtmeliyiz. Martin'e, göre böyle kökünü kazıyacak kadar "aşırı öldürme", büyük bir olasılıkla yerel hayvanların "savunma davranışlarının" bulunmamasından kaynaklanıyordu. Bu da avcıların Alaska'da Tierra del Fuego'ya kadar çabucak yayılmalarını açıklayabilir.

Böyle konularda ileri sürülen kuramlar tükenmediğinden, durum ne olursa olsun,, en eski Yeni Dünya buluntu toplulukları, *Büyük Av Hayvanı Avcılığı* geleneğine ilişkinmiş gibi görünmektedir. Çakmaktaşından yapılmış büyük mızrak uçları (örneğin, Clovis ucu) bu geleneğin hemen bir parçası oldu ve "fil öldürme alanları"nda kemiklere saplanmış olarak bulundu. Bu arada, "Eski Cordiller" ve "Desert" (çöl) gelenekleri gibi iki buluntu topluluğu gelişti. Bunlardan birincisiyle Kuzey Amerika'nın batı ve kuzeybatı bölgelerinde karşılaşılır. Bunlar yonga çıkarılarak yapılmış iki yüzeyli ve yaprak biçimli mızrak uçları ve büyük satırların yanı sıra, ormanlık bir çevre olan kuzeybatı bölgelerinde avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık etkinliklerine uyum sağlandığını gösteren sepet, hasır ve balık ağlarını içeren buluntu topluluklarından oluşur. "Desert" geleneğinin buluntu topluluğu, Kuzey Amerika Büyük Havzası'nda ve güneybatıda bulunmuştur ve özellikle çok uzun bir süreyi kapsar. Buradaki buluntuların dökümü özellikle sepetçilik ve öğütme taşlarıyla belirginleşir ve belli dönemlere dayanan yoğun toplayıcılığın yanı sıra, çöl hayvanlarının avlandığına ilişkin ipuçları vardır. Güney Amerika'da *Büyük Av Hayvanları Avcılığı*'nın çeşitlemeleri görülür.

M.Ö. 8000(+)'lerden sonra, Avrupa'da Orman Halkı'nın buzul sonrasında oluşan ormanlık çevreye yeniden kültürel uyum sağlamalarının çeşitli izlerine değinmiştik. Benzer bir olayın, aynı zamanlarda, Kuzey Amerika'nın doğusunda da yer aldığı ve giderek batıdaki düzlüklere kadar yayıldığı anlaşılmaktadır. Buna *Arkaik* gelenek adı verilir. Değişik buluntu toplulukları yoğun bir toplayıcılık, balıkçılık ve geyikten büyük olmayan hayvanların söz konusu olduğu avcılık düzeylerini yansıtır. 222. sayfada değinmiş olduğumuz yerel bitkileri kültüre alma deneyimleri bu dönemde başlamış olabilir ve bu dönem yaklaşık M.Ö. 1000(+) yıllarına kadar sürmüştür. Bunu, yine aynı bölgede, *Woodland* geleneğinin buluntu toplulukları izler. Yine aynı dönemde (her zaman aynı anda değil) Orta Amerika'daki bitkiler kültüre alınmış, çanak çömlek ve görkemli tümülüsler ortaya çıkmıştır. Yaklaşık M.S. 1000 yıllarında *Mississippi* geleneğinin özgün bir niteliği olan kentsel yerleşmeler oluşmaya başlamıştır. Buna karşın, Kuzey Amerika'nın en görkemli buluntu yerlerini ve zanaatlarını kapsayan silsile, ABD'nin güneybatısında Milat dolaylarında ortaya çıkmaya başlamıştır ve bu "Desert" geleneğinin bir uzantısıdır. Burada anlattıklarımın çok kısa bir özet olduğunun bilincindeyim. Size Gordon Willey'nin Amerikan arkeolojisi üzerine iki ciltlik yapıtının içeriğine en azından bir göz atmanızı ve resimlerine beğeniyle bakmanızı öneririm.

Orta Amerika

Orta Amerika'da, tarihöncesi silsilesinin eski dönemlerine ilişkin kanıtlar, düzlüklerdeki tropikal bölgelerden değil de, yüksek ve kurak vadilerden elde ediliyor gibi görünmektedir. Büyük Av Hayvanları Avlama geleneğini izleyen buluntu toplulukları "Desert" geleneğine oldukça uymaktadır. M.Ö. 7000- M.Ö. 8000(+)'lerde artık yerleşmiş olan "Desert" geleneğini oluşturan Kızılderililer, yoğun yabanıl besin toplayıcıları ve küçük boy hayvan avcıları gibi görünmektedir-

ler. Flannery'nin dediği gibi, "... M.Ö. 5000 yıllarında amaçlarına ulaşmak için benimsedikleri yöntemlerden biri, yenebilen bitkilerden bazılarını seçme ve ekme yoluyla yapay olarak çoğaltmaktı." M.Ö. 2000(+)'lerde *Klâsik Öncesi* ya da *Oluşturucu* dönem, avcılık yoluyla sağlanan et ile desteklenen etkin tarımla birlikte başladı. Artık *Orta Amerika* geleneği oluşmaktaydı.

Besin toplayıcılığı –başlangıç dönemi- kültüre alma aşamasında (M.Ö. 7000'den M.Ö. 2000(+)'e kadar) kültüre alınan bitkiler, çeşitli fasulye türleri, kabak, balkabağı, tilki kuyruğu, acı ve kırmızı biber, domates, avokado (Amerikan armudu), Yeni Dünya'da bulunan değişik tropikal yemişler ve en önemli olarak da mısırdır. Richard MacNeish'in önce Meksika'nın kuzeydoğusundaki Tamaulipas Dağları'nda ve daha sonra da Meksika'nın tam ortasındaki Theuacan Vadisi'nde bulunan kurak mağaralarda ve kaya barınaklarında yaptığı kazılar ile bu öykü daha iyi anlaşılmaya başlandı. Başka bilim insanları bu araştırmayı genişlettiyse de, çalışmalar özellikle yüksek vadilerdeki yerleşim alanlarında yoğunlaşmış durumdadır.

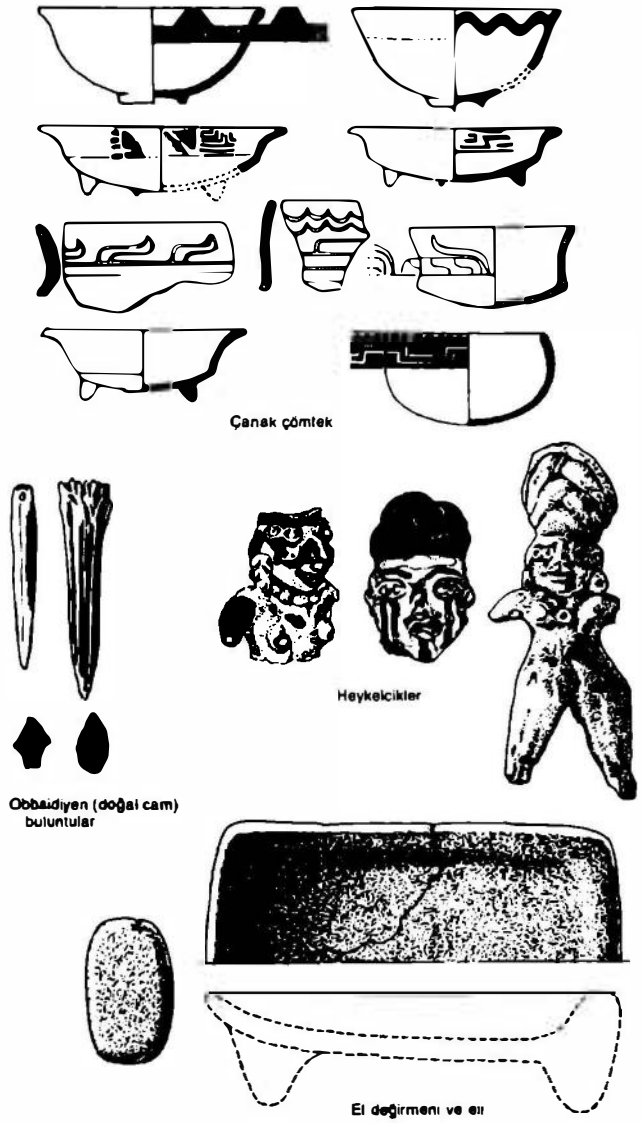
İlk olarak kültüre alınan bu bitkilerin evrimi, Klâsik Öncesi dönem başlamadan önce 5.000 yıllık bir süre boyunca gelişme aşamalarıyla izlenebilir. Botanik öykünün ayrıntıları ve mısırın kökenine ilişkin tartışmalar Flannery'nin 1973 tarihli makalesinde incelenmiştir. MacNeish, başta kültüre alınan bitkilerin, insan besininin yüzde 20'sini oluşturana kadar bile 2.000 yıl geçtiğini anımsatmaktadır. Ben de, size köpek ve hindinin Meksika'da evcilleştirildiğinin bilinmesine karşın, evcilleştirilmiş hayvanların orada önemli bir öğe olmadığını anımsatmak isterim. Protein yönünden zengin olan fasulye, kabak ve mısır gibi besinlerin avcılık ile desteklenmesinin besleyicilik açısından yeterli olduğu uzun bir süredir kabul edilmektedir.

Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, Klâsik Öncesi döneme

ilişkin buluntuların dökümünün çoğunlukla güneybatı Asya'nın Jarmo-Hassuna dökümleriyle neredeyse aynı çeşniyi taşıdığını düşünüyorum. Günümüzde Orta Amerika'daki yüksek yaylalar en iyi bilinen yöreler olmasına karşın, yerel çeşitlemeler her zaman vardır; bu da hiç kuşkusuz, kuzeydoğudaki yaylalardan güneydeki vadilere ve tropikal bölgeye kadar değişik çevre koşulları için geçerlidir. Klâsik Öncesi döneme ilişkin yerlerden sağlanan buluntular, yaylalarda yerleşik köylerin bulunduğunu göstermektedir. Konutların kalıntıları saz ve çamurdandır ve nüfusun giderek arttığını gösteren veriler bulunmaktadır. Çanak çömlek yapımı artık (M.Ö. 2000+) iyice yerleşmiştir. Bunlardan bazıları baskı bezemeli olduğu gibi, bazıları da boyayla yapılmış basit motifler ile bezenmiştir. Meksika Vadisi'ndeki Zacateno'da pişmiş topraktan yapılmış çok sayıda kadın heykelciği bulunmuştur. Doğal cam (obsidiyen) çoğunlukla bıçak laması ve mızrak ucu yapmakta kullanılıyordu. Aralarında dibeklerin de bulunduğu, sürtme yoluyla işlenmiş, çeşitli taş aletler de yapılıyordu. Geyik ve daha küçük hayvanların yanı sıra su kuşları avlanıyordu. Bu dönemde yeni bir melez mısır türü ortaya çıktı.

Orta Amerika silsilesinde bundan sonraki aşaması olan Klasik Öncesi'nin Orta Evresi, M.Ö. 1000(+) yıllarında başlar. Bu evreyle birlikte, Gordon Willey'nin saptadığı gibi törensel özelliklerin ilk belirtileri ortaya çıktı. Bu da köylerden, Orta Amerika geleneğinin özgün bir niteliği olan "büyük köy düzeni-ve-merkez"e geçiş demekti.

Mezopotamya'da henüz köy ve merkez arasında kesin bir ayırım bulunmamasına karşın, buradaki buluntuların dökümünün düzeyi, Mezopotamya'yla karşılaştırıldığında bana genelde Mezopotamya'daki geç Obeyd'den ilk yazının bulunduğu aşamalara geçiş evrelerini anımsatmaktadır. Ancak, Obeyd ve ilk yazının bulunduğu aşamanın, Orta-Klâsik Öncesi evrede Veracruz düzlüklerinde ortaya çıkan anıtsal Ol-

Orta Amerika'nın Erken Klasik öncesi buluntu topluluğundan seçilmiş öğeler.

mec sanatının biçemiyle karşılaştırılabileceğini söyleyemeyiz. Orta Amerika'nın ilk hiyeroglifleri bu döneme ilişkin steller (dik duran taş levhalar) üzerinde görülür. Yine bu yönden de her iki gelişmenin düzeyi kabaca birbirine benzer.

Ben, burada size, yine Gordon Willey'nin dünyanın bu bağımsız, kentsel ve yazısı olan uygarlıklarından birini yaratan Orta Amerika buluntularına ilişkin tanımlamalarına ve betimlemelerine bakmanızı öneririm.

Andlar'daki Amerika

Daha önce (s. 222) Jack Harlan'ın ve meslekdaşlarının Güney Amerika'yı tarımcılığın kökenleri açısından merkez olmayan bir bölge olarak düşündüklerine değinmiştik. Gerçekten de, Güney Amerika'da Kolomb öncesi gelişmelerin büyük kentsel doruğu And bölgesinde ortaya çıkmıştır, ama Harlan'ın durumu bize olayın bu kadar yalın olamayacağını da düşündürmektedir. Bunun yanı sıra, Güney Amerika'da tarım öncesi ve ilk tarım yapılan buluntu yerlerine ilişkin arkeolojik çalışmaların yoğunlaştırılması Orta Amerika'ya göre çok daha yeni bir olaydır. Büyük Sahra'nın güneyindeki Afrika'da olduğu gibi, Amazon yöresindeki nemli ormanlarda arkeolojik buluntuların korunması çok güçtür. Şimdiye kadar yapılan çalışmaların çoğu, Pasifik'in kıyı şeridinde gerçekleştirilmiştir. Buradaki buluntu yerleri And Dağları'ndan doğan ve ilkel de olsa sulama yapıldığını gösteren akarsuların kıyılarında toplanmıştır. Doğal olarak buluntular burada kusursuz bir biçimde korunmuştur. Şimdilik, daha eski ve hâlâ geçerli önerilerin tersine, bitkilerin kültüre alınması konusunda Orta ve Güney Amerika'nın birbirlerinden oldukça bağımsız olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de bitkiler And yaylalarında Orta Amerika kadar eski tarihlerde kültüre alınmış olabileceği gibi, aslında her iki alanda da aynı bitkiler birbirinden bağımsız olarak (örn. bildiğimiz yabanıl fasulye, *Phaseolus vulgaris)* kültüre alınmış olabilir. Buna karşın mısır, Orta Amerika'dan gelmiş gibidir.

Flannery'nin bağlam ya da kültüre alınma durumlarına ilişkin tanımlama yapmadan, Peru için listesine aldığı bitkiler çeşitli fasulye türleri, mısır, kabak, pamuk, acı ve kırmızı biber, patates, Amazon yamaçlarında yetişen üç tür bitki olan guava, manyok ve yer fıstığıdır. Bunlara köpek, lama, alpaga, Muscovy ördeği (ç.n. misk ördeği, Muscovy, Kolomb'tan sonra ördekleri Avrupa'ya taşıyan gemi şirketinin adı) ve kobaylar olmak üzere evcilleştirilmiş birkaç hayvan ekleyebiliriz. Bunlardan son ikisi, (ve zaman zaman da lama) yiyecek et kaynağı olmuştur. Balık ve midye de bu kıyı şeridi için baştan beri büyük önem taşımıştır (İnkalar zamanında balığı dağlık yerleşim bölgelerine koşucular taşırdı!)

Şimdilik Güney Amerika'da ilk olarak kültüre alındığı anlaşılan bitki fasulye türleridir. Fasulye, M.Ö. 6000(+) yıllarına tarihlenen kuzey Peru yaylalarındaki Guitarrero Mağarası'nda Thomas Lynch'in yaptığı kazılarda bulunmuştur. Mağara silsilesi bu tarihten daha da önce başlar. Burada mızrak ve ok uçları, kemik ve boynuz aletler, bitki liflerinden yapılmış ipler ve sepet parçaları bulunmuştur. Süreklilik gösteren bir başka uzun mağara silsilesiyse orta-güney bölgede bulunan yaylalardaki Ayacucho yöresinde bulunan Rosamachay Mağarası'nda ve daha başka mağaralarda, Richard MacNeish'in çalışmalarıyla saptanmıştır. Burada mısırın en az M.Ö. 2500(+) yıllarında bulunduğuna ilişkin ipuçları vardır. Kıyı kesimindeyse, M.Ö. 2000(+)'lerden önce bulunduğuna ilişkin herhangi bir belirti yoktur. *Jaywa* dönemine gelene kadar (yaklaşık M.Ö. 6500+) MacNeish'e göre "lama ve kobayın evcilleştirilmesinin yanı sıra, bazı bitkilerin de kültüre alındığına ilişkin ipuçları" bulunmaktadır. Bunu izleyen *Piki* döneminde (yaklaşık M.Ö. 5500'den M.Ö. 4300+'e kadar) ipuçları artmakta ve bunlar kıyıda bulunan ilk buluntuları andırmaktadır.

Yukarıda sözü geçen buluntular yeni kazılıp çıkarılmıştır ve şimdilik incelemeleri bitmemiştir. Bunların sonunda yalnız-

ca kıyı şeridindeki yerlerin silsilelerinden elde edilen buluntulara dayanan geleneksel sonucu ne dereceye kadar değiştireceği şimdilik bilinmemektedir. Yer yer dağlardan inen nehirlerin kestiği, çok ince uzun ve *çok kurak* bir kıyı şeridiyle, balık, midye ve diğer deniz hayvanlarının kaynadığı bir deniz kıyısını gözünüzde canlandırın. Bu "geleneksel silsile"nin kuzey kıyı şeridinde nehir kıyısındaki Huaca Prieta adı verilen höyükte M.Ö. 2000(+)'den biraz önce başladığı düşünülmekteydi. Oysa şimdi, bu silsileye uzun bir oluşma dönemi eklenmektedir. Bu, yaklaşık M.Ö. 5000(+)'lerde başlayıp tarımsız köy olarak en az 2.000 yıl sürmüştür. Akarsulardan bazılarının ağızlarında kendine yetecek kadar avcılık, toplayıcılık ve yoğun balıkçılık yapılan yerleşmeler olabileceği gibi, bir yıl boyunca bu yararların sağlanamayacağı yerlerde dönüşümlü olarak yaşanan yazlık-kışlık çift yerleşmeler de olabilir. M.Ö. 2500(+) yıllarına gelindiğinde nüfusun arttığı ve yaylalarda yaşayanlardan ekip-biçmenin öğrenildiği anlaşılmaktadır; yerleşmelerin boyutları büyümektedir ve bunlardan hem kıyıları hem ekilebilir toprağı olanlar en büyükleridir. Huaca Prieta döneminde ya da yaklaşık M.Ö. 2000(+) yıllarında kültüre alınmış besinler çok daha fazla önem kazandı. Nehirlerin orta ve yukarı bölümlerinde küçük köyler oluştu. Balıkçı yerleşmelerinin gelişmelerini sürdürmelerine karşın en büyük yerleşmeler akarsu ağızlarındaki ekilebilir topraklardaydı.

M.Ö. 2000(+) dolaylarında, Peru kıyılarının bazı kesimlerinde "başlangıç" dönemi başladı ve bu dönem ile birlikte çanak çömlek, Peru'da kültüre alınmış tüm bitkiler, dokuma tezgâhı, törensel merkezlere ilişkin ipuçları ve anıtsal mimarinin başlangıcı ortaya çıkar. Gordon Willey'nin tanımlamaları ve çizimleri bana yine karşılaştırmalı olarak yaklaşık Mezopotamya'nın Samarra'sını ve hatta gelişkin Obeyd'ini düşündürmektedir.

Orta Amerika'da Olmec buluntularında olduğu gibi, Pe-

ru'da bunu izleyen aşama da *Chavin* adı verilen başka bir büyük sanat ve mimari biçemini kapsar. Bu gibi buluntuların kendileri değilse bile, çok iyi resimlerinde görülmelidir. Ben de size yine Willey'i şiddetle öneriyorum. Chavin biçeminin, M.Ö. 1000'lerden hemen sonra bir tür kült ile ilintili etkinliklerin hızla yayılmasını simgelediği düşünülmüştür. "İlk Ufuk" adı verilen genel dönem bakırın yanı sıra altının da işlendiği, metalurjinin ortaya çıkışına ve dokumacılığın yaygınlaşmasına tanık olmuştur. Size burada daha fazla bilgi vermeyerek, benim önerebileceğimden daha uzman kaynakları öneren Willey'in kaynakçasına bakmanızı söyleyeceğim. Bu arada "İlk Ufuk" döneminin M.Ö. 250(+) dolaylarında sona erdiğine dikkat edin. İnka tarihçileriyse krallıklarının, Chancaları yenmelerinin tarihi olan, M.S. 1438'lere kadar başlamadığını söylerler. Bu da benim sözünü etmediğim çok daha fazla bir And kültür tarihi olduğu anlamını taşır.

Bölüm 10
TARİHÖNCESİNİN SONU

Hiç kuşkusuz tarih derslerinizden, Mezopotamya'da Sümer hanedanlarının yerini Babil hanedanlarının nasıl aldığını, Anadolu'da Hitit Krallığı'nın nasıl ortaya çıktığını ve Mısır tarihinin üç büyük evresini hepiniz anımsarsınız. Girit'in yazısı olan krallığı ortaya çıktıktan sonra, M.Ö. 1500'lerde Yunan anakarasında sur duvarları bulunan görkemli Miken kentleri kuruldu. İşte bu dönem, Prof. Breasted'in Akdeniz'in tüm doğu kıyıları için, "ilk büyük uluslararası" diye tanımladığı ilişkilerin başladığı, ticaretin geliştiği, uluslararası anlaşmaların imzalandığı ve Mısır, Babil ve Hitit kral soylarının bireyleri arasında evliliklerin yapıldığı dönemdir. M.Ö. 1200'lerdeyse her şey parçalara bölünmüştü, "deniz halkları adalarında tedirgindiler" ve Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'da bulunan büyük tarihsel merkezler gölgelenmişti. Asur, Fenike, İsrail gibi çok sayıda küçük kent devleti ortaya çıktı ve Troya Savaşı yer aldı. Sonunda, Asur tüm Yakındoğu'da yenilmez güç oldu ve daha sonra da onun yerini Persler aldı.

Yunan anakarasında ve Anadolu'nun Ionia kıyılarında eski batı Asya'nın ve Mısır'ın öğelerini paylaşan fakat bunları kendi gelenekleriyle kaynaştırıp yeni bir biçim veren bir kültür doğdu.

Bir zamanlar Yunanistan'dan "ikincil bir uygarlık" diye söz ederek, klasik arkeolojide uzmanlaşmış meslekdaşlarımı büyük şaşkınlığa uğratmıştım. Oysa bu sözde gerçek payı çok büyüktür. Tunç işçiliği, ardından demir işçiliği ve alfabenin yanı sıra Yunan kültürünün öteki öğelerinin birçoğu batı As-

ya'dan alınmıştır. Bizim Yunanlara olan borcumuz benim burada değinmemi bile gerektirmeyecek kadar iyi bilinir. Aynı zamanda da genelde akılcı düşünceyle deneysel bilim ve düşüncenin başlamasını Yunanlara borçlu olduğumuzu size anımsatmaya gerek yoktur. Oysa Yunanistan daha sonra Roma tarafından fethedildi ve M.Ö. 55 yılında da Sezar Britanya'yı istilâ etti.

Britanya'dan en son 192. sayfada söz ettim.

İlk tarım yapan toplumların Avrupa'da nasıl oluştuğunu anlatmak için Britanya'yı tek örnek olarak seçmiştim. Şimdi Britanya'nın daha geç tarihöncesi dönemini ele alacağım ve siz de tarihöncesi döneminin nasıl sona erdiğini göreceksiniz. Britanya'yı yalnızca bir örnek olarak seçtiğimizi ve aynı yöntemin Avrupa'daki tüm diğer ülkelere de uygulanabileceğini ve aynı zamanda da, bir gün Asya ve Afrika için de geçerli olabileceğini unutmayın. Yakındoğu'da geleneksel eski tarih başladıktan *sonra*, Avrupa'nın büyük bir kesiminde, 3.000 yıl ya da daha uzun bir süre boyunca tarihöncesi dönemin sürdüğünü anımsayın. Britanya, Avrupa'da tarihöncesinin nasıl bittiğini anlatmak için kullanılabilecek iyi bir örnektir. Daha önce de belirtildiği gibi Avrupa'nın en üstün kültürel başarılara ulaşılan bölgesinin tam karşı ucundadır. Eğer bu öyküye ilişkin daha çok bilgi edinmek isterseniz, İngilizce belgeleri okuyabilirsiniz. Gerçekten de Prof. Stuart Piggott'un *Ancient Europe* (Eski Avrupa) kitabından tüm kıtada tarihöncesinin sonlarında ve ilk yazının bulunduğu dönemde (Roma'nın genişlemesine kadar) neler olduğunu öğrenebilirsiniz.

Maden Kullananların İngiltere'ye Ulaşması

Britanya'nın öyküsünü Windmill Hill halkı, megalit yapanlar gibi değişik, oysa birbirleriyle ilişkili buluntu topluluklarını oluşturan insanlardan söz ederken bırakmıştık. Prof. Piggott bu kültürlere, çevrelerine, adanın yerli halkına ve birbirlerine

uyum sağlamaya çalışan insanların kültürü olarak "İkincil Neolitik Kültürler" adını vermiştir. Buraya ilk olarak en azından M.Ö. 3500(+) yıllarında gelen bu insanlar, köy toplumları biçiminde yaşayan, basit çoban ve köylüler ve çapa tarımcılarıydılar. Bazıları, çok az da olsa tahıl ekiyordu. M.Ö. 2000(+)'lerde artık yerleşik düzene geçmişlerdi. Daha sonra, M.Ö. 1900'lerden M.Ö. 1800(+)'lere kadar yeni halkların buralara yayıldığını gösteren izler ortaya çıkmaya başlar.

Bu yeni gelenlerin en eskilerine, yaptıkları garip biçimli bir tür çanak çömlekten dolayı, *Beaker Halkı* adı verilir. Bu kaplara Portekiz'deki M.Ö. 2500(+) öncesine ilişkin megalit yapılı büyük toplu gömütlerde bakır aletler ile birlikte rastlandığından, bazı uzmanlar bu tür kapların ilk olarak orada ortaya çıktığı görüşündedirler; diğerleriyse bu biçimin doğu Avrupa'dan kaynaklandığını düşünürler. Piggott'un da belirttiği gibi, her iki yerde de vaktinden önce denebilecek bakır işçiliği görülmektedir. Oysa İngiltere'ye gelen "Beaker Halkı" İspanya'dan Bretanya'ya (ç.n. Fransa'da bir bölge) oradan da Renanya'ya (ç.n. Almanya'da bir bölge) ve Hollanda'ya geçmiş gibi görünmektedir. Beaker Halkı'nın İngiltere'ye doğru yola çıkmadan önce, daha Renanya'dayken yerli halk ve kültürlerin yanı sıra, kültürleri stepler üzerinden doğu yoluyla taşınmış, Yakındoğu öğelerini içeren, kuzeydoğu Avrupa'dan gelen insanlar ile karışmış olduğu da akla yakındır. Bu son gruba buluntuları arasında görülen araç gereçlerden bazılarına dayanılarak değişik adlar verilmiştir. *Battle-axe (Savaş Baltası)* ya da *Corded-ware (İp İzli Çanak Çömlek) Halkı* bunlar arasındadır. Gerçekten de taştan yapılmış savaş baltalarını ve ip izli ince belli kapları içeren Battle-Axe öğelerinden bazıları Renanya'dan gelen en eski Beaker Halkı'nca [12] İngiltere'ye taşınmıştır.

Beaker Halkı önce tarımsal yönden verimli olan güney ve doğu kesimlerine yerleşmiştir. Beaker Halkı'nın yayılmasında birçok aşama olduğu anlaşılmaktadır ve tümünün Renan-

İnce belli kap

ya'dan ya da Hollanda'dan gelip gelmediği kesin olarak bilinmemektedir. Bakır hançerlerinin, bız ve pazubentlerinin Renanya kökenli olmaktan çok, İrlanda kökenli olduğunu ya da Avrupa'nın Atlantik kıyılarından kaynaklandığını biliyoruz. Beaker Halkı'na ilişkin birkaç basit yerleşme alanı ve çok sayıda gömütlük bilinmektedir. Ölülerini tek tek gömüyorlardı. Bunlardan bazıları, savaşçının tüm giyim kuşamıyla gömüldüğü anlaşılan gömütlük tepeleridir. Beaker Halkı'nın buluntu toplulukları arasında bulunan en görkemli öğe, dikine duran ağaç ya da taşların bulunduğu hendekler ile çevrili olan büyük yuvarlak anıtlardır. Bu *yuvarlak megalit anıtlar* birkaç yüzyıl içinde gerçekten de anıtsallaşmıştı. Bunlar zaman zaman ölülere adanmış olmalarına karşın, her zaman birer gömüt değillerdi. Beaker Halkı'nın yayılmasının etkileri Bri-

tanya'daki yaşamın tüm yapısını değiştirmiş gibi görünmektedir. Bunun yanı sıra, ilk yuvarlak megalit anıtların Piggott'un "İkincil Neolitik Kültür" diye adlandırdığı aşamada yapılmış olabileceği de ileri sürülür.

Bu dönemde Britanya'daki yaşamda önemli bir ikinci öğe daha vardır. Bu da buluntularında karşılaşılan bir öğeye dayanılarak *Food-vessel folk (Besin- Kabı Halkı)* diye adlandırılan ve izleri pek de iyi anlaşılmayan bir gruptur. Kuzey İngiltere, İskoçya ve İrlanda'da bu tür "besin kapları"na yapılmış sayısız gömüt vardır. Bu kapların kökeni Peterborough türüyle ilintiliymiş gibi görünmektedir. Daha önce yaylalarda yaşayan İkincil Neolitik dönemin insanları gibi, besin kaplarını yapanlar da yoğun ticaret yapmış gibidirler. Besin kapları adı verilen bu çanak çömleği, İrlanda'nın madenden yapılmış araç gereçlerinin Kuzey Almanya ve İskandinavya'ya aktarılmasında aracı işlevi gören tüccarlar ile evli olan yerel halktan kadınların yaptıkları düşünülebilir. Güneybatıdan kuzeydoğuya uzanan oldukça ağaçsız yörenin oluşturduğu yüksek kuşak, kara yoluyla yapılan ticaret için doğal bir yol oluşturmuştu. Sabanın çok az kullanılmasına karşın, Piggott, M.Ö. 2. binin birinci yarısından başlayarak, bu döneme ilişkin çaprazına sürülmüş tarlalara Cornwall'da rastlandığından söz etmektedir. Hiç kuşkusuz tarlalar *sivri uçlu* basit bir sabanla sürülüyordu. Toprağı derinine süren sabanlar İngiltere'ye ancak Romalılar döneminde ulaşmıştır.

Başka Yayılmalar da Yer Aldı mı?

M.Ö. 2. binin birinci yarısında (özellikle kesin bir tarih vermiyorum) İngiltere'nin güneyindeki Wessex bölgesinde, soylu "kahramanlar" ya da "başkanlar" için görkemli gömütler yapılıyordu. *Current Archaeology* (Çağdaş Arkeoloji) dergisinin yayıncılarının belirttiği gibi bu "Wessex kültürü", İskandinavya'nın kehribarıyla, İrlanda'nın altınının, Mısır'ın fayans boncuklarıyla değiş-tokuş edilmesinde, Wessex

prenslerinin aracılık yaparak kâr sağladıkları ve elde ettikleriyle Stonohenge'i yaptırdıkları bir tür "Avrupa Ortak Pazarı" olarak düşünülmektedir. Bu gömütlerde bulunan Mısır boncuklarının türleriyle birlikte, yine burada bulunan tunçtan yapılmış Miken hançerlerinin türlerine ve bu hançerlerin Stonehenge'in taşlarına kazılmış olan betimlemelerine dayanılarak, söz konusu gömütlerin M.Ö. 1500 yıllarına ilişkin olduğu kabul edilmekteydi.

Oysa 1968 yılında, radyokarbon saptamalarının iğne yapraklı çam dendrokronolojisine uyması için ayarlanması gerektiği anlaşıldığında, Colin Renfrew, Wessex gömütlüklerinin Miken çağından birkaç yüzyıl önceye ilişkin olmaları gerektiği görüşünü ileri sürdü. Avrupa "uygarlığının" bağımsız kökenine ilişkin bu haber, boyalı basında manşet oldu. Buradaki tek sorun Wessex'ten doğrudan elde edilen radyokarbon saptamalarının olmaması, eldeki saptamaların da yalnızca "ilintili kültürler"den elde edilmiş olmasıydı. Şimdiyse elimizde doğrudan doğruya Wessex döneminden elde edilmiş saptamalar vardır ve M.Ö. 1200 ile M.Ö. 1250(+) yıllarını veren bu tarihlemeler M.Ö. 1400 ile M.Ö. 1500 arasına uyumlandığında, Mısır boncuklarının ve Miken uygarlığının tarihsel olarak saptanmış tarihleriyle tam olarak bağdaşır.

Şimdilik Wessex'in konumunun bu olmasına karşın, yine de bu konudaki şiddetli arkeolojik tartışmalar güncelliğini korumaktadır. Bu tartışmadaki ayrıntılardan, Stonehenge'deki görkemli kutsal alanın son biçiminin Wessex'in başarısının bir parçası sayılması gerektiğini anlıyorum. Stonehenge'de şimdikinden birkaç yüzyıl önce yuvarlak bir ahşap anıt yapılmış ve daha sonra bugünkü taş dikme ve söveler onun yerini almıştır. Stonehenge'i çevreleyen hendeğin çapı yaklaşık 107 metre, büyük taşların oluşturduğu iç dairenin çapı 30 metre ve en içteki at nalı biçimindeki dizinin en uzun taşının boyu 9 metredir. Dairelerden biri kuş uçuşu 230 km uzaklıkta olan Pembrokeshire'dan getirilen mavi taşlardan yapıl-

mıştır. O döneme ilişkin tekbiçimsel türde taş bir baltanın ve (yukarıda da belirtildiği gibi) birinin Miken-Yunan türü olduğu söylenen tunç hançerlerin yandan görünümünün betimlendiği kazımalar taşlar üzerinde yer alır. Kısa bir süre önce Amerikalı astronom Prof. G.S. Hawkins, Stonehenge'deki taşların astronomiyle ilgili hesapların yapılmasında ve bilicilikte *kullanılabilecek* biçimde dizilmiş olduğunu ileri sürmüştür. Doğal olarak bizler Stonehenge'de sergilenen astronomiyle ilgili ya da dinsel etkinliklerin (ya da her ikisinin) ayrıntılarını tanımlayamayız, ama böyle görkemli bir anıtın dikilebilmesi için önceden gelişmiş olması gereken iyi bağdaşmış ve etkin kültürü düşünebiliriz. Prof. Piggott şöyle demektedir:

Bu anıt, mimari bir olgu olarak, yalnızca kavram ve uygulamada gerçekten de uyumlu ve kişisel bir yetkiyi simgelemekle kalmamakta, aynı zamanda da gerekli olan işgücünü ve teknik yetenekleri yıllar boyu oldukça kısa sürelerde ya da değişik mevsimlerde kullanabilme saygınlığını ve gücünü de sergilemektedir: bu buluntu yerinde belki de beş yüz yıldan uzun bir süre boyunca yapımın ve yeniden yapımın sürdürülmesi, gelenek ve yetkinin benzer sürekliliğinin bir kanıtıdır.

"Bu İngiltere"

M.Ö. 1900'den M.Ö. 1400(+)'lere kadar olan süre Britanya'nın ilk Tunç Çağı'nın geliştiği dönemdir. Adanın neredeyse tümüne yerleşilmiş olmasının yanı sıra, artık yüksek yaylalara ve aşağılardaki ovalara kesin ve belirgin bir biçimde uyum sağlanmıştı. Beaker Halkı'na ilişkin buluntu topluluklarının değişik öğeleri, Food Vessel Halkı'nın ve Wessex savaşçılarının açıkça ifade edilen etkinlikleri, Avrupa kıtasından hem ayrı hem de büyük kolaylıklar sağlayacak kadar ona yakın olan Britanya'nın alışverişte edindiği özgün yerini artık almaya başladığını göstermektedir. Nitelikli tunç üretebilmek için çok gerekli olan, Cornwall'ın kalayının yanı sıra, batının

ve İrlanda'nın bakırıyla birlikte İrlanda'nın altını ve İrlanda maden işçiliğinin yetkinliği Britanya'nın o dönemde bilinen dünyanın ticaret merkezlerinden biri olmasını sağlamıştı. Cornwall'un kalayı çekici bir mal olduğundan, doğu Akdeniz ile ilişkiler deniz yoluyla kurulmuş olabileceği gibi, Food-vessel Halkı'ndan aracılar bu ilişkileri Baltık kıyılarına yaptıkları yolculuklar sırasında kurmuş da olabilirler. Burada, Baltık kehribarı güneye doğru Yunanistan'a ve Akdeniz'in doğu kıyılarına taşınırken, düşünceler ile araç gereçlerin yine kuzeye doğru aktığı kuzey-güney doğrultusundaki Avrupa yolunda gidip gelen tüccarlar ile karşılaşmış da olabilirler.

Ancak bu dönemde İngiltere ile Avrupa arasında Manş Denizi vardı ve bu göreceli yalıtılmışlık bir bakıma barışı sağladığı gibi, kültürün durulması ve özümsenmesi için de zaman sağlıyordu. Birbirinden ayrı kültürel gelenekler giderek daha çok ortak öğeye sahip olmaya başladı. Artık arpa yetiştirmek, koyun ve büyükbaş hayvanları evcilleştirmek ve yünden giysiler yapmak, en kuzeyde birkaç uzak yayla ve besin üretiminin tam olarak bilinmediği birkaç uzak ada dışında Britanya'da yaşayan bütün insanların ortak öğeleriydi. "Britanya'nın kişiliği" artık oluşmaktaydı.

Ölü Yakma (Kremasyon) Geleneğinin Başlangıcı

Belli dinsel inançları olan kişilerin yanı sıra, ölülerin yakılmasına arkeologlar da karşıdır (öteki insanların hesabına!). Geçmişte yakılmış olan kişiler bütün giyim kuşamlarıyla ve takılarıyla büyük bir odun yığınının üstüne konuyordu. Ölünün iyice yakılabilmesi için çok miktarda odun ve ısısı çok yüksek bir ateş gerekir. Yakma işlemi sona erince, geriye kalan kırılgan birkaç kemik parçası, taştan yapılmış boncuklar ve ısıya dirençli öteki ender araç gereç bir kabın içine konuyor ve bu kap gömülüyordu. Arkeolog da işte yalnızca bu kap ve içindeki yetersiz kalıntılar ile başbaşa kalır.

Yaklaşık M.Ö. 1400(+)'lerden sonra ve özellikle M.Ö. 1200(+)' lerde urnelere konan yakılmış ölülerin küllerinin oluşturduğu gömütler Britanya'nın her yerinde çok yaygınlaşmıştı. Bu insanlara ilişkin çok az bilgimiz vardır. Arpa yetiştirdikleri ve büyükbaş hayvanları barındırmak üzere kapalı yerler (ağıllar?) yaptıkları bilinmesine karşın, yerleşmelerinden hiçbiri saptanamamıştır. Gömütler için kullanılan urnelerin kökeni, Food-vessel Halkı'nın çanak çömleğinde yatıyor gibi görünmektedir ve daha önceki Britanya gelenekleriyle daha başka bağlantıları da vardır. Lanceshire'da yakılmış ölü küllerinin konulduğu urnelerden oluşan bir gömütlük, daire biçiminde ahşap bir yapıyla çevrelenmiş gibidir. Britanya'da daha önceki dönemlerde de zaman zaman ölülerin yakıldığı anlaşılmıştır. Britanya'daki urneler içinde saklanan ölü küllerinin oluşturduğu bu gömütlüklerin, Akdeniz'in doğusunda yaygınlaşan ve aşağıda anlatacağımız klâsik *urnelikler (urnfield)* ile bir ilgisi olup olmadığı açık değildir. Madencilik yoluyla Avrupa'yla ilişiler kurulduğunu gösteren belirtiler vardır. Sapların gireceği yuvalar açılmış olan baltalar ve tümüyle Avrupa'ya özgü bir tür olan derin yaralar açan uzun kılıçlar ilk kez ortaya çıkmaktadır.

Britanya'nın ölülerini yakıp urneler içindeki küllerini gömütlüklere koyan halkı, uzun bir süre yaylalarda yaşamıştır. Bu halk Britanya'nın genel görünümü içinde, "Orta Tunç Çağı" adı verilen dönemi oluşturmuştur. Yüksek yaylalarda ancak M.Ö. 900(+) yıllarından sonraya kadar yaşayabilmişler ve kendilerine özgü bir uzmanlık çağı olan "Geç Tunç Çağı"nı buralarda oluşturmuşlardır. Ölülerini yakıp urnelere koyan ve bu yeni halkın, yaşadığı yaylalarda maden pazarında aracılık yapan daha eski Food-vessel halkının geleneğini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Ölülerin yakılması sonucu arkeologlara inceleyecek çok az buluntu kaldığından, Britanya'nın tarihöncesinin bu aşamasına ilişkin bilgilerimizin çok kısıtlı olduğunu kabul edersek,

ölülerini yakıp urnelere koyan bu halkın atalarından çok kesin bir çizgiyle ayrılamayacağını söyleyebiliriz. Ancak, büyük çapta bir değişim yer almaya başlamıştı.

Orta Avrupa'dan Yankılar

M.Ö. 1000 yılını izleyen yıllarda, bir süredir yer almakta olan kültür sürecinde iki aşama bulunduğunu açıkça görebiliyoruz. Bu bölümde daha önce değindiğimiz yayılmalardan birçoğu, aynı kültür süreçlerinin daha önceki aşamalarıyla ilgiliydi; oysa biz ayrıntılarını göremedik.

M.Ö. 1200'lerde, orta Avrupa, ölülerini yakıp küllerini urnelere koyan, derin yara açan uzun kılıçları ve atları olan Urnfield Halkı'nın yayılmasına sahne olmuştur. Daha önce bu halkın, bir ya da birkaç yüzyıl önce Britanya'da ölü küllerinin konduğu urnelerden oluşan gömütlüklerin sahipleri olan daha önceki halklar ile bir ilişkileri olup olmadığını bilmediğimizi söylemiştim. Bu Urnfield Halkı'nın Troya'yı yağmalayanlar ile aynı düşünceleri paylaştıkları da düşünülmüştür. Urnfield Halkı'nın orta Avrupa'da yarattığı baskı, Fransa'nın kuzeyinde ve belki de Almanya'nın kuzeybatısında yaşayan diğer insanların yer değiştirmelerine yol açmış ve bu olay M.Ö. 1000 yıllarında Britanya'ya yansımıştır.

M.Ö. 750'den kısa bir süre sonra, aynı olay bir kez daha yer almıştır. Bu kez orta Avrupa'daki baskı, demir alet yapan Hallstatt halkınca yaratılmıştır. Bu olay, Alplerin batı kesiminde yaşayan insanların Manş Denizi üzerinden Britanya'ya göç etmelerine neden olmuştur.

Başlarda, halkların bu hareketlerinin ayrı ayrı sonuçlarını görmek olasıdır. Oysa kısa bir süre sonra gelişen kültürler birbirleriyle ve Britanya'ya özgü daha eski öğeler ile kaynaşmıştır. Bu sıralarda, kuzey ve batı Avrupa'da çanak çömlek yapımı gelişmiş ve Urnfield çanak çömleğinin izleri de Bri-

tanya'nın ürünlerine yansımıştır. Ayrıntıları ne kadar basite indirgediğimi umarım görüyorsunuzdur.

Tüm bunların sonucu, ötekilerin yanı sıra, yeni bir tarımsal düzenin doğmasıdır. Artık toprak hendekler ile bölümlere ayrılıyordu. Tarlalar dikdörtgen biçimli olduğuna göre, tarımın, çapadan çok sabanla yapıldığı anlaşılmaktadır. Köy topluluklarını barındıran geniş topraklar ya da kabile sınırları ortaya çıkmaya başlamış gibi görünmektedir. Çeşitli tunç aletlerin yanı sıra demirin bilendiğini gösteren bileği taşı da bulunmuştur (az olan demir bulunmamıştır). Bu görünümü size Prof. Piggott'un sözleriyle aktarayım: "...İngiltere'nin güneyindeki Geç Tunç Çağı, aynı yöredeki Demir Çağı'nın yalnızca tarım yöntemleri yönünden değil, ırksal (etnik) akrabalıklar yönünden de öncüsüdür... Bir bakıma kesinlikle Keltler'den söz edebiliriz. Kıtaya Keltler'in ilk kez geniş çapta yayılmaları Urnfield Halkı'nın yayılması gibi görünmektedir."

Böylece M.Ö. 500'lerde, Britanya'da bugün Galler, İskoçya ve Hebrides'in uzak köşelerinde yaşayan torunlarının ad ve dillerinde izlerini gördüğümüz insanlar yaşamaktaydı.

Demirin Ortaya Çıkışı

Demir bir kez, çok yüksek ısıda ve kapalı bir yerdeki ateşte cevherinden arıtılma yöntemi öğrenildikten sonra, tunca göre çok daha ucuz ve kullanışlı aletler yapılmasını sağlar. Yoğun demir alet yapımının ilkin M.Ö. 1500'lerde Anadolu'da Hititlerce gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Kıta Avrupası'ndaysa demir kullanan ve Hallstatt adı verilen en eski kültür Almanya'da M.Ö. 750'lerden hemen sonra ortaya çıkmıştır. Bir süre sonra, Yunanların ve özellikle Etrüsklerin dışsatımını yaptıkları ve Alpler üzerinden giderek gelişen şarap ticaretiyle aynı yoldan aktarılan *sanat yapıtları*, demir işleyen Hallstatt geleneğini etkilemiştir. Daha sonralarıysa, daha eski Hallstatt motifleriyle birlikte yeni klâsik motifler, Doğu'ya özgü ve kuzeydeki göçerlerin motifleriyle birleşerek, maden

bezemeciliğinde La Tène aşaması adı verilen yeni bir biçemin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

M.Ö. 400'lerden çok kısa bir süre önce, demir kullanan az sayıda insan, Britanya'ya gelmiştir. Bundan kısa bir süre sonra da güney ve güneydoğu İngiltere'de karışık gruplar ortaya çıkmıştır. Fransa'dan Manş Denizi yoluyla gelen bu insanlar, o sırada İngiltere'de bulunan insanların lehçeleriyle bağlantılı bir dil konuşan Keltler olmalıdırlar. İkinci bir Kelt dalgasınıysa, M.Ö. 250 yıllarında Fransa'nın Marne bölgesinden gelenler oluşturur. Son olarak da, M.Ö. 1. yüzyılın ikinci çeyreğinde, aralarında kuzey Fransa ve Belçika'daki kabilelerin oluşturduğu karışık Teuton-Kelt konfederasyonundan Belgaların (ç.n. Lat., çl., Belgae, bugün Belçika'da Eski Belçikalılar diye adlandırılan halk) da bulunduğu yeni gruplar gelmiştir. Belgalardan birkaç yıl sonra da Romalılar gelmişlerdir.

Dağ Kaleleri ve Çiftlikler

Demiri ilk kullananlar, özellikle güneyde, geçici olarak, hendekler ile çevrelenmiş dağ kalelerinde yaşıyorlardı. Zamanla iç bölgelere göçerek, dikdörtgen tarla sisteminin yaygın olduğu *bağımsız* çiftlikler kurdular. Biz bu tarlaları dağ yamaçlarında sabanların toprakta bıraktığı *izlerden* biliyoruz. Bu dönemde arpanın yanı sıra aralarında ekmeklik buğday, yulaf ve çavdarın da bulunduğu yeni ürünler ortaya çıktı.

Salisbury kentinin yakınlarındaki Little Woodbury'de bulunan bir çiftlik, yapılarıyla birlikte neredeyse tümüyle kazılmıştır. Çiftlik yapısı bir çit ile çevrelenmiştir; yuvarlak konut ahşaptır ve çevresinde tahıl depolamak için çukurlar ve çeşitli yapılar vardır. Bu çiftlikte dokumacılık yapılmasına karşın, büyük bir olasılıkla uzmanlaşma gerektiren bir iş olan demircilik yapılmıyordu. Ateşli silahların dışında, bu yer, 1800'lerin başında Amerika'da sınır boylarında görülen çiftlikleri andırmaktadır.

M.Ö. 250'lere doğru dağlardaki kaleleri çabucak onarma ve yenilerini yapma girişiminde bulunulduğu görülmektedir. Bunun da, Fransa'da bulunan uzak akrabaların gösterdiği kıpırdanma belirtilerine bir tepki olduğu anlaşılmaktadır.

İkinci Aşama

Belki dağlardaki kaleler yeterli değildi ve belki de bir uzlaşmaya varılmıştı. Ne olursa olsun Marne bölgesinden gelenler önceleri güneydoğuya ve sırasıyla, kuzeye ve güneye yerleştiler. Beraberlerinde La Tène türü bezeli demiri ve iki tekerlekli arabayı getirdiler. Bin yıl önceki Wessex savaşçıları gibi, kendi savaşçıları için, onları bütün giysileriyle ve savaş arabalarıyla gömdükleri "kahraman" gömütlükleri yaptılar.

Marne'dan yeni gelen bu insanların maden işçilikleri üst düzeydedir. Özellikle klâsik asma motifine dayanan Keltlere özgü sanat biçemi, Yunan ve Romalıların sözünü ettiği Keltlerin renkli giysilere düşkünlüklerine uygun olarak renkli ve ya-

Biçici kılıç

Kelt tokası

lındır. Bu yeni gelen halkın güçlü izleri kuzeye uzanan Yorkshire'da görülmektedir. Ptolemeiaos'un tanımıyla bu halkın, Kelt kabilesinin bir kolu olan ve Seine Nehri üzerindeki Paris kentine adını veren Parisiiler ile hiç kuşkusuz bir bağlantısı vardır. Somerset'te Glastonbury kenti yakınlarındaki, bataklıklarda bulunan iki köyde kazı yapılmıştır. Bu köyler, Britanya'nın karışık dönemi olan, M.Ö. 1. yüzyılın ortalarına tarihlenir. Çitler ile çevrelenmiş yuvarlak konutlar düz ahşap platformların üzerine yapılıyordu. Bataklıkların su basmış turbalarında buluntuların korunması bu köylülerin araç gereçlerinden çoğunun günümüze kalmasını sağlamıştır.

İlk demir aletlerin M.Ö. 100 yıllarında yapıldığı İskoçya'da ve biraz daha önce de kuzey İrlanda'da yeni gelenlerin son iki aşamasının etkileri birbirine karışmıştır. Kuzey Britanya'nın oldukça yalıtılmış konumunda, yeni düşünceler geliştikçe, dağ kaleleri, *broch* adı verilen taştan yapılmış yuvarlak kuleler ve değişik yapılar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Üçüncü Aşama

Yaklaşık M.Ö. 1. yüzyılın ortalarında, dağların tepelerine yoğun bir biçimde kaleler yapıldığını görüyoruz. Bu basit askeri mimarlık artık yeni bir biçim almıştı. Çok sayıdaki kuleler, fırlatılacak silâh olarak mızrak yerine artık sapanların kullanıldığını göstermektedir. Biz belki de bunun nedenini biliyoruz. M.Ö. 56 yılında Julius Caesar, Britanyalı Venetileri Roma elçilerinin onurlarını kırdıkları gerekçesiyle cezalandırmıştı. Venetiler ünlü sapancılardı. Kaçan Venetilerin etkileri hiç kuşkusuz Manş Denizi'nin karşısında görülecekti. Askeri mimarlık, Venetilerden bazılarının Britanya'ya kaçmış olduklarını göstermektedir.

Yine Caesar'dan M.Ö. 75 ve M.Ö. 50 yıllarında iki kol olarak gelenlerin adlarını öğreniyoruz. Bunlar Belgalardır. Sonunda artık hanedanlardan ve kişilerden söz edebiliyoruz. M.Ö. 55'lerden önce, İngiltere'nin güneydoğusunun büyük bir bö-

lümü, Fransa'daki Marne bölgesi'nden gelen Catuvellaunilerindi. Açıkça anlaşılacağı gibi, Thames boyunca gemiler ile gelerek, 450 dönümlük bir alan üzerine bir kent kurmuşlardı. Burayı, "İngiltere'de adını ilk bildiğimiz kişi" olan ve kurduğu kenti Caesar'ın yağmaladığı Cassivellaunus yönetiyordu. Ancak bu kent daha sonra başka bir yerde yeniden kuruldu.

Tarihöncesinin Sonu

Gerçek anlamıyla artık tarihöncesi güney Britanya'da sona ermiştir. Claudius'un etkin istilâları M.S. 43'te yer alır; M.S. 83'te kuzeyde bulunan İskoçya'daki Aberdeen'e kadar bir akın düzenlenmiştir. Oysa, M.S. 127'de Hadrianus, Solway'den Tyne'e uzanan duvarını bitirmiş ve Romalılar bu duvarın gerisine yerleşmişlerdi.

İskoçya'daki Romalılaştırma kırsal kesimi çok az etkilemiştir. Prof. Piggott şöyle demektedir: "Ancak Ortaçağ ile Romalılaştırma baskıları gevşediğinde, Kelt demircileri, Romalıların zaferinden önceki yetkinlikleri ve kendilerine Marnelilardan ve Belçikalılardan miras kalan hâlâ unutmadıkları geleneksel biçemler ile malzemelerini işlemeyi sürdürdüler".

Gerçekten de, Avrupa'nın geri kalan kesimlerinde olduğu gibi Britanya'da da arkeoloğun işinin bitmesi ve tarihçinin geçmişteki insanların yaşayış biçimlerini kendi başına tanımlayabilmesi için yüzyılların geçmesi gerekmiştir.

Avrupa'daki Tarihöncesi'nin Genel Gelişmesinin Bir Örneği Olarak Britanya

Britanya'nın bu geç tarihöncesinin anahatlarını kısaca anlatırken, Avrupa kıtasından ne kadar sık söz etmem gerektiğine dikkat etmişsinizdir. Manş Denizi'nin ötesinde bulunan Britanya'daki olaylar son tarihöncesi dönemde, Avrupa'nın başka yörelerindeki olaylara göre çok daha basit bir gelişme

göstermiştir. Kıtadan kaynaklanan bütün "yayılmalara" ve "yansımalara" karşın, bu bir gerçektir. Bu dönemde bazı uzak vadilerin ve yarımadaların dışında, Avrupa'nın büyük bir kesimi çok daha karmaşık bir kültürel değişim dalgalanmasına sahne oluyordu.

Avrupa'da geç tarihöncesinin gelişimi o kadar karmaşıktır ki, son zamanlara kadar bunun tümünü kapsayan genel bir yapıt yoktu. Şimdiyse Prof. Piggott'un İngilizce yapıtı olduğu için şanslıyız. Bu yapıttan da anlaşılacağı gibi bunun yazılması çok güç ve karmaşık bir iştir. Tüm geç tarihöncesini kapsayan iyi bir yapıtı ortaya çıkarmanın güçlüğünün, Avrupa'yı bugün de çok karmaşık bir kıta yapan öğelerden kaynaklandığı kanısındayım. Tarih ilerledikçe ortaya çıkan Avrupa'nın çok karmaşık uygarlıklarının, kültürlerinin ve alt kültürlerinin tarihöncesindeki temelleri de çok karmaşıktı.

Bunun sonucu olarak ben Britanya'yı Avrupa'da tarihöncesinin bitişine tek örnek olarak ele aldım. Avrupa kıtasından bir bölgeyi seçecek olsaydım, durum daha da karmaşıklaşırdı. 8. bölümde anlatılan Britanya'ya ilişkin konularda bile, Tuna yoluyla gelen Yakındoğu'daki çok önemli gelişmelerin etkilerinin Britanya'da doğrudan doğruya ne kadar az iz bırakmış olduğunu gördük. Yolun sonunda bulunan Britanya, gerçek anavatanları doğu Akdeniz'de olan bakır, tunç ve demir aletlerin Avrupa'ya gelmesini sağlayan dalgalardan esinlenmiştir. Bütün bunların yine yolları boyunca özgün Avrupa niteliklerini benimseyecek zamanları vardı.

Bir süre önce Sir Cyrill Fox, *The Personality of Britain* (Britanya'nın Kişiliği) başlıklı ve *The Influence on Inhabitant and Invader in Prehistoric and Early Historic Times* (Tarihöncesi Dönemlerinde ve Tarih Çağlarının Başlarında Yerli Halk ve Yayılmacılar Üzerindeki Etkisi) altbaşlıklı ünlü yapıtını yazdı. Biz burada Romalılardan sonraki ve tarih çağlarının başladığı dönemlere değinmedik; Romalıların etkileri kadar, Anglo-

Saksonların ve Normanların da ele alınması gereklidir. Oysa ben burada yalnızca Britanya'nın kişiliğinin oluşmaya başlamasının öyküsünü anlatmaya çalıştım. Fox'un kültürel ve çevresel öğeleri ve karşılıklı etkileşimleri dengelemek üzere kullandığı ilkeler (arkeologlar arasında "çevrebilim" (ekoloji) sözcüğü bu kadar yaygınlık kazanmadan çok önce) diğer ülkeler için de pek değişik olmayacaktır.

ÖZET

Buraya kadar okuduğunuz sayfalarda, insanoğlunun bu gezegendeki yaşamının yüzde 99'unun öyküsünü izlediniz. Tarihçilere anlatmaları için yalnızca yüzde 1'ini bıraktım.

Geçmişteki Oyun

Atalarımız, evrim onları göz--el-beyin işbirliğinin alet yapacak kadar gelişkin bir düzeye getirdiği noktadan başlayarak insanlaşmaya başladılar. Aletler, tekbiçimsel ya da süregelen alışkanlıklara göre yapılmaya başlandıktan sonra gerçek insanların ortaya çıktığını biliyoruz. Bu, en az 2 milyon yıl önce gerçekleşti. Başlangıçta bu oyunun sahnesi Afrika'nın geniş orta kuşağı ve hiç kuşkusuz Asya'nın savana otlaklarıydı. En azından, yalnızca küçük bir yörenin bu oyunun başlangıcını görmüş olması olanaksız gibidir.

Buzullar ve değişik iklimler, dekoru değiştirerek başladı ve sona erdi. Ancak, bu oyunun birinci perdesi çok uzun sürdü. Başlangıçta, oyuncu olan insanların rolleri çok basitti. Yalnızca ellerinden geldiğince iyi bir biçimde beslenmeleri ve korunmaları gerekiyordu. Bunu nerede olanak bulurlarsa avlanarak, hayvanları yakalayarak ve kendilerine yiyecek sağlayarak ve mağaraların, ateşin ve basit aletlerin kendilerine sağladığı kadar korunarak sürdürüyorlardı. Oysa birinci perde bitmeden önce, son büyük buzullar erimeye başlamıştı. Oyuncular, dünyanın çevresel kapsamı içinde yerleşilebilecek tüm nişleri yaşam biçimlerine uydurabilecek kültürel ustalığı edinmişlerdi. Okyanusya ve Yeni Dünya da sahneye

eklendi. Eğer bu ilk sahneyi adlandırmak istiyorsak, *Besin Devşirmecileri* diyebiliriz.

Bildiğimize göre bu ilk perdede pek fazla doruk noktası yoktu. Oysa ben birkaç tane olduğu kanısındayım. Doğal olarak basit derleyiciliğin yerini yoğun toplayıcılık aldığında, birinci perdenin ivmesi hızlanmıştı. Fransa'nın ve İspanya'nın mağara sanatı belki de bir doruğun ifadesidir. Ölülerin gömülmesi düşüncesi ve "Venüs" heykelcikleri, insan düşüncesinin ve etkinliklerinin düzeyinin yalnızca besin elde etmenin üzerinde ve ötesinde olduğunu göstermek için yeterlidir.

İkinci Perde

İkinci perde yalnızca 10.000 yıl önce başladı. Oyunculardan bazıları bu perdeyi sahnenin Eski Dünya'nın ortalarında bir yerde, Yakındoğu'da kalan kesiminde kendileri başlattılar. Bu bir bitki ve hayvan oyunu olarak başladıysa da, giderek karmaşıklaştı.

Ancak sahnenin bu bölümünde, yani Yakındoğu'da, bulunan oyuncular ikinci perdeyi tek başlarına başlatmadılar. Büyük bir olasılıkla, Uzakdoğu'nun çoğu yöresinde, Afrika'da Büyük Sahra'nın güneyinde kalan kesiminde ve kesinlikle Yeni Dünya'da diğer oyuncular da bir bitki oyunu olarak başlayan (her zaman hayvan yoktur) ve giderek karmaşıklaşan ikinci perdeyi başlatmışlardı. Bu ikinci perdenin tümünü *Besin Üreticileri* olarak adlandırabiliriz.

İkinci Perde'nin İlk Doruk Noktası

Yakındoğu'da ikinci perdenin önemli doruğu Mezopotamya ve Mısır'da yer aldı. Oyun ve oyuncular bizim uygarlık adını verdiğimiz büyük doruğa ulaştılar. Bu olay ikinci perdenin başlamasından, 5.000 yıldan daha az bir süre geçtikten sonra başladı. Ancak hiçbir zaman birinci perdede yer alamazdı.

Birinci perdeye ilişkin ilginç bir olay daha vardır. Oyunculardan birçoğu birinci perdenin sona erdiğinin bilincinde değillerdi ve ikinci perde başladıktan uzun bir süre sonra bile birinci perdedeki rollerini sürdürdüler. Bugün bile sahnenin kenarında birinci perdeyi sürdüren bazı oyunculara rastlanır. Eskimolar, Avustralya yerlileri ve Amazon Ormanları'ndaki bazı kabileler bu oyunculardan bazılarıdır. Bu oyuncular birinci perdeyi sürdürmekten son derece hoşnut görünmektedirler.

İkinci perde doruktan doruğa sürüklendi. Mezopotamya ve Mısır uygarlıkları bu doruklardan yalnızca en eskileriydi. Batıdaki oyuncular işin bilincine vardılar ve orada da doruklar oluşmaya başladı. Böylece bunları sahnenin Uzakdoğu ve Yeni Dünya kesimlerindeki doruklar izledi ve biz bu konuda Afrika'ya ilişkin daha çok haber bekliyoruz.

İkinci perdenin büyük bir bölümünü size bir tarihçinin anlatması uygun olur. Birinciyle karşılaştırıldığında, çok kısa süren bir perde olmasına karşın, doruklar bu perdeyi oldukça karmaşıklaştırır. Bir prehistoryacı olarak ben size yalnızca birinci perdeyi ve ikinci perdenin de yalnızca başlangıcını anlattım.

Üçüncü Perde

Yine bir prehistoryacı olarak da belki ben çok kısa bir süre önce başlayan üçüncü perdeden size hiç söz etmemeliydim. Üçüncü perde, *Sanayileşmedir*. Bu perde, oyuncularının bizler olduğumuz perdedir. Eğer ikinci perdenin gelişme hızı birinciye göre çok daha fazlaysa, üçüncününki korkunçtur. Oyuncularını tümüyle yıpratma olasılığı vardır. Bu, Alvin Toffler'in *Future Shock* (Geleceğin Şoku) adlı kitabının temasının bir bölümüdür. Bu yapıt rastlantısal olarak bizim enerji sorunumuzun tüm etkilerinin anlaşılmasından önce yazılmıştır. Benim gibi bu yüzyılın ilk on yılı içinde doğmuş olan herkes için Toffler'in bir iktisatçı olan Kenneth Boullding'ten

yaptığı alıntı çok anlamlıdır. Boulding şöyle demektedir. "*Julius Caesar'ın dünyası benim doğduğum dünyadan ne kadar değişikse... bugünün dünyası da benim doğduğum dünyadan o kadar değişiktir. Ben insanlık tarihinin ortasına doğdum... Benim doğduğum günden bugüne kadar neredeyse başlangıçtan o güne kadar geçen olaylar kadar olay yer aldı.*" Sırası gelmişken söyleyeyim, Boulding benden yalnızca üç yaş küçüktür.

Üçüncü perdede ne gibi doruklar oluşacaktır ve şimdi biz birinin içinde değil miyiz? Şimdiye kadar benim oyunumun perdelerinin, ekonominin yani insanın besinini sağlama yollarının, kendini korumasının ve güvenliğini sağlamasının biçimlerine ya da temel örüntülerine göre ayrıldığını görmüşsünüzdür. Doruklar, insan ekonomisinden çok daha fazla öğeyi içerir. Ekonomi bilimi ve teknolojik öğeler dorukların birer parçası olabilirler ise de, tümü demek değildir. Doruklar kendilerine göre, akılcı ya da toplumsal birer devrim olabilir.

Üçüncü perde, ikinci perdenin örüntüsünü izler ise, perde başladıktan bir süre sonra bir doruk noktası oluşacaktır. Eğer şimdi bir doruk noktasında değil isek, çok kısa bir süre sonra doruğa varacağız demektir. Bu üçüncü perdenin korkunç hızını aklınızdan çıkarmayın.

Tarihöncesiyle Neden İlgilenilmelidir?

Tarihöncesiyle niye ilgileniyoruz? Bunun başlıca nedeni hiç kuşkusuz kendimize karşı duyduğumuz meraktır. Ama ikinci önemli neden ise, bugüne ilişkin yararlı düşüncelere ışık tutabileceğini düşünmemizdir. Oyunun üçüncü perdesinin, oldukça güç çözümlenebilecek, başlarındayız. İkinci perdenin başları bize bazı iyi şeyler öğretebileceği gibi, düşüncelerimize de derinlik kazandırabilir. Bugünkü eksik bilgilerimiz ile bile, alınacak *bazı* dersler olduğunu biliyorum. Besin üretimini kapsayan ikinci perdeyi dünyanın değişik yerlerinde ayrı ayrı başlatan oyuncuların hepsi tek bir "saf ırk"tan gel-

medikleri gibi, tek bir "saf" kültürel gelenekleri de yoktu. Oldukça karışmış Akdenizli oldukları anlaşılanlar, ikinci perdedeyi başlattıkları gibi, bu perdeyi ilk iki doruk noktasına çıkardılar. Birbirinden oldukça değişik fiziksel nitelikleri olan insanlar, Çin'de ve Yeni Dünya'da ilk doruk noktalarını oluşturmayı başardıkları gibi, Afrika'da da bir doruğu başlatmayı başarmışlardır.

Avrupa'nın geç tarihöncesinin gelişmesinde Britanya örneğinde ardı ardına birbirini izleyen "yayılma" ve "yansıma"ların bir listesini verdik. Bu olayların herbirini, bir kaynaşma izlemiştir. Manş Denizi'nin Britanya'yı, kıta Avrupa'sında karışma ve kaynaşmalar sonucu oluşan son derece karmaşık olaylara karşı korumasına karşın, "saf" bir Britanya ırkından ya da "saf" Britanya kültüründen söz etmenin ne kadar anlamsız olduğunu anlamışsınızdır. Amerika Birleşik Devletleri'nden bir "pota" olarak söz edilir. Bu yeni bir olay değildir. Gerçekte, Britanya ve dünyanın bütün geri kalan bölgeleri, değişik zamanlarda birer "pota" olmuştur.

Mezopotamya'da ve Mısır'da yazılı belgeler çoğalana kadar, doruk noktaları oluşma yolundaydı. Bu dorukların ve ikinci perdenin gerçek başlangıçlarını anlayabilmek için tarihöncesi arkeolojisine dönmek zorunluluğundayız. Aynı durum Yakındoğu için olduğu kadar, Çin, Hindistan, Afrika, Orta Amerika ve And Dağları için da geçerlidir.

İnsanlığın bütün geçmişinden alınacak çok ders vardır. Bunlar yalnızca savaşların nasıl savaşılacağı ya da barış görüşmelerini kazanma yollarına ilişkin değildir. Bir insan toplumunun gelişerek bir aşamadan diğer aşamaya geçişine ilişkindir. Bu derslerden birçoğu da yalnızca tarihöncesinde yatmaktadır. Uzun süreli değişim süreçleri başka hiç bir yolla anlaşılamaz. Buraya kadar yalnızca bir başlangıç yapabildik. Yapılacak daha çok iş ve bu öyküde doldurulması gereken daha pek çok boşluk vardır. Prehistoryacınnın işi, bu

boşlukları doldurmak üzere, kanıtları ortaya çıkarmak ve geçmişte insanların öğrendiği dersleri keşfetmektir. Bana göre bu yalnızca coşku verici değil, aynı zamanda da ulaşılmaya çalışılacak çok somut bir amaçtır.

DİPNOTLAR

1. Bu çok karmaşık bir olay olduğu gibi konunun uzmanlarının hepsi de aynı görüşte değillerdir. Ben artık meslektaşım Karl Butzer'in şimdi kullandığı sıralamayı kullanıyorum. Bu konudaki ayrıntılar kendisinin *Environment and Archaeology* (Çevre ve Arkeoloji) adlı kitabında bulunabilir. 14. sayfadaki çizelge bu konudaki sorunlara ilişkin bir fikir verir. Alp buzullarının (yani, Würm, Riss, vb) çift ya da iki aşamalı olduğu bir süredir bilinmektedir. En emin yol Pleistosen'in başlangıç evrelerine *dip*, *alt* ve *orta* Pleistosen denmesi gibi görünüyor.
2. Fosillere verilen adlar her zaman onlara uymamaktadır. İlk olarak Leakey'lerin doğu Afrika'da bulduğu fosile verilen *Homo Habilis* adı, Afrika'nın başka bölgelerinde bulunan aynı yaygın türdeki fosiller için evrensel olarak kabul edilmemiştir. Ben de *habilis*'i tırnak içinde yazıyorum.
3. Bazı arkeologlar bu aletleri iki yüzeyli diye adlandırırlar. Her iki yüzeyleri de düzeltili olduğundan, bu doğrudur. Ancak bunlardan oldukça değişik olan iki yüzeyli aletler de, arkeologların bazılarının yaptığı gibi, aynı biçimde adlandırılabilir. Bu tür aletler için, kullanım yerleriyle çok az ilintili olmasına karşın, karışıklığı önlemek üzere daha kesin bir deyim olan *el baltası*'nın kullanılması yerinde olur.
4. Prof. André Leroi-Gourhan bir zamanlar el baltaları, yongalar (çoğunlukla Moustier türü) ve dilgiler (çoğunlukla Magdalen türü) arasında ilginç bir ayırım yapmıştı. Elinde 454 gr'lık iyi işlenmemiş bir çakmaktaşı yumrusu olan deneyimli bir kimse, el baltası hazırlama yöntemiyle 20,3 cm, yonga hazırlama yöntemiyle

101 cm ve dilgi hazırlama yöntemiyleyse 3 m ile 12 m arasındaki uzunlukta kesici kenar elde edebilir. Bu sayılar çok kesin olmayabilir ise de, sıralanan karşıtlıklar oldukça anlamlıdır.

5. Bu, elimizde henüz tam gerçek takvim yılları öncesi anlamında kronometrik bir kesinliğin olduğunu söylemek *değildir*. 4. sayfadaki çizelgeye ve nota bir kere daha bakınız. Bunu yazdığım sırada, iğneli kozalaklı tür çam dendrokronolojisi yoluyla, 7.000 yıl öncesine kadar olan radyokarbon tarihlemelerini takvim yılı olarak düzeltme ya da ayarlama olanağı olduğuna ilişkin kanıtlar vardır. 4. sayfadaki çizelge o güne kadar saptanan radyokarbon yöntemiyle elde edilmiş tarihlerin dendokronolojiden bin yıl kadar eksik olduğunu (sonraya ilişkin) göstermektedir. Eğer daha da eskilere doğru geriye götürülebilirse, dendrokronoloji (ağaç halkaları) eğrisinin ne göstereceğini bilmiyoruz, oysa Prof.Hans Sues, ölçümlemelerin en az birkaç bin yıl öncesi kadar daha eskilere gideceğine kesinlikle inanmamaktadır.

   Ne olursa olsun, biz şimdi öykümüzün, bu yeniden ayarlama konusunun hesaba katılması gerektiği bir noktasına ulaşmış bulunuyoruz. Aralarında çok az ayrım olan iki tane yeniden ölçümleme tablosu vardır. Ayrıca ilgileneceğimiz yerlerin çoğunun bir ya da iki radyokarbon ölçümlemesi vardır ve bu ölçümlemeler bazen tümüyle olanaksızmış gibi görünebilir. Biraz düşündükten sonra yeniden ölçümleme yapmamaya karar verdim ve gerçek tarihin saptanandan birkaç yüzyıl daha önce olabileceğini size anımsatmak üzere, verdiğim herbir radyokarbon tarihlemesinin önüne bir (+) koyacağım. Böylece tarihlendirmenin gerçekte birkaç yüzyıl daha önce olması gerektiğini size hatırlatıyorum. Gerçekte, ben varolan radyokarbon tarihlendirmeleri (Libby yarı-yaşam ölçümü) bağlamında düşünmeye alıştığımdan, artık (+)'yı hem 7.000 yıl öncesinden eski saptamaların hem de kendi tahminlerime dayanan tarihlerin önüne koyacağım. Böylece, örneğin M.Ö. 6750 $\pm$ 250(+) gibi bir saptama yaklaşık M.Ö. 7750 demek olacaktır.

6. Ben, hepsi bir bölgeye ve aynı zamana ilişkin birarada bulunan arkeolojik malzemeye "buluntu topluluğu" denmesini yararlı buluyorum. Bana göre, bir buluntu topluluğu birkaç "endüstriden" (yani, yongalanmış taştan yapılmış bütün aletler, kemikten

yapılmış bütün aletler, ahşap bütün aletler, ev kalıntıları, vb) ve günümüze ulaşan sanat, gömütler, besin olarak değerlendirilen hayvanların kemikleri ve bitkisel besinlerin kalıntıları gibi öğelerden oluşur; gerçekte bize kalan ve bir zamanlar onları kullanan insanların yaşamlarını yeniden oluşturmamıza yardımcı olacak her şeydir. Bizim bugünkü buluntu topluluğumuz, postayla sipariş kataloglarındaki her tür ürünün, büyük satış merkezlerinin ve gereksinmelerimizi karşılayan her tür kuruluşun, kiliselerimizin, sanat galerilerimizin ve diğer yapılar ile birlikte yollarımızın, kanallarımızın, barajlarımızın, sulama kanallarımızın ve gömütlüklerimizden çöplüklerimize kadar ardımızda bırakabileceğimiz bütün kalıntıların toplamı olacaktır. Bunlardan bazıları dayanıksız olduğu için kalamayacağından, örneğin, günümüzden 2.000 yıl sonra kalıntılarımızı kazacak olan bir arkeolog, bizim buluntu topluluğumuzdan yalnızca en dayanıklı olanlarını bulacaktır. *Yalnızca* yongalanmış taş aletlerin bulunduğu Pleistosen'in erken dönemleri üzerine çalışan bazı meslekdaşlarım, buluntular iyi bir arkeolojik bağlamda bulunduğunda, onları "buluntu topluluğu" olarak adlandırmaktadırlar. Ben bunlar için "endüstri" sözcüğünü kullanıyorum.

7. Özellikle kaynakçada verilen Flannery'in 1973 tarihli çalışmasına bakınız.

8. Hem gelişmeyle hem de geçmişteki bir zaman dilimiyle ya da geçmişteki bir zamana ilişkin olmakla birlikte, henüz sona ermemiş bir zaman dilimiyle ilgili olarak bir anlam silsilesi ya da derecelendirmesi olan sözcükler bulmak güçtür. Dönem sözcüğünün *Webster's Third New International Dictionary*'sindeki (Webster'ın Üçüncü Yeni Uluslararası Sözlüğü) bir anlamı şudur: "*İnsanın somut gelişmesinin bölündüğü aşamalardan biri.*" Sözlüklerden hiçbirinde, dönem sözcüğünün mü yoksa evre sözcüğünün mü daha uzun bir süre anlamına geldiğini gösteren bir tanım bulamıyorum. Bu nedenle evrelerimin daha kısa süreli olmalarını seçtim ve dönemlerimi evrelere böldüm. Webster evreyi,"*Tarih içinde anlık bir dönem, bir çağ,*" olarak açıklıyor. Evrelerimi daha alt bölümlere ayırmak için *alt evre* terimini kullanıyorum. Böylece bir dönem içindeki *evrelerden* ve evrelerin içindeki *alt evrelerden* söz ediyorum; bunu yalnızca böyle bir ayırım yapmak zorunlulu-

ğunda olduğumda ve elimdeki kanıtlar bunu yapmama izin verecek kadar açık olduğunda yapıyorum.

9. Bu kitaptaki öteki kronolojik (zamandizinsel) çizelgelerde olduğu gibi daha eski malzemeyi ve bilgiyi çizelgenin altına koyarak ve en son ya da en yenisini de çizelgenin üstüne koyarak genel arkeolojik eğilimi izledim. GÖ kısaltması günümüzden önce demektir.

   Bu iki çizelge, soldan sağa kuzeybatı Avrupa'dan orta ve güneydoğu Asya'ya doğru kabaca bir coğrafi çizgiyi izler. Burada bizi ilgilendiren konu tahıl üretiminin başlangıcı olduğuna göre, bu çizelgelerin ortasındaki "çekirdek alan" olan güneybatı Asya'ya özel ilgi gösterdim. Kent uygarlığının ortaya çıkıtığı "çekirdek bölge"yle (aşağı Mezopotamya), ilk köylü çiftçilerin ortaya çıktığı ya da bitkilerin kültüre alınması ve hayvanların evcilleştirilmesiyle ilk deneylerin yapıldığı bölgelerin tam olarak aynı yerler olmadığına dikkat edilmelidir. Varolan kanıtlardan anladığım kadarıyla, ilk etkin besin üretimi aşağı Mezopotamya'yı çevreleyen yayı oluşturan dağların eteklerinde ve engebeli arazide yer aldı. (162. sayfadaki haritaya bk). Kırmızı eğri çizgiler *eşik bölgesini* gösterir. Bu çizgiler herhangi bir bölgede, son besin toplayıcılığından aşağı Mezopotamya'da ve Mısır'da bulunan kent uygarlığına kadar kültürel gelişmenin evrelerinin ya da düzeylerinin silsilelerinin ortaya çıktığı yaklaşık tarihi gösterir. Bu çizelgeler ancak M.Ö. 3000 yıl öncesine kadar geriye gittiğine göre, o sıralarda başka yörelerde de kent uygarlıkları ortaya çıkmak üzere olmalıdır. Eşik bölgesi yayılmaya işaret eder. Bu çizelgeler, örneğin güneybatı Asya'da ilk köylü-çiftçilerin yerleştiği buluntu yeri olan Jarmo'nun kültüre alınmış buğdayı ve arpası ve evcilleştirilmiş koyun ve keçileriyle M.Ö. 7000(+)'lerden hemen sonra var olduğunu gösterir. Buna benzer köylü-çiftçi yerleşmeler kuzeybatı Avrupa'da (örneğin Hollanda'daki Geleen) M.Ö. 4500(+)'lere kadar ortaya çıkmamıştı. M.Ö. 7000 (+)'lerde kuzeybatı Avrupa hâlâ besin toplayıcılığının son aşamasındaydı.

   Aynı zamanda da bu çizelgeler tarımcılığın başlangıç evresi ya da düzeyiyle, hayvanların evcilleştirilmesinin başlangıç evresi ya da düzeyinin, olasılıkla bu süreçlere uygun bitki ve hayvanların doğal yaşama alanlarına (ya da çekirdek alana) bağlı olduğunu

da göstermektedir. Oysa bunu izleyen evre ya da düzey, yani etkin köylü-çiftçi toplulukları çok geniş bir alana yayılmışlardı. Ayrıca, çok daha sonraları da, kentsel uygarlık düzeyi de aynı özelliği gösterdi.

Her iki çizelgede de tarihleri yeniden ayarlamadığıma dikkati çekerim; her iki çizelgede de (+) hem G.Ö hem M.Ö. sütunlarında görülmektedir.

10. Bu tür bir varsayımda, kazılan alanın toplam yerleşme alanına oranı dikkate alınacak önemli bir konudur. Eğer ben bugünkü buluntu yerinin alanına üçte bir daha eklersem (kuzey uçtaki aşırı erozyonu karşılamak üzere), bütün yerleşmenin yalnızca yüzde 7'sini kazdığımızı söyleyebilirim. Bu da yalnızca üst katmanlar için geçerlidir; alt katmanlar ise daha kısıtlı bir oranda açılmıştır.

11. Ben içgüdülerim ile (şimdi ele alacağımız) Halaf buluntu topluluğunun 6.000'lerde Toroslar'ın eteklerinde geliştiğini ve Irak'ın kuzeyindeki bilinen yerleşmelere daha sonraları ulaştığını seziyorum. Ancak bu noktayı henüz kanıtlayamıyorum.

12. İngiliz yazarlar "Beaker Halkı" terimini hem arkeolojik buluntuları hem de bu ince belli kapları üreten insanın fiziksel yapısını belirtmek için kullanırlar. Arkeologlar, asıl geniş ağızlı ve ince belli kapları yapanlar (Portekizli?) ile el baltalarını yapan kuzeydoğu Avrupalıların karışmalarından, "uzun boylu, ağır kemikli, kaba yapılı ve yuvarlak kafalı" yeni bir türün Renanya'da ortaya çıktığından söz ederler. Ancak fiziksel antropoloji bilimi henüz sürekli değişim içinde olduğundan ve ben bu fiziksel türlere ilişkin kanıtları değerlendiremeyeceğimden, bu kitapta "halk" terimini tekbiçimselleşmiş yaygın fiziksel türleri belirtmek için *kullanmadım.* Burada "halk" dediğimde yalnızca *belirli bir arkeolojik buluntu topluluğunu oluşturanları* kastediyorum. Buluntu toplulukları yalnızca içerdikleri bir öğeye dayanılarak adlandırıldığında bir güçlük ortaya çıkar; bir öğenin adını sıfata dönüştürüp "beakeryen" buluntu topluluğu demek anlamsız olmaktadır.

KAYNAKÇA

Açıkça görüldüğü gibi bu kısaltılmış bir kaynakçadır. Aşağıdaki yapıtlardan çoğunun, aynı bilidiriler gibi, yararlı kaynakçaları vardır. Ben geniş kapsamlı, değişik bakış açılı ve çok ilgi çekici (özellikle bazı kısa bildiriler) olan kaynakları seçmeye çalıştım.

Genel İlgi Kitapları

Childe, V. Gordon, *What Happened in History*, Baltimore, Penguin, 1954

_____, *Man Makes Himself*, New York, Mentor, 1955

_____, *The Dawn of European Civilization*, New York, Wintage, 1957

Clark, Grahame, *Archaeology and Society*, Cambridge, Harvard, 1957

_____, *Aspects of Prehistory*, Berkeley, University of California, 1970

Frankfort, Henri, H. A. Frankfort, Thorkild Jacobsen, ve John A. Wilson, *Before Philosophy*, Baltimore, Penguin, 1954

Howell, F. Clark, *Early Man*, New York, Time-Life 1965

Pfeiffer, John, *The Emergence of Man*, New York, Harper & Row, 1969

Redfield, Robert, *The Primitive World and its Transformations*, Ithaca, Cornell, 1953

Washburn, Sherwood L. ve Ruth Moore, *Ape into Man: A Study of Human Evolution*, Boston, Little Brown, 1974

Tarihöncesinin Tarihi

Tarihöncesi arkeolojisinde gelişen fikirleri anlatan iki yapıt ve arkeologların geçmişteki çalışmalarına bakışlarını anlatan makalelerden bir seçki.

Daniel, Glyn E., *The Idea of Prehistory*, New York, Watts, 1962

Willey, Gordon C., *Archaeological Researches in Retrospect*, Cambridge, Winthrop, 1974

_____, ve Jeremy Sabloff, *A History of American Archaeology*, San Fransisco, Freeman, 1974

Tarihöncesi arkeolojisinin nerede olduğu ve nereye gittiği üzerine güncel görüşlerin bir seçkisi. Bu yelpazedeki "yeni"ye karşı "eski" arkeolojideki bazı aşırı uçları da kapsamaya çalıştım. Benim görüşlerim Binford'dan çok Finley'ninkilere yakındır.

Binford, Lewis R., *An Archaeological Perspective*, New York, Seminar, 1972

Finley, M. I., "Archaeology and History", *Daedalus*, 100(1), 1971, s.168

Redman, Charles L., ed. *Research and Theory in Current Archaeology*, New York, Wiley, 1973

Sabloff, Jeremy, Thomas W. Beale ve Anthony M. Kurland, Jr., "Recent Developments in Archaeology", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 408, 1973, s.103

Trigger, Bruce, *"Archaeology and Ecology"*, *World Archeology*, 2, 1971, s.321

Watson, Patty Jo, Steven A. LeBlanc ve Charles L. Redman, *Explanation in Archaeology: An Explicitly Scientific Approach*, New York, Columbia, 1971

Geokronoloji ve Buzul Çağı

Wright'ın konumunu saptayan üç kitap ve bir bildiri.

Butzer, Karl W., *Environment and Archaeology*, Chicago, Aldine, 1971

Flint, Richard F., *Glacial and Quaternary Geology*, New York, Wiley, 1971

Kurtén, Björn, *Pleistocene Mammals of Europe*, Chicago, Aldine, 1968

Wright, Herbert E., Jr., "Natural Environment of Early Food Production North of Mesopotamia", *Science*, 161, 1968, s.334

Fosil İnsanlar ve Irk

Fiziksel antropologların ve insan paleontologlarının bakış açıları hızla değişmektedir. Burada değişik bakış açıları sunulmuştur.

Campbell, Bernard, *Human Evolution*, Chicago, Aldine, 1974

Lasker, Gabriel W., *Physical Anthropology*, New York, Holt, Rinehart & Winston, 1973

Pilbeam, David, *The Ascent of Man: An Introduction to Human Evolution*, New York, Macmillan, 1972

Poirier, Frank E., *Fossil Man: An Evolutionary Journey*, St. Louis, Mosby, 1973

Genel Tarihöncesi

Kırma yöntemiyle taş alet yapımına ilişkin bir yapıt, zaman açısından ve tüm dünyada tarihöncesi silsilelerinin iki genel anahattı ve Eski Dünya'nın geniş kapsamı üzerine makalelerden bir seçki.

Bordaz, Jacques, *Tools of the Old and New Stone Age*, New York, Natural History, 1970

Clark, Grahame, *World Prehistory: A New Outline*, Cambridge, Cambridge, 1969

Coles, J. M. ve E. S. Higgs, *The Archaeology of Early Man*, Londra, Faber & Faber, 1969

Lamberg-Karlovsky, C. C., ed., *Old World Archaeology: Foundations of Civilization*, San Fransisco, Freeman, 1972.

Esas olarak Avrupa'da yoğunlaşan ya bütün tarihöncesi dönemleri ele alan ya da Pleistosen döneminde yoğunlaşan yapıtlar.

Bordes, François, *The Old Stone Age*, New York, McGraw-Hill, 1968

————, A *Tale of Two Caves*, New York, Harper & Row, 1972

Clark, Grahame ve Stuart Piggott, *Prehistoric Societies*, New York, Random House, 1965

Clark, J. G. D., *Prehistoric Europe: The Economic Basis*, Londra, Menthuen, 1952

Klein, Richard G., *Man and Culture in the Late Pleistocene*, San Francisco, Chandler, 1969

Leroi-Gourhan, A., *The Art of Prehistoric Man in Western Europe*, Londra, Thames & Hudson, 1968

Marschack, Alexander, *The Roots of Civilization*, New York, McGraw-Hill, 1972

Ucko, Peter J. ve A. Rosenfeld, *Palaeolithic Cave Art*, New York, McGraw-Hill, 1967

Afrika, Asya ve Avustralya'nın tarihöncesinin zaman içinde genel değerlendirmeleri

Chang, Kwang-chih, *The Archaeology of Ancient China*, New Haven, Yale, 1968

Clark, J. Desmond, *The Prehistory of Africa*, New York, Praeger, 1970

Fairservis, Walter A., Jr., *The Roots of Ancient India*, New York, Macmillan, 1971

Gould, Richard A., *Australian Archaeology in Ecological and Ethnographic Perspective*, Andover, Maine, Warner Modular Publications, 1973

Yeni Dünya prehistoryasının genel değerlendirmeleri

Archaeology, 24(4), Ekim 1971, Bütün sayı

MacNeish, Richard S., ed. *Early Man in America*, San Francisco, Freeman, 1973

Meggers, Betty J., *Prehistoric America*, Chicago, Aldine, 1972

Patterson, Thomas C., *America's Past: A New World Archaeology*, Glenview, Ill., Scott, Foresman, 1973

Willey, Gordon, R., *An Introduction to American Archaeology*, 2 cilt, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1966, 1971

Clark, Grahame, *The Stone Age Hunters*, Londra, Thames & Hudson, 1967

Lee Richard B. ve Irwen De Vore, *Man the Hunter*, Chicago: Aldine, 1968

Sahlins, Marshall, *Stone Age Economics*, Chicago, Aldine, 1972

Watson, Richard A., ve Patty Jo Watson, *Man and Nature: An Anthropological Essay in Human Ecology*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1969

Pleistosen Sonrası Prehistorya

Eski ve Yeni Dünya'nın konumları üzerine çeşitli ilginç makaleler.

Braidwood, Robert *J. ve* Gordon R. Willey, ed.ler *Courses Toward Urban Life*, Chicago, Aldine, 1962

Flannery, Kent V., "The Origins of Agriculture", Bernard J. Siegel, ed., *Annual Review of Anthropology*, 2, 1973, s. 271'de

Harlan, Jack R., ed., *Origins of African Plant Domestication*, Lahey, Mouton, baskıda

Reed, Charles A., ed., *The Origins of Agriculture*, Lahey, Mouton, baskıda

Stuever, Stuart, ed., *Prehistoric Agriculture*, New York, Natural History, 1971

Tringham, Ruth, ed., *Ecology and Agricultural Settlements: An Ethnographic and Archaeological Perspective*, Andover, Maine, Warner, Modular Publications, 1973.

Ucko, Peter J. ve G. W. Dimbleby, *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, Chicago, Aldine, 1969

Yakın Doğu'da geç tarihöncesinin ve tarihin başlangıcının özetleri:

Clark, J. Desmond, "A Reexamination of the Evidence for Agricultural Origins in the Nile Valley", *Proceedings of the Prehistoric Society*, 37 *(2)*, 1971, s.34

Oates, Joan, "The Background and Development of Early Farming Communities in Mesopotamia and the Zagros", *Proceedings of the Prehistoric Society*, 39, 1973, s. 147

Genel incelemeler ve ilginç çalışmalardan bir seçki içeren Avrupa'nın geç tarihöncesi ve tarihinin başlangıcı:

Burgess, Colin, "The Bronze Age", *Current Archaeology*, 19, 1970, s.208

Case, Humphrey, "Neolithic Explanations", *Antiquity*, 43, 1969, s.176

Coles, John ve Joan Taylor, "The Wessex Culture: A Minimal View", *Antiquity*, 45, 1971, s.6

Piggott, Stuart, *Ancient Europe*, Chicago, Aldine, 1965

Renfrew, Colin, "Wessex as a Social Question", *Antiquity*, 47, 1973, s.221

_____, *Before Civilization: The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe*, Londra, Jonathan Cape, 1973

Selkirk, Andrew, "Wessex with Mycenae: The Wessex Culture", *Current Archaeology*, 32, 1972, s.225 ve 241

Tringham, Ruth, *Hunters, Fishers, and Farmers of Eastern Europe, 6000-3000 B.C.*, New York, Hutchinson, 1971

Wainwright, G. J. "The Excavation of a Neolithic Settlement on Broome Heath, Ditchingham, Norfolk", *Proceedings of the Prehistoric Society*, 38, 1972, s.1

Afrika ve Asya üzerine bildiriler:

Fogg Bernard, "Recent Work in West Africa: New Light on the Nok Culture", *World Archaeology, 1*, 1969, s.41

Gorman, Chester. "The Hoabinhian and After", *World Archaeology*, 2, 1971, s.300

Kidder, J. Edward, Jr., "Agriculture and Ritual in the Middle Jomon Period", *Asian Perspectives*, 11, 1968, s.19

Misra, V. N., "Bagor-A Late Mesolithic Settlement in Northwest India", *World Archaeology*, 5, 1973, s.92

Sankalia, H. D. "Prehistoric Colonization in India", *World Archaeology*, 5, 1973, s.86

Shaw, Thurstan, "Early Agriculture in Africa", *Journal of the Historical Society of Nigeria, 6*, 1972, s.143

İlginç Yeni Dünya bildirilerinden güncel örnekler:

Asch, Nancy C., Richard I. Ford ve David L. Asch, "Paleocthnobotany of the Koster Site", *Illinois State Museum Reports of Investigations*, 24, 1972

Haynes, Vance, "The Calico Site: Artifacts or Geofacts?", *Science*, 181, 1973, s.305

Martin, Paul S., "The Discovery of America." *Science*, 179, 1973, s.969

Uygarlığın Doğuşu:

Seçkin bir karşılaştırma çalışması ve Londra'daki bir sempozyumda verilen bildirilerden oluşan bir yapıt:

Adams, Robert McC., *The Evolution of Urban Society*, Chicago, Aldine, 1966

Ucko, Peter J., Ruth Tringham ve G. W. Dimbleby, *Man, Settlement and Urbanism*, Londra, Duckworth, 1973

Kazılar, Yöntem ve Kurallar:

Okunması önerilen aşağıdakilerin yanı sıra, *Archaeometry* dergisi de bilim/arkeoloji alanlarını kapsar:

Braidwood, Linda, *Digging Beyond the Tigris*, New York, Schuman, 1953

Braidwood, Robert, J., *Archeologists and What They Do*, New York, Watts, 1960

Burleigh, Richard, V. R. Switsur ve Colin Renfrew, "The Radiocarbon Calendar Recalibrated Too Soon?", *Antiquity*, 47, 1973, s.309

Hole, Frank ve Robert F. Heizer, *An Introduction to Prehistoric Archaeology*, New York: Holt, Rinehart&Winston, 1973

Michaels, Joseph W., *Dating Methods in Archaeology*, New York, Seminer, 1973

Rouse, Irving, *Introduction to Prehistory: A Systematic Approach*, New York, McGraw-Hill, 1972

Semenow, S. A., *Prehistoric Technology*, Bath, England, Adams and Dart, 1973

Waterbolk H. T., "Working with Radiocarbon Dates", *Proceedings of the Prehistoric Society*, 37, 1971, s.15

DİZİN

A

Abbevil, 63
Abri Suard, 35
Acheul, 55,
Adams, Robert McC., 133, 139, 199, 201, 207, 209
Akdarı, 227, 231, 235
Alet yapma: en eski tarihler 63, 68, 69; insan ve primat niteliği olarak 22, 23, 52; endüstri, 55, 57; ırk, kültür ile ilişkisi 73-75, aşamaları 21, 34, 88; teknikleri, 37, 64, 72, 78-87, 89, 90; tanımı, 80, 88-100; gelenekleri, 53, 55-57
Ali Koş, 150, 153, 155, 160, 167, 169, 204
Ambrona, 66
Amud, 88
Anau, 85
Andersson, J. C., 227, 228
Antel, 110
An-Yang, 231
Anyat, 69
Arabalar, 8, 258
Argissa, 183
Argon, bk. potasyum-argon tarihleme yöntemi, 5, 13, 15, 30
Arkaik gelenek, 238
Arkeolog, 2; kullandıkları yöntemler, 2-12
Arkeolojik bağlam, 55, 269
Arpa: kültüre alınmış, 137, 153, 182, 183, 253; yabanıl 137, 138, 154
Asiab, 150,
Aşamalar, 17, 42, 43, 131, 177, 218, 224, 233
At: evcilleştirilmiş, 153, 171; Yabanıl, 70, 105
Ater, 111
Ateş, 33, 34, 49, 66, 70, 72, 150, 194, 220, 253, 256, 262
Aurignac,
Australopithecus,
Ayı kültü, 83
Azil, 94, 99
Aztekler, 200

B

Baguz, 200
Bagor, 233
Bahçecilik, 222
Bakır, 181, 210, 245, 248-249, 261
Bakun, 184
Ban Kao, 225
Baradost, 90, 110
Bar-Yosef, Ofer, 149
Beidha, 179
Beldibi, 145
Bering Boğazı, 40, 113, 121
Besin kabı halkı, 250
Besin toplama, 22, 131, 133, 134, 157, 161, 165
Besin üretimi (köy-çiftçilik) Çin'de, 135, 187, 200, 222-228; Avrupa'da, 140, 188-197; Hindistan'da, 188, 223, 232-233; Japonya'da, 231; Akdeniz yöresinde, 126, 129, 135-137, 180-185; Yeni Dünya'da, 187, 221, 236-239; Güneydoğu Asya'da, 187, 221, 223-225; Büyük Sahra'nın güneyindeki Afrika'da, 187, 221, 222, 233-236
Besin üretimi devrimi, nedenleri, 123

Besin üretiminin aşamaları: başlangıç tarımı, havan evcilleştirme evresi, 132-140; köy-çiftçilik evresi, 122-128
Biblos, 181
Biçimlendirilmiş çamur, 171
Binford, Lewis, 129
Binford, Sally, 80
Bordes, François, 65, 80, 91
Boskop kafatası, 40
Bostancı, Enver, 145
Boulding, Kenneth, 264, 265
Bökönyi, Sandor, 153
Breasted, James Henry, 136, 201
Bricker, Harvey, 73
Buğday: kültüre alınmış, 137, 138, 153, 171, 178, 181, 182, 183, 193, 257; yabanıl, 137, 138, 154, 157, 158
Bukras, 154
Buluntu topluluğu, 9, 10, 54, 55, 116, 118, 120, 130, 149, 150-154, 165, 168, 173, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 186, 209, 210, 211, 213, 215, 217, 220, 224, 227, 228, 230, 231, 236, 237
Buşmen, 40
Butzer, Karl, 267
Buzul Çağı, Pleistocene'e bk., 15, 16, 36, 38, 105, 106, 108, 110, 114, 115, 118, 120, 127, 141, 144
Buzullar, 3, 15, 16, 17, 36, 49, 55, 114, 115, 121, 126, 127, 262
Büyü, 108
Büyükbaş hayvanlar: evcilleştirilmiş, 178, 183, 193, 228, 234, 235, 253, 254; yabanıl, 137

C
Caferabad, 184
Calico, 237
Case, Humphrey, 193, 195
Cebel Irhoud, 39, 81
Cebel- i Tarık, 37
Cudeyde, 180, 184
Ceytun, 185
Chang, Kwang-chih, 224, 228, 230, 231
Chavin sanat biçemi, 245
Childe, V. Gordon, 2, 107, 118, 119, 123
Clacton, 71, 72, 76, 77, 80
Clark, Desmond, 82, 111, 185, 188, 223, 234
Combe Capelle-Brunn insanı, 6, 35, 39
Coon, Carleton S., 118, 149
Cro-Magnon insanı, 39

Ç
Çambel, Halet, 181
Çanak-çömlek, çanak çömlek biçemleri: Afrika, 182; Amerika, 196; İngiltere, 192-193, 250, 256, 259; Japonya, 231; Yakındoğu, 171-173; Hindistan, 232-233; değişik yerlerde, güneydoğu Asya, 223-225
Çatalhöyük, 182, 183
Çayönü, 158, 167, 181, 182
Çaytaşı aletler, 57, 69, 72
Çekirdek alet, 55, 56, 57, 59, 62, 64, 71, 82, 100, 101
Çekirdek alan (besin üretimi), 134, 135, 136, 137, 139, 140, 144, 159, 160, 166, 178, 186, 187, 227, 230
Çoga Mami, 175, 177, 178, 204

D
Dağ kaleleri, 257
Dabban, 90, 110
Darı, 135, 227, 235
Dart, Raymond, 28
David, Nicholas, 96
De Wet, J. M., 233
Deir Tasa, 186
Demir, 236, 246, 255-261
Dendrokronoloji, 197, 251
Dicle, sulama ve taşkın denetimi, 203-205
Dil, 26, 27, 31, 32, 75, 118, 256, 257
Dilgi alet, 85, 88; özel türleri 98-101
Dinsel etkinlikler, 252
Disk biçimli çekirdek, 78
Doğu Rudolf, 21
Dokumacılık, 257
Domuz: evcilleştirilmiş 135, 167, 171, 181; yabanıl 137, 224
Dordogne silsilesi, 93, 94, 96, 101, 107, 114
Dubois, Eugene, 32
Düzelti, 57, 63, 64, 82
E
Ehringsdorf, 35
El baltası, 62-65, 71, 72, 267
El keseri, 69
Emiran, 90
Endüstri, 55
Endüstri aşaması, 128, 266
Engis, 37
Eolitler, 53
Eridu, 177, 178, 207-211, 213
Eski Cordiller geleneği, 237
Evler, 48, 154, 167, 171-173; kulübelere de bk.
Evreler, 15, 16, 42, 75, 94, 96, 105, 112, 114, 127, 130, 131, 132, 140, 155, 157, 166, 168, 177, 224, 230, 242

F
Fasulyeler, 223, 224, 231, 239, 243
Fauresmith endüstrisi, 82
Fayum, 185, 187, 201
Fırat: sulama ve taşkın kontrolü, 203-205
Fiziksel antropolog, 1, 2, 11
Flannery, Kent, 130, 133, 164, 223, 239, 243
Fontéchevada, 72
Fort Ternan, 52
Fowler, Melvin, 223
Fox, Sir Cyril, 261
Frankfort, Henri, 199
Frankti, 160, 183, 191
Freman, Leslie, 80

G
Ganj Dareh, 150, 167, 184
Garrod, Dorothy A., 90
Gassul, 214
Geleen, 270
Gelenek, 20, 21, 53, 55, 56, 61, 64, 68, 71, 75, 262; alet yapımına bk.
Gerçek maymunlar: insanlar ile akrabalıkları, 21, alet kullanmaları, 51
Glastonbury, 259
Godin Tepe, 184
Gorman, Chester, 224, 225
Gömütler, 2, 49, 81, 82, 83, 107, 148, 149, 150, 166, 193, 194, 227, 248, 250, 251, 254
Guitarrero, 243
Guran, 167, 184

H
Hacı Firuz, 184
Hacılar, 182, 191
Halaf, 183, 209, 210
Halk, 271
Hallstat folk (halkı), 256
Harappa (İndus Vadisi) kültürü, 232
Harlan, Jack R., 135, 158, 222, 223, 224, 233, 235, 242
Hassuna, 168, 173, 175, 178, 180, 184, 185, 187, 207, 230, 249
Haua Fteah, 39, 88, 110, 234
Hawkins, G.S., 252
Haynes, Vance, 237
Heidelberg, 34, 35, 42
Halbaek, Hans, 183
Henges, 250-251
Heykelcikler, 105, 172, 183, 210, 263, "Venüs", 105, 263
High Lodge, 72
Ho, Ping-ti, 135, 227, 230
Hoabinh, 224, 225
Hole, Frank, 153
Hominid (Hominidae), 22, 24-43; Homo erectus, 31-43; Homo erectus Pekinesis, 32-40, Pekin insanına bk.; Homo "habilis", 21, 30, 73; Homo sapiens, 28, 36, 37, 40, 42, 77, 78, 82
Homo sapiens neanderthalensis, Neahderthal'e bk.
Howe, Bruce, 90, 150
Howell, F. Clark, 25, 36, 66
Huaca Prieta, 244

I
Irk, 75, 149, 256, 265, 266
Isaac, Glynn, 30, 66

İ
İkincil bağlam, 51
İki yüzlü aletler,
İlk yazı, 215, 217, 219, 220, 231, 242, 247
İnkalar, 199, 200
İnsan paleontoloğu, 2; fiziksel antropoloğa bk.
İnsanlar: en eski tarihler, 1, 11, 13, 16, 33; karakteristikleri, 21, 24-25, 27, 30, 35-39; coğrafi kökenleri, 17; gerçek maymunlar ile akrabalıkları, 19, 23

J
Jacobsen, Thomas, 160
Jacobsen, Thorkild, 217, 218, 219
Jacob, Tenku, 32
Jarmo, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 175, 177, 180, 181, 184, 187, 230, 240
Java fosilleri, 31, 32, 33, 39, 40, 42
Jaywa dönemi, 243
Jeolog, 3, 8, 15, 16, 19, 50, 96, 114, 125, 128
Jeolojik tarihleme yöntemi, 5, 32
Jeriko, 159, 168, 169, 180, 187
Jomon, 187, 188, 224, 231

K
Kabak, 200, 239, 240, 243
Kafkas ırkı, 40
Kafzeh Mağarası, 38
Kalambo Falls, 65, 82, 83
Kanallar, 98, 111, 213, 219
Kanapoi, 21
Kaplumbağa kabuğu, 64
Karim Şahir, 150, 152, 153, 155, 156, 157, 160, 169, 170, 180, 182, 187

Karmel Dağı, 6, 38, 72, 89, 145, 148, 149
Katmanlaşmalı tarihleme yöntemi, 5, 11, 47-49, 50-51
Karbon tarihlemesi, bk radyokarbon tarihleme yöntemi
Keçi: evcilleştirilmiş, 137, 138, 153, 157, 171, 178, 181, 183, 233; yabanıl, 137
Keith, Sir Arthur, 38
Keltler, 256, 257, 258
Kentleşme, 198, 207, 232
Kenyapithecus, 52, 53
Khirokitia, 183
Kıyıcı alet, 68
Kızılderililer; Amerikan 40, 107, 113, 196, 200, 239, Aztekler, İnkalar, Mayalar, Olmec sanatına bkz.
Klasik öncesi (Oluşma) evresi,
Klima, Bohuslav, 107
Knossos, 183
Koenigswald, H.G.R. von, 32
Konuşma, 23, 27; dile de bk.,
Kom Ombo, 121, 186
Koobi Fora, 30
Koyun: evcilleştirilmiş 138, 141, 153, 155, 164, 171, 173, 178, 181, 183, 193, 195, 228, 233, 234, 253, yabanıl, 70, 137, 172
Köpek, 19, 29, 118, 134, 139, 227, 228, 239, 243
Köy, 156-158
Köylü çiftçi, besin üretimine bk. (köylülük-çiftçilik)
Krogman, W.M., 26
Kromdraai, 21
Kulübeler, 51, 107, 122, 172, 195
Kültür, nitelikleri, 44-46, 72-74, 83-84, 130

L
La Caune de l'Arago, 34
La Ferassie, 37
Lantian kafatasları, 32
La Tène, 257, 258
Laville, Henri, 96
Lawick-Goodall, Jane van, 24, 52
Lazaret Mağarası, 35, 67, 68
Leakey, Louis, 35, 53
Leakey, Mary, 30, 57, 58
Leakey, Richard, 30
Le Moustier, 37, 81
Leroi-Gourhan, André, 267
Levallois tekniği, 64, 72, 78, 90, 111, 121
Li-chia-ts'un, 227
Little Woodbury, 257
Lothagam, 21
Lumley, Henry de, 34, 67
Lungşan, 228-230
Lynch, Thomas, 243

M
MacNeish, Richard, 239, 243
Madenler, ilk kullanımı: Afrika 233; Amerika, 236; Britanya, 248; Avrupa, 248; Yakındoğu, 181, 183, 210, 219; tunç, bakır, demire de bk.
Madencilik, 254
Magdalen, 94, 98, 102, 107, 120, 267
Maglemos, 116, 118, 119, 120, 121, 125, 131
Mağara sanatı, bk. sanat,
Mağaralar, 2, 3, 6, 10, 17, 36, 38, 39, 47, 48, 50, 55, 66, 68, 81, 91, 105, 107, 144, 145, 239, 243, 262
Maio-ti-kou, 227, 228
Makapansgat, 21

Mallaha, 147, 157
Mapa, 39
Marshack, Alexander, 104
Marston, 6
Martin, Paul S., 237
Masson, V., 185
Matarrah, 173
Mathiassen, T., 120, 189
Mayalar, 200, 206
McCown, T.D., 38
Megalit yapı, 194, 195, 248
Meganthropus, 21, 31
Melleart, James, 183
Merimde, 185
Mersin, 180
Mezoamerika geleneği, 159
Mezolitik, 94, 130, 232, 233
Mikrolitler, 108, 109, 110, 111, 120, 121, 122, 131, 148, 149, 172
Milojčić, 183
Mimarlık, 150, 178-180, 211, 215-216, 244; bk. dağ kaleleri, evler, kulübeler, tapınaklar,
Misra, V.N., 233
Mississippi geleneği, 238
M'lefaat, 152, 169, 187
Molodova I, 81
Mongoloid (Moğol), 40
Montmaurin, 35
Moustier, 37, 64, 78-82, 89, 90
Movius, Hallam, 68, 91
Mugharet es-Skhul, 38
Munhatta, 179
Mureybit, 153, 154, 157, 159, 167

N
Nahal Oren, 159
Namazgâh, 185
Natıf, 145, 147-159, 179, 180, 182
Nea Nikomedia, 183
Neanderthal, 36
Nil, sulama ve taşkın kontrolu, 202-204
Noail, 94
Nok buluntı topluluğu: heykel, 236
Non Nok Tha, 225, 228

O
Oate, Joan, 175, 177, 184, 207, 209
Obeyd, 177, 184, 207, 210, 211, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 230, 232, 242, 245, 246, 251, 252, 254, 256, 261
Obsidiyen, 88, 139, 160, 172, 179, 181, 191, 240
Olduvai, 21, 30, 34, 42, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 61, 62, 64, 65, 68-72, 76, 77, 83
Olmec sanatı, 242
Olorgesailie, 66
Omo Havzası, 30, 39
Oraklar, 141, 150, 155, 171
Orman halkı, 118-121, 131, 134, 140, 189, 195, 196, 238
Ovens, 172

Ö
Öğütme taşı, 152
Ölü yakma (kremasyon), 253
Ön-Aurignac, 88
Ön- Neandertal, 35-38

P
Paleobotanikçi, 3, 114, 221, 222, 223
Paleoklimatolog, 3
Paleontolog,
Pan-p'o, 227
Patjitan, 69

Pech de l'Azé II, 65, 66
Pekin insanı, 32, 40, 46, 69, 70, 71
Perigord, 90, 94, 96, 98, 103, 107, 110
Perkins, Dexter, 183
Perrot, Jean, 147, 154, 157, 158, 171, 180
Petralona, 34
Piggot, Stuart, 194, 247, 248, 250, 252, 256, 260, 261
Piki aşaması, 243
Pirinç, 224, 228
Pithekanthropus, 32
Pleistosen (Buzul Çağı) nitelikleri ve süresi, 15-17, 21
Pliosen, 21
Potasyum-argon tarihleme yöntemi, 5, 13, 15, 30
Primatlar: insanlar ile akrabalıkları, 21; alet kullanmalar 51; gerçek maymunlara da bk.
Proto-australimsi kafatasları, 40
Protomagdalen, 94

R

Rabat, 33
Radyokarbon tarihleme yöntemi, 3, 85, 114, 196-197
Ramad, 179, 180
Ramapithecus, 25, 53
Ras Şamra, 180
Redfiel, Robert, 44, 199
Reed, Charles, 171
Renfrew, Collin, 194, 197, 199, 251
Rosamachay, 243
Rudolf Gölü, 19, 30, 58

S

Sanat, 44, 104-105; mağara, 105-106, 181, 217-218; Kelt, 258-259; Chavin biçemi 245; Olmec, 242; bk. heykelcikler, Nok heykeltraşlığı
Saccopastore, 35
Samarra, 175, 177, 207, 209, 210, 230, 245
Sango, 83
Sankalia, Hasmukh, 232
Sarab, 167, 169, 172, 184
Sarich, Vincent, 23
Schaller, George, 24
Schliemann, Heinrich, 6, 7, 8, 9
Sebek, 111
Sepetçilik, 237
Shaw, Thurston, 234, 236
Sialk, 168, 184
Sidi Abderrahman, 33
Silsil, 111
Sinantropus, Pekin insanına bk.
Skara Brae, 195
Smith, Philip, 111
Solecki, Ralph, 90
Solo türü kafatasları, 39
Solutré, 96, 100, 107
Spirit Cave, 225
Spy, 37
Star Carr, 118
Steinheim, 35, 42
Stemler, 233
Sterkfontein, 59
Steward, Julian, 131
Stonehenge, 251, 252
Suberde, 182
Sues, Hans, 268
Sulama, 198, 203, 206, 207, 242
Suriye-Kilikya, 182-184, 189, 191, 196
Suwan, 173, 175, 177, 178, 209
Sürtülerek işlenmiş taş aletler, 116, 148, 154, 182, 224, 225, 234
Swanscombe, 6, 35, 42
Swartkranz, 21

Ş
Şaheinab, 186
Şanidar, 39, 81, 150
Şempanze, 23, 52
Şemşara, 167, 168
Şokotien, 40, 69

T
Tabun, 39, 72, 81, 89
Takı yapmak, 148, 152
Tampan, 69
Tapınaklar, 165, 199, 217
Tardenois, 119
Tarım, bk. besin üretimi, köy-tarım
Tarihöncesi, 1, 2, 3, 5, 6, 10, 13, 17, 18, 45, 46, 48, 49, 52, 53, 55, 56, 69, 74, 75, 77, 81, 82
Taruga, 236
Tasa, 186, 187
Taung, 21, 28
Tayac, 72
Tell es-Sultan, 179, 180
Tekerlek, 8, 219
Tepe Gawra, 214
Ternifine, 33, 42
Thalathat, 173
Ticaret, 10, 172, 195, 213, 246, 250, 253, 256
Toffler, Alvin, 264
Torralba, 65, 66
Toynbee, Arnold, J.R. 125
Tuğlalar, çamur, 171
Tunç, 246, 251, 252, 254, 256, 261

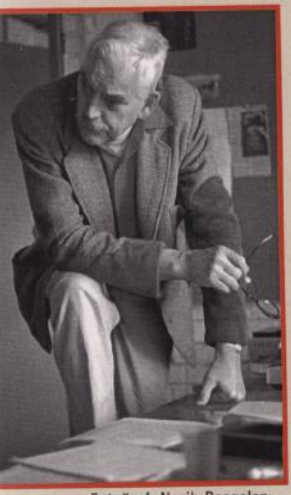
U
Ukair, 214
Umm Dabagiyah, 173
Urnfield (Urnelikler) halkı, 255, 256
Uygarlık: Yakındoğu'da başlangıcı, 198-201; nitelikleri, 201-217

V
Vallonnet Mağarası, 61
"Venüs" heykelcikleri, heykelciklere bk.
Vertesszöllös, 71, 72

W
Wadjak, 40
Warka, 210, 214, 215, 217, 218
Washburn, Sherwood, 19
Waterbolk, H.T., 119
Wessex kültürü, 250
Willey, 238, 240, 242, 244, 245
Windmill Hill, 193, 194, 195, 247
Woodland geleneği, 238
Wright, Herbert E., 18, 129, 130, 136, 137, 203, 235

Y
Yamyamlık, 71
Yang-şao, 227, 228, 230, 231
Yang-şao-ts'un, 227
Yarıcı (satır), 63
Yarım, 173
Yazı, 166, 198, 199, 210, 202, 215, 217-220, 223, 231, 232, 242, 247
Yonga alet, 55-57, 62, 64 66, 68, 69, 71, 72, 75-78, 81-83, 88-91, 101, 112
Yün, 141, 213, 253

Z
Zacateno, 240
Zanaatte uzmanlaşma, 213, 228
Zarzi, 110
Zawi Çemi Şanidar, 150
Zeist, Willem van, 129
Zenciler, 40
Zinjanthropus, 30

Fotoğraf: Nezih Başgelen

Robert J. Braidwood (1907-2003), Chicago Üniversitesi Antropoloji Bölümü'nde Antropoloji ve aynı üniversitenin Doğu Bilimleri Enstitüsü'nde (Oriental Institute) Eski Dünya Prehistoryası profesörü olarak pek çok genç arkeolog yetiştirmiştir.

İlk uygarlıkların, Bereketli Hilal olarak tanımlanan, Doğu Akdeniz kıyılarından Mezopotamya'ya uzanan bölgede doğduğunu ileri süren görüşe karşı, Braidwood "çekirdek bölgeler" kuramını ortaya atmıştır. Kazılarında ilk kez arkeologların diğer uygulamalı bilim adamları ve doğa bilimcilerle birlikte çalışma ilkesini getirmiştir. 1947'de Irak Zağroslarında başlattığı Carmo projesi böylelikle bu ilkenin ilk kez kapsamlı uygulaması olarak 1950'den sonraki tüm arkeolojik çalışmalara örnek olmuştur.

1963'de İstanbul ve Chicago Üniversiteleri tarafından başlatılan Güneydoğu Anadolu Prehistorya Araştırmaları Karma Projesi çerçevesinde Diyarbakır/Ergani'nin yakınında saptanan Çayönü'nde 1964'te başlatılan kazılar, insanoğlunun avcılık ve toplayıcılıktan besin üreticiliğine nasıl geçtiğini, bu aşamanın yaşam üzerindeki etkilerini saptamak amacıyla, çeşitli ülke ve kuruluştan gelen değişik uzmanların birlikte çalıştığı bu alandaki en kapsamlı araştırmalardan birisi olmuştur.

Tarihöncesi alanında temel başvuru kaynaklarından biri olan Braidwood'un bu eserinin arkeolojik düşüncenin gelişmesinde önemli bir yeri vardır. Kitabın yazıldığı dönemden bu yana gerek Anadolu'da gerekse Yakın Doğu'nun diğer bölgelerinde birçok yeni kazı yapılmasına, yeni veriler, görüşler ve yorumlar ortaya çıkmasına karşın Braidwood'un Prehistoric Men adlı kitabı, tüm bu çalışmalar için itici güç olması ve bunların temelini oluşturması açısından halen önemini korumaktadır. Bu anlamda, bu kitaptan yararlanmadan insanlığın en önemli aşamalarından biri olan ilk tarımcı köy toplulukları dönemini anlamak pek olası değildir.

Arkeoloji ve Sanat Yayınları tarafından Türkçeye kazandırılan Tarihöncesi İnsanları'nın ülkemizde bu konuya ilgi duyan okurlara ve bu alanda çalışanlara yararlı bir kaynak olmasını dileriz.

ISBN 975-7538-32-9

